9(47.925)
Ա-76

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԸՆԴՄԷՋ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՀՌՈՎՄԱՅ

190էն Ն. Ք. մինչեւ 428 Յ. Ք.

ՀԱՄԱՌՕՏ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՅՍ ՇՐՋԱՆԻՍ

ԴՈԿՏ. Հ. Յ. ԱՍՏՈՒՐԵԱՆ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

12010

ՎԵՆԵՏԻԿ — Ս. ՂԱԶԱՐ

1912

2004

12723

ՊԵՏ. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Публ. Библиотека
ՀՍԽՀ-ССР
им. А. Мясникяна
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

129
39
գ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Աղբիւրք և մատենագրութիւն . . .	1
Ներածութիւն	7
Արտաշէսեան հարստութիւն . . .	17
Անցման շրջան	136
Արշակունեաց հարստութիւն . . .	160
Յաւելուած	
Ա. Արտաւազդ Ա.	329
Բ. Պլուտարքոսի արժանահաւատութիւնը.	334
Գ. Լուկուլլոսի և Տիգրանայ զօրաց թիւը.	338
Դ. Կորբուլոնի գրուածք իբր աղբիւր իր գործոց	334
Ե. Կենսագիրք կայսերաց . . .	348
Զ. Հայոց պատմիչները.	350
Է. Ժամանակագրութիւն հայ թագաւորաց	376
Ցանկ	379

A. DEVEJIAN LIBRARY
NEW YORK
Ա. ՏԷՎԷՃԵԱՆ ԳՐԱՏՈՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ ՀԱՅ ԸՆԹԵՐՑՈՂԻՍ

Աշխատութիւնը զոր կը ներկայացնեմ հայ հասարակութեան՝ ազատ թարգմանութիւնն է իմ *Die politischen Beziehungen zwischen Armenien und Rom (Venedig 1911)* գրութեանս, զոր անցեալ տարի իբր դոկտորութեան աշխատանք ներկայացուցած էի Ցիւրիխի (Զուիցերիոյ) համալսարանին փիլիսոփայական բաժնին։

Ինծի առաջարկուած նիւթը թէև շատ ընդարձակ էր աշխատանքի մը համար, սակայն սիրով յանձն առի զայն, վասնզի անով ինձ առիթ կ'ընծայուէր հայկական պատմութեան ամենէն կարևոր և միանգամայն ամենէն շփոթ շրջանին վրայ իմ տեսութիւններս և քննութիւններս հրապարակ հանելու։

Գլխաւոր նպատակս եղած է գեղեցիկէն աւելի ճիշդը փնտռել և մեր պատմութեան հիմերը աւելի զօրացնել. ասոր համար հարկ էր յոյն և հռովմայեցի գրեթէ բոլոր մատենագիրները աչքէ անցնել, արձանագրութիւններու և դրամներու յատուկ ուշադրութիւն

մ'ընծայել. մէկ խօսքով, հարկ էր մեր պատմութեան աղբիւրները եւ վաւերագրերը ճոխացնել, անոնց տալ այն կարեւորութիւնը որչափի արժանի են: Ինչպէս աղբիւրները նոյնպէս նաեւ զանոնք մեկնող մատենագրութիւնը անհունապէս կը կորսնցնեն իրենց իմաստէն, երբ անոնք չկարդացուին բուն իսկ բնագրի լեզուին մէջ, ուր միայն հեղինակի ոգին դրոշմուած է: Մեր պատմութեան աղբիւրները ես ալ իմ կողմանէս իրենց բնագրին մէջ մի առ մի անաչառ քննութեան անցնելու միջոց, յաճախ շատ գոհացուցիչ եւ մինչեւ հիմայ եղածներէն տարբեր արդիւնքներու հասած եմ: Ուշադիր աչքէ մը անշուշտ պիտի չվրիպին հոն եղած առաջի եւ տեսութեանց նորութիւնները:

Այսուհանդերձ հեռի եմ կատարեալ գործ մը ներկայացնելու յաւակնութենէն. մանաւանդ մատենագրութեան մասին կարելի էր դեռ շատ երկեր տեսնել եւ յիշել: Իրաւ է որ Միւնշընի մէջ, ուր ընթացքիս նախկին երկու տարիներն անցուցած եմ, ճոխ գրատուն մը գործածելու դիւրութիւնն ունեցայ, բայց իմ գրութիւնս առաջարկուած եւ շարադրուած է Զուիցերիոյ փոքրիկ քաղաքի մը մէջ:

Գործս ամբողջական Հայոց պատմութիւն մը չէ, այլ քննական ուսումնասիրութիւն մը

մեջ դարերու շրջանին մը: Քննադատութեան չորութենէն զգուշանալու համար ջանացի նիւթը աստիճան մը պատմել և ներկայացնել, փախչելով միանգամայն երկար խորհրդածութիւններէ: Յաւելուածները և փոփոխութիւնները, որոնք գերմաներէն բնագրէն կը տարբերին, սակաւ են և միայն հայ ընթերցողի դիւրութեան համար կատարուած:

Նոր պատմագիրներէն ոմանք Հայաստանը բաժնեցին Վերին և Ստորին թագաւորութիւններու, և ոմանք պատմութիւնը աւանդեցին ըստ ազգային և օտար պատմիչներու: Ես աւելորդ համարեցայ Յաւելուածին մէջ խօսիլ այս խնդիրներու մասին, վասնզի հրապարակին մէջ այդպիսի բաժանումներ տեղի ունեցած չեն, և պատմութիւնը իր աղբիւրներուն մէջ ուսումնասիրած միջոց ոչ մէկ լուրջ պատճառ կամ վկայութիւն գտայ, որ այդ բաժանումները արդարացնէ: Պատմութեան անկանխակալ ուսումնասիրութիւնը կ'ըսէ, թէ Հայաստանի մէջ մէկ թագաւորութիւն մը միայն եղած է և ազգային ու օտար պատմիչք այդ մէկ թագաւորութեան վրայ միայն կը խօսին: Ներկայ գործս մէջ պիտի տեսնուի այս ճշմարտութիւնը:

ԱՂԲԻՒՐՔ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ընդարձակ և քննական տեղեկութիւն մը տալ հոս բոլոր աղբիւրներուն, զորս գործածած եմ, պիտի չյարմարէր այս փոքրիկ աշխատութեանս շրջանակին մէջ։ Այս թերին լրացնելու համար ջանացի բնագիրներու լաւագոյն հրատարակութիւնները միայն գործածել։ Այսու հանդերձ թէ՛ գրութեանս ընթացքին և թէ Յաւելուածին մէջ աւանդած եմ, ինչ որ քանի մը հին հեղինակներու վրայ մասնաւոր կերպով դիտելի և հաղորդելի կարևոր համարած եմ։ Գալով մատենագրութեան, ջանացի ամենէն աւելի ծանօթ և աղբերաց քննութեամբ նշանաւոր եղած և այս շրջանիս համար հեղինակութիւն կազմող պատմագիրները և մասնագիտական երկերը ի խորհըրդակցութիւն կոչել, առանց զանց ընելու խիստ քննութենէ մ'անցնել թէ՛ հնոց աւանդութիւնն և թէ նորերու հասկացողու-

թիւնը, ինչ որ գործիս ամէն էջին վրայ պիտի տեսնուի։

Հոս կը դնեմ գլխաւոր աղբիւրները և մատենագրութիւնը, իրենց հրատարակութիւններով և համառօտութիւններով.

Աղբիւրք

Ագաթանգեղոս, Վենետիկ 1862.
Ամմիանոս, հրտրկ. V. Gardthausen, Լայպցիկ 1874 (Bibliotheca Teubneriana).
Ապպիանոս, հրտրկ. L. Mendelssohn, Լայպցիկ 1879 (B. T.).
Դիոդոր Սիկիլիացի, Ամստերտամ 1746. (նաեւ ի FHG հտր. Բ).
Եղիշէ, Վենետիկ 1852.
Եւսեբիոս, Վարք Կոստանդ. Ֆրանքֆուրտ առ Մայն 1822.
Զոնարաս, հրտրկ. G. Niebuhr և Buttner, Պոն 1841-1897.
Զոսիմոս, հրտրկ. G. Niebuhr, Պոն 1837.
Թեմիստիոս, հրտրկ. D. Petavius և J. Harduinus, Բարիզ 1684.
Լիբանիոս, հրտրկ. J. Reiske, Ալտընպուրկ 1793-97.
Լիվիոս, հրտրկ. W. Weissenborn, Լայպցիկ 1897 (B. T.).
Լուկիանոս, Ամստերտամ 1743.
Խորենացի Մովսէս, Վենետիկ 1865.
Կասսիոս Դիոն, հրտրկ. L. Dindorf, Լայպցիկ 1863 (B. T.).
Կիկերոն, հրտրկ. C. F. W. Müller, Լայպցիկ 1898 (B. T.).

Մեմնոն Հերակլէացի (ի FHG հտ. Գ).

Յովսեպոս, Ամստերտամ 1626.

Յուլիանոս կայսր, Լայպցիկ 1796.

Յուստինոս (= Տրոկոս Պոմպէոս), հրտրկ. J. Jeep, Լայպցիկ 1868 (B. T.).

Պլինիոս, բնական պատմ. հրտրկ. E. Littré, Բարիզ 1860.

Պլուտարքոս, Զուգակշիռք, հրտրկ. C. Sintensis, Լայպցիկ 1874 (B. T.).

— Բարոյականք, հրտրկ. G. Bernardakis, Լայպցիկ 1889 (B. T.).

Պողիւբիոս, Բարիզ 1880 (Didot).

Սալուստիոս, հրտրկ. A. Eussner, Լայպցիկ 1897 (B. T.).

Սուետոնիոս, հրտրկ. C. L. Roth, Լայպցիկ 1894.

Ստրաբոն, հրտրկ. A. Meineke, Լայպցիկ 1895 (B. T.).

— հրտրկ. C. Müller, Բարիզ 1853 (Didot).

Տակիտոս, հրտրկ. Inama և Ramorino, Միլան 1893.

Փարպեցի Ղազար, Վենետիկ 1873.

Փաւստոս Բիւզանդացի, Վենետիկ 1889.

Փրոնտինոս (Յուլիոս), հրտրկ. Gundermann, Լայպցիկ 1886 (B. T.).

Փրոնտոյ (Կոռնել.), հրտրկ. A. Mai, Հռովմ 1823.

CIL = Corpus inscriptionum latinarum, Berlin 1863.

FHG = Fragmenta historicorum græcorum, ed C. Müller, Paris 1883 (Didot).

Paneg. lat. = Panegyrici latini, ed. A. Baehrens, Leipzig 1874 (B. T.).

Vitæ (imperatorum). Այժմեան ընդհանուր գործածութեան համեմատ սոսկ Vita ձեւով կոչում կ'ընեմ Սպարտիանու, Կապիտոլինոսի, Վուլկատիոսի, Լամպրիտիոսի, Տրեպելլիոսի և Վոպիսկոսի անուամբ ծանօթ հաւաքածոյն, որ է SHA = Scriptores historiæ augustæ, ed. H. Peter, Leipzig 1884.

Մատենագրութիւն

A. Abruzzese, Le relazioni fra l' Armenia e Roma al tempo di Augusto, Padova 1903, (Քաղուած Rivista di storia anticaէն, N. S. VII 2-3, 4; VIII 1).

E. Babelon, Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Paris 1890.

H. Cohen, Medailles impériales, Paris 1959.

K. Eckhardt, Die armenische Feldzüge des Lucullus, Leipzig 1909 - 10 (Քաղուած Klioէն հատ. IX 400-412, հատ. X 72-151; 192-231).

J. Eckhel, Doctrina numorum veterum, Wien 1792–8.

E. Egli, Feldzüge in Armenien von 41–63, in Büdingers Untersuchungen zur röm. Kaisergeschichte I, Leipzig 1868.

G. Ferrero, Grandezza e decadenza di Roma, Milano 1902.

V. Gardthausen, Augustus und seine Zeit, Leipzig 1891-1904.

E. Gibbon, The decline and fall of the roman empire, London 1797.

A. Guldenpenning und J. Ifland, Kaiser Theodosius der Grosse, Halle, 1878.

K. Güterbock, Römisch–Armenien und röm. Satrapien im IV. bis VI. Jahrhundert, Königsberg 1900.

A. von Gutschmid, Geschichte Irans und seiner Nachbarländer, Tübingen 1888.

— Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroëne, Petersburg 1887.

V. Langlois, Numismatique de l'Arménie. Paris 1859.
J. Marquart, Untersuchungen zur Geschichte Erans, Leipzig 1907, (Բաղդուած Philologusէն, Suppl. X).
— Eransahr, Berlin 1901.
Th. Mommsen, Römische Geschichte Bd. I-III, dritte Aufl. 1861, Bd. V, sechste Aufl. 1909 Berlin.
— Res gestæ divi Augusti (Monum. Ancyr.), zweite Aufl. Berlin 1879.
Th. Nöldeke, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, aus der arabischen Chronik des Tabari, Leyden 1879.
— Aufsätze zur persischen Geschichte, Leipzig 1887.
PW = Pauly-Wissowa: Paulys Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft, neue Bearbeitung, herausgegeben von G. Wissowa, Stuttgart 1894.
Prosopographia imperii romani sæc. I. II. III., von E. Klebs, P. Rohden und H. Dessau, Berlin 1897-98.
G. Rawlinson, The sixth great oriental monarchy, London 1873.
Th. Reinach, Mithridates Eupator, Paris 1890.
G. R. Sievers, Studien zur Geschichte der röm. Kaiser, Berlin 1870.
H. Schiller, Geschichte der röm. Kaiserzeit, Gotha 1883.
— Geschichte des röm. Kaiserrechs unter der Regierung des Nero, Berlin 1872.
L. Tillemont, Histoire des empereurs durant les six premiers siècles de l'Eglise, Bruxelles 1707-1710.
F. Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris (1910).

ZDMG = Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft, Leipzig 1847.

Ա. Գարագաշեան, Քննական պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս 1895։

Յ. Գաթըրճեան, պատմութիւն տիեզերական, Վիեննա 1849–52։

Հ. Հիւբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները (Թրգմ. Բ. Պիլէզիկճեան), Վիեննա 1907։

Յ. Տաշեան, Ուսումնասիրութիւնք Ագաթանգեղեայ գրոց, Վիեննա 1891։

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Այն երկիրը որ մէկ կողմանէ Եփրատայ և Կասպիական ծովուն և միւս կողմանէ Կուրի և Տաւրոսեան շղթայից մէջ կը տարածուի, կը կոչուի Հայաստան։ Բայց այն սկիզբէն ի վեր Հայոց հայրենիք եղած չէ։ Հայք գաղթեցին հոն նախ Է դարուն Քրիստոսէ առաջ։ Հայաստանի նախկին և իր արձանագրութիւններով մեզի ծանօթ բնակիչն եղած է Ասորեստանցիներէն Ո ւ ր ա ր տ ա ց ի կոչուած ժողովուրդը, որ հաւանականաբար ինքզինքը Խ ա ղ տ ի կը կոչէր՝ իրեն գլխաւոր աստուծոյն անուամբ։ Խաղտեաց ծագումն ստոյգ կերպով հաստատուած չէ տակաւին։ Իրենց բարձր քաղաքակրթութեան վկայ են իրենց տաճարներն և ամրոցները, ջրմուղները և այլ շինութիւններն, մետաղէ և քարէ արտադրութիւններն, ինչպէս նաև կաւագործութիւնը, բայց մասնաւորապէս այն բազմաթիւ արձանագրութիւնները, որոնց մնա-

ցորդք պահուած են դեռ մինչեւ այսօր։ Իրենց քաղաքական զօրութեամբ Ասորեստանցոց ամենէն վտանգաւոր թշնամիներն եղան, և թէպէտ ստէպ անոնցմէ պարտուած, սակայն փայլուն յաղթանակներ եւս տարած են անոնց վրայ։ Ինչպէս Վինքլէր կ'ըսէ, «անոնք ասորեստանեայ թագաւորաց շատ աշխատութիւն տուին և անոնց հետ Ասորիքի տիրապետութեան վրայ կռուեցան[1]»։ Նոյն իսկ Միջագետքը, որ Ասորեստանցոց կը վերաբերէր, ազատ չէր անոնց յարձակումներէն։

Հնդեւրոպական ժողովուրդներու հասանքովը թէ՛ Ասորեստանցիք և թէ իրենց դրացի Խաղտիք կամաց կամաց տեղի տուին, մինչև որ իրենց անունը պատմութեան ասպարէզէն անյայտացաւ Է դարուն նախ քան Քրիստոս[2]։ Միեւնոյն ժամանակ կը

1. H. Winckler, ի Helmolts Weltgesch. III 59.

2. Խաղտեաց մասին ընդհանուր կերպով միայն ցոյց կու տամ հետեւեալ աշխատութիւնները. Lehmann-Haupt և W. Belckի տեղեկատուութիւնները ի Sitzungsber. der kgl. preuss. Akad. der Wiss. zu Berlin 1899 VII 116-120, թարգմանուած ի Հանդէս Ամսօրեայ 1899 էջ 281-284։ Նոյն տարուան երկրորդ տեղեկատուութիւն մը, անդ էջ 845-9, նմանապէս թարգմանուած Հանդէսի մէջ 1900, էջ 65-8. Zeitschr. für Assyrol. IX 82-99. 339-360. XIII 307-322. Լեմանի յօդուածը ի Deutsche Rundschau, 1884 Դեկտ., ի Wiener Zeitschr. für die Kunde des Morgenlandes, 1900 Heft 1-2 էջ 1-45, թարգմ. ի Հանդէս

գտնենք Ուրարտացւոց աշխարհին մէջ նոր և հնդեւրոպական ժողովուրդ մը. Հայերը։

Ուսկի՞ց եկան Հայերը. ո՞ր աշխարհն եղած է իրենց սկզբնավայրը։

Շատ փորձեր եղած են այս հարցմանց պատասխանելու. պարզագոյն ճամբան կը թուի ինձ անոնց լուծումը հնոց քով փնտռել։ Հերոդոտ և Եւտոքսոս կը համարին թէ Հայք Փռիւգացւոց ճիւղ մ'են, — հետեւաբար Արևմուտքէն եկած[1]։ Այս աւանդութիւնը կատարելապէս կը հաստատուի հայերէն լեզուի քննութեամբ։ Վասն զի հայերէնը իւր ձայնաբանական օրէնքներով կը պատկանի — ինչպէս որ Հիւբշման[2] ապացուցած է և իւր ցուցումն այժմ առ հասարակ ընդունուած է գիտնականներէն — հնդեւրոպական լեզուաց եւրոպա-

Ամս. 1900. իւր գիրքն Materialien zur älteren Gesch. Armeniens und Mesopotamiens, Berlin 1907. Հիւբշմանի Հին Հայոց տեղւոյ անունները (Թարգմ. Հայ. Վիեննա 1907). Հետաքրքրական պատկերներ Delitzschի Palasttore von Salmanasar IIին մէջ. Keilinschriftliche Bibliothek մեծ հաւաքածոյն և քաղուածոյ մը Յ. Սանտալճեանի «Ասորեստանեայ և Պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք», Վիեննա 1901. Ed. Meyer, Gesch. des Altertums I, Berlin 1909²։

1. Հերոդոտ 7, 73. Եւտոքսոս առ Ստեփ. Բիւզանդացւոյ 'Αρμενία.

2. Hübschmann, Arm. Gramm. I 16; II 399 և այլուր։

կան խմբին և ո՛չ թէ իրանականին, թէև նա կարի շատ իրանական տարր կը բովանդակէ։ Դեռ ուրիշ վկայութեանց վրայ ես յենլով կարելի է ըսել, թէ Հայերը փռիւգացւոց հետ Թրակիայէն, որ է՝ Եւրոպայէն փոքր Ասիա եկած և Ալիսի հովտէն ու փոքր Հայքէն անցնելով մտած են բուն մեծ Հայաստան, որ այնուհետև իրենց անունը կրեց և հոն հաստատուեցան՝ մասամբ նուաճելով և մասամբ ալ հալածելով խաղտիները։ Հայերը կը գտնենք վերջը Դարեհ Վշտասպեայ (521–486 ն. Ք.) հետ — որուն Պեհիստանի արձանագրութեան մէջ առաջին անգամ կը հանդիպինք Արմինիա անուան — պատերազմի բռնուած, և երեք արիւնահեղ ճակատամարտներէն վերջ իրենց երկիրը մարապարսկական պետութեան սատրապութեան մը վերածուած, որ, ըստ Հերոդոտեայ, արքունի հարկաց երեքտասաներորդ շրջանակին կը պատկանէր։ Իբր 400 թուականին ն. Ք., Յունաց Նահանջ Բիւրին ատեն, երկիրը բաժնուած էր արևելեան և արևմտեան Հայաստաններու[1]։

1. Քանի մը գրուածներ Հայոց ծագման և լեզուին վրայ. P. de Lagarde, Armenische Studien, Göttingen 1877. Fr. Müller, Armeniaca I 1865; II 1870; III 1871; IV 1874 Wien. F. Justi, Hand-

Աքիմենեանց կործանմամբ երկիրը աւելի ընիկ իշխաններու և տիրող սատրապներու ձեռքն ինկաւ քան Մակեդոնացւոց։ Աղեքսանդր երբէք չկոխեց հայկական հողը. իսկ Միհրանայ կամ Նէոպտողմէոսի զայն նուաճած ըլլալը յոյժ տարակուսական է և մեզ բացայայտ կերպով չէ աւանդուած։ Կը թուի թէ Որոնտէսի սատրապական ընտանիքը հոն ամուր դիրք մը ստեղծած է իրեն և կրցեր է իր այդ դիրքը պահել։ Սելևկեանց ժամանակ «Հայաստան ճանչցաւ իրաւցնէ Սելևկոս Նիկատորի վերագոյն իշխանութիւնը, սակայն մնաց ընիկ իշխաններու ձեռքը, որոնք հարկ վճարելու միայն պարտաւորուած էին և միշտ փորձեր կ'ընէին այս կապն ալ խզելու»[1]։

buch der Zendsprache, Leipzig 1864. H. Hübschmann, Armenische Grammatik, I. Teil 1895; II. Teil 1897 Leipzig. Նոյն, Armenische Studien, Leipzig 1883. Նոյն, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա 1907. P. Kretschmer, Einleitung in die Gesch. der griechischen Sprache, Göttingen 1896. Ed. Meyer, Gesch. des Altertums (Bd. I 613-629), Berlin 1909. Oberhummer und Zimmerer, Durch Syrien und Kleinasien (Գլ. XVI H. Zimmererէն իսկ Գլ. XXIV F. Hommelէն գրուած) Berlin 1899. G. Perrot et Ch. Chipiez, Histoire de l'art dans l'antiquité, vol. V. 1900.

1. Beloch, Griech. Gesch. III, 2. Abteil. 296. Յուստինոս 38, 7.

Կը յիշատակուին իբրև այսպիսի աւելի կամ պակաս անկախ իշխաններ Մեծ Հայոց կողմերը Որոնդ կամ Երուանդ (իբր 318ին Ն. Ք.), Արտաւազդ (Ardoates, 315ին) և Արտաբազան (220ին). իսկ Փոքր Հայոց և Ծոփաց կողմերը Արշամ (235?), Քսերքսէս (217ին) և ուրիշներ. վերջապէս Արտաշէս ի Մեծ Հայս և Զարեհ, ի Ծոփս, որոնք, երկրին բնիկ ժողովրդեան զգացմանց վրայ վստահ և գաղտնի բանակցութեան մէջ մտնելով այդ ժամանակները Ասիոյ մօտեցող Հռովմայեցւոց հետ, ապստամբեցան Սելևկացիներէն և հիմնեցին անկախ թագաւորութիւն մը, որ Հռովմէն իսկոյն ճանչցուեցաւ։ Արտաշէսով Հայոց պատմութիւնը կը մտնէ նոր շրջանի մը մէջ։ Արդեօք Արտաշէս արքունի ցեղէ՞ էր թէ սոսկ իր տաղանդով առաջ գացած նախարարական մը, կամ թէ նա յիշեալ թագաւորներու յաջո՞րդ մ'էր, չենք գիտեր։ Մեր գիտցածը այս է, որ նա բնիկ Հայ մ'էր և Սելևկեանց կողմանէ զօրավարի կամ կուսակալի պաշտօն կը վարէր ի Հայս. իրմէ առաջ Հայաստանը անկախ չէր և ինքն անոր անկախութիւն տուաւ. իրմով սկսաւ կարգաւորեալ հարստութիւն մը և թագաւորութիւն մը ի Հայս։

Այս թագաւորութեան Հռովմայ հետ ու-

նեցած քաղաքական վերաբերութիւնները համառօտիւ ներկայացնելու միջոց՝ ստիպուած եմ կէտեր և մասնական դէպքեր շօշափել, որոնք՝ ճշդօրէն խօսելով՝ թէև անձուկ կապ մը չունին երկու ժողովուրդներու անչութեանց հետ, սակայն կարևոր են ամբողջը լուսաբանելու համար։ Ուրեմն այս շրջանին Համառօտ Հայոց պատմութիւն մ՚ընել կը պարտաւորէ նոյն իսկ նիւթը, ամէն վայրկեան պատմութեան կապը չընդհատելու համար։ Արդէն աղբիւրներուն պակասը յաճախ կը ստիպէ պատմիչը ընդհատելու իր պատմութեան կապը և վտանգի մէջ կը դնէ իր նկարագրութեան թելը կորսնցնելու. յիրաւի երբեմն ան կը գուարճանայ աղբերաց առատութեամբ, բայց աւելի յաճախ հազիւ ովասիսի մը կը հանդիպի չոր անապատին մէջ։

Հայոց պատմութեան այն շրջանը, որուն վրայ մենք պիտի խօսինք, սովորութիւն է պարզապէս «Արշակունեաց թագաւորութիւն» անուանել, որ անճիշդ է։ Հայաստանի մէջ Արշակունի հարստութիւն մը գոյութիւն ունեցած չէ մինչև քրիստոնէական թուականին 66երորդ տարին։ Մեր խօսելիք իբր 618 տարուան ընդար-

ձակ շրջանը՝ իրարմէ որոշակի երեք տարբեր փոքրագոյն շրջաններու կը ստորաբաժանուի։ Առաջին, ժամանակ բնիկ հայ հարստութեան, Արտաշէս առաջնոյ, հիմնադրին ազգային թագաւորութեան, յորում թագաւորները միայն հայ ժողովրդեան շահերը կը դիտեն և որդին կը յաջորդէ հօրը. այս թագաւորները իրաւունք ունէին դրամահատութեան, որ այս հարստութեան վերջին թագաւորէն յետոյ այլևս կը դադրի բոլորովին։ Երկրորդ, ժամանակ անցման, Արտաշէսի հարստութեան սպառումէն մինչեւ Արշակունեաց հաստատուիլը, յորում զանազան ցեղէ և զանազան տեսակ շահեր փնտռող իշխաններ կը նստին Հայոց գահին վրայ։ Երրորդ, ժամանակ Արշակունեաց, յորում Պարթև թագաւորաց ընտանիքէն (= Արշակունի) ճիւղ մը, իբր Հայոց արքունի ցեղ՝ Հայոց գահին վրայ կը հաստատուի. այս հարստութիւնը ներկայացուց հայ և պարթև շահերը մինչև Արշակունեաց կործանումն ի Պարսկաստան Սասանեանց ձեռքով. անկից սկսեալ հայ և հռովմէական շահերը։ Մինչև այս փոփոխութիւնը՝ Հայոց գահը կը վերաբերէր Պարթևաց թագաւորին որդւոյն կամ եղբօրը, իսկ անկից յետոյ Հայոց թագաւորին անդրանկան իրաւունքն եղաւ այն։

Ասոնցմէ կը հետեւի բնական բաժանումն Հայաստանի եւ Հռովմայ վերաբերութեանց.

Ա. Բնիկ հայազգի թագաւորաց կամ Արտաշէսեան հարստութեան ժամանակ (*իբր* 190 ն. ք. – 1 յ. ք.).

Բ. Օտարազգի թագաւորաց կամ Անցման շրջանի ժամանակ (*իբր* 1–66 յ. ք.).

Գ. Պարթեւական թագաւորաց կամ Արշակունեաց հարստութեան ժամանակ (66–428 յ. ք.)։

ՄԱՍՆ Ա.

ԲՆԻԿ ՀԱՅԱԶԳԻ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ

ԿԱՄ

ԱՐՏԱՇԷՍԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

129
3

Անկախ, միաձոյլ, հայկական թագաւորութեան մը հիմնադիրն եղաւ ԱՐՏԱՇԷՍ Ա. (190–161.. Ն. Ք.)։ *Սելևկեան թագաւորութեան տկարութիւնը իր հիմնարկութեան իսկ ժամանակ սկսած էր։ Այդ տկարութեան պատճառն էր մէկ կողմանէ յարատև անմիաբանութիւնն արքունի ընտանեաց անդամներուն մէջ, մէկալ կողմանէ ընդարձակ հեռաւորութիւնը նահանգներուն, որոնք թոյլ կերպով մը միայն կապուած էին կեդրոնին հետ։ Սոյն նահանգներուն մէջ բնակող ժողովուրդն՝ էր այլազան, լեզուով և բարքով օտար իւր տէրերէն, ընդհանրապէս թշնամի. զօրաւոր բազկով մը միայն սանձի մէջ զըսպուած։ Սելևկ*[illegible] *բոլոր յա-*

им. А. Мясникян

Ջորդները քաջակորով իշխաններ չէին, ուստի քաղաքներ ու ժողովուրդներ իրենց զիրենք ազատ հռչակեցին կարգաւ։ Պարթեւաստանի, Բակտրիոյ, Հայաստանի եւ Հրէաստանի մէջ նոր թագաւորութիւններ կանգնուեցան։ Բայց ամենէն աւելի ջլատեց Սելեւկեանց զօրութիւնը Հռովմայեցւոց յառաջխաղացումն։ Հպատակ ժողովուրդները Հռովմայեցիներէն խրախոյս եւ աջակցութիւն գտան։ Սկիպիոնի փառաւոր յաղթութիւնը Անտիոքոս Մեծի վրայ, Մագնեսիոյ մօտ (190ին վերջերը[1] Ն. Ք.) նշանը եղաւ անկախութեան մը ընդհանուր շարժման. փոքր Ասիոյ մեծ մասն ինկաւ հռովմէական ազդեցութեան տակ։ Արեւելքի բոլոր ժողովուրդները վազեցին Հռովմ, եւ ծերակոյտը նպաստեց անոնց եւ ջանաց կատարել անոնց իղձերը։

Ի՞նչ ըրաւ Հայաստան։

Մագնեսիոյ պատերազմէն առաջ կ'իշխէին հոն երկու հայազգիներ, Արտաշէս եւ Զարեհ, իբր զօրավարք Անտիոքոս երրորդի։ Անտիոքոսի բռնադատ թոյլտուութեամբ անոնք հոն իբր անկախ իշխաններ կը տիրէին, մէկն՝ արեւելեան, իսկ միւսն՝ արեւմտեան ու փոքրագոյն մա-

1. Wilcken առ PW «Antiochos» 25.

սին մէջ։ Հռովմայ և Թագաւորին մէջ պատերազմ ծագած միջոցին՝ անոնք առաջինին կողմը բռնեցին, և յաղթութենէն վերջը իրենք զիրենք Թագաւոր հռչակելով, իբր այսպիսի ճանչցուեցան ծերակուտէն[1]։ Ամենահաւանական է թէ այս առթիւ առաջին հայկական նուիրակութիւն մը Հռովմ գացած է. գայս կը թելադրէ մեզի Պողիբիոսի ընթերցումը[2]։ Նոր թագաւորները, որոնք իբր ճարտար զօրավարներ փորձ էին զինուորական իրաց, գործածեցին իրենց բովանդակ տաղանդը և պատերազմական արուեստը, ընդարձակելու համար նոր հիմնուած տէրութիւնը։ Զարեհ, բացի քանի մը ուրիշ տեղերէն, ունէր Ակիսենէ (Acisene Հանձիթ?), Ոդոմանտիս և Ծոփք գաւառները, վերջնոյս կարկատիոկերտ մայրաքաղաքին հետ։ Ասկէ վերջ Զարեհի անունը այլևս չլսուիր[3]։

Շատ աւելի մեծ էր մասը, զոր Արտաշէս Ա. գրաւեց։ Նա առած էր Հայաստանի հարուստ և կարևոր կեդրոնավայրը. բերրի դաշտավայրեր, գրոյցներով նուիրական եղած լեռներ, ջրաշատ գետեր և հովիտներ – որոնց մօտ Հայը մինչև այսօր դեռ

1. Ստրաբոն 11, 14, 15.
2. Հմմտ. Պողիբ. ԻԲ 1, 7, 16.
3. Ստրաբ. 11, 14, 2. 14, 5. Պլին. 6, 11, 10.

նախամեծարութեամբ մը կը նստի, — մէկ խօսքով Այրարատայ հողը: Նա կը միացնէր քաջայանդուգն զօրավարի և հեռատես քաղաքագիտի յատկութիւնները: Այդ յատկութիւններն էին՝ որ զինքը հպատակութենէն անկախութեան, ստրապետութենէն թագաւորութեան բարձրացուցին: Այժմ ելաւ նա իր անձուկ սահմաններէն և արևելակողմը՝ Մարաստանէն գրաւեց Կասպիական (յետոյ Փայտակարանը), Փաւնիտիս և Վասպուրական գաւառները. հիւսիսակողմը Վրացիներէն առաւ լեռնային Տայք (Պարխարիս), Կղարջք (Խորսենէ) և Գուգարքը. արևմտակողմը և հիւսիսարևմտակողմը Խալիւբներէն և Մոսինիքներէն առաւ Կարինը և Դերջանը. Եկեղեացը և Անտիտաւրոսի շուրջը գտնուող երկիրները Կատաւոններէն՝ իսկ հարաւակողմը Տմորիքը[1] Ասորիներէն առաւ[2]: Իր տիրապետումները մնայուն էին, և գիտցաւ զանոնք իր տէրութեան այնպէս յօդել, որ այնուհետև անոնք իբր բնիկ հայկական նահանգներ նկատուեցան:

1. Հիւբշման, Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 21. Marquart, Eransahr էջ 170 ծան. 2: Քիբերտ ի Monatschr. der k. Akad. der Wiss. zu Berlin 1873, S. 173 կ'ուզէ Տարօն կարդալ:

2. Ստրաբոն 11, 14, 5. Հմմտ. Հիւբշման Հայ. Տեղ. 16–22.

Շատ լաւ հասկցաւ Արտաշէս իր տէրութիւնը միաձև ձուլել և ազգային գիտակցութիւն ներշնչել ժողովրդեան։ Թերևս իր ժամանակ սկսան առաջին անգամ միաձոյլ տարր մը կազմել զանազան ցեղեր, որոնք լեռներով և ձորերով իրարմէ բաժնուած և իրարու հետ թոյլ կերպով կապուած էին։ Ջանաց վերջ մը տալ հին դրութեանը, որ անոր մէջ կը կայանար, որ երկրին մէջ տիրող շարք մ'իշխաններ իրարմէ անկախ կ'իշխէին և անկարող էին դիմադրելու օտարին։ Անշուշտ ձուլելու այս ձգտումին վերագրելու է յարձակումը, զոր 163ին ըրաւ նա իր փախճանած ընկերակցին Զարեհի թագաւորութեան վրայ։ Արտաշէս կ'ուզէր անոր ժառանգները ասպարիզէն հեռացնել, բայց իրեն դրացի Արիարաթ Ե (163-130) Կապադովկացին, որուն դիմած էր Մերուժան թագաժառանգը, չուզեց համաձայնիլ անոր խղձերուն և Մերուժանը իր հայրենի գահը դարձուց[1]։ Արիարաթ

1. Դիոդ. Սիկ. De virt. et vitiis (ԼԱ գրքէն) էջ 584. Maiի քով (Script. vet. nova coll. II 438) փոխանակ Մերուժանայ կայ 'Αρα. Θ.* պակասաւոր անունը։ FHGի մէջ Միւլլէր այս հատակտորը 163դ տարուան մէջ կը դնէ։ Նոյնպէս Niese ի PW «Ariarathes» V 5 կ'ընդունի 163 թուականը։ — Մերուժան անունը նորագոյն ձև մ'է հին Միհրոբուզանին, հմմտ. Marquart, Eransahr էջ 170։

*չէր ուզեր անշուշտ հզօր Արտաշէսը իրեն
անմիջական դրացի ունենալ։ Արտաշէս
Ծոփքը իր երկրին միացնելու ծրագիրը կը-
տակեց իւր յաջորդներուն, որոնցմէ Տիգրան
Մեծն կատարեց զայն։*

*Բայց զօրաւորագոյն կապը, որով այս
հանճարեղ հիմնադիրը իր նոր գրաւած
երկիրները և զանազան ցեղերը իրարու
հետ միացուց, եղաւ մի միակ ազգային
լեզուի մը գործածութիւնը մտցնելը*[1]*։ Նա
առաջին վայրկենին ըմբռնեց ազգային
լեզուի մը կարևորութիւնը։ Ամէն իրաւունք
ունինք հաւատալու թէ նա ազգին մտաւո-
րական և քաղաքակրթական զարգացման
համար շատ բան ըրած է։ Իր յունական
դաստիարակութեամբը հիմը դրաւ Հայաս-
տանի մէջ յունական կրթութեան մը, այն
պէս որ իր յաջորդները պարծանքով մը
յոյն գիտուններ իրենց արքունիքը կը պա-
հէին։*

*Նա գիտցաւ գնահատել, ինչպէս յու-
նական կրթութեան կարևորութիւնը, նոյն-
պէս մեծ Կարքեդոնացւոյն Աննիբաղի զի-
նուորական հանճարը։ Սա Հայոց արքու-
նիքը հիւր եղաւ։ Աքսորեալը ինչ ինչ
բաներ սովրեցուց Արտաշիսի և խորհուրդ*

1. Ստր. 11, 14, 5.

տուաւ անոր — երբ օր մը Երասխայ ափունքները շրջելով ի բնէ ամուր կէտ մը գտած էր — գետին ափանց վրայ քաղաք մը հիմնել։ Նա իսկոյն ներկայացուց Թագաւորին յատակագիծ մը։ Արտաշէս սիրով ընդունեցաւ առաջարկը և կարքեդոնացւոյն յանձնեց անոր շինութեան վերակացութիւնը։ Այս կերպով կանգնեցաւ մեծ քաղաք մը, երեք կողմէն պատկառելի գերով պաշտպանուած, իսկ ցամաքակողմէն պատուարով ամրացած, որ հիմնադրին անուամբ Արտաշատ կոչուեցաւ և այնուհետև եղաւ Հայոց մայրաքաղաքը[1]։

Յառաջակողմեան Ասիոյ ամէն կարևոր գործերուն մէջ իր բաժինը ունէր Արտաշէս։ Անոր անունը կը գտնենք այն դաշինքին մէջ, զոր 180ին Ն. Ք. կնքեցին մէկ կողմանէ՝ Եւմենէս Պերգամոնցին, Արիարաթ Կապադովկացին և Բրուսիաս Բիւթանիացին, իսկ միւս կողմանէ՝ Փառնակ Պոնտացին և Միհրդատ արքայ փոքր Հայոց։ Վերջիններս Գաղատիոյ մէջ գրաւումներ ըրած էին, բայց առջիններուն անակնկալ միութենէն և յարձակումէն սարսափած, բռնադատուեցան ստորագրել խաղաղութեան դաշինք մը[2]։

1. Ստր. 11, 14, 6. Պլուտարքոս Լուկուլլոս 31. Դիոդ. Սիկ. ի FHG. II էջ X 9.
2. Պողիբ 26, 4, 6.

Արտաշէսի յաջողութիւնները այնքան աժան գնով չգնուեցան։ Սելևկեանք չէին ուզեր հրաժարիլ իրենց գերիշխանութեան իրաւունքէն Հայաստանի վրայ, հակառակ անոր որ Հռովմ զՀայաստան ազատ թագաւորութիւն ճանչցած էր։ Ժամանակ մը Անտիոքոս Դ (175–164) ամենէն հզօր իշխողը դարձաւ յառաջակողմեան Ասիոյ մէջ։ Յետ աւերելու պոնտական գաւառները՝ անցաւ Եփրատը, յարձակեցաւ Հայաստան և յաղթութիւն մը տարաւ հոն Արտաշէսի վրայ (իբր 165 Ն. Ք.)[1]։

Պարտեալը ստիպուեցաւ յիրաւի ընդունիլ խաղաղութեան պայմանները, սակայն չմոռցաւ կրած ձախողութիւնը։ Ուստի դաշնակցեցաւ Տիմարքոսի հետ, որ Սելևկեանց տեղակալն էր Մարաստանի մէջ և ինքզինքը իբր Մարաց թագաւոր ճանչցնել տուաւ ի Հռովմ ծերակոյտէն։ Տիմարքոս, անտարակոյս Արտաշիսի գնդերով միասին, քալեց Դեմետրիոս Աի (162–152 Ն. Ք.) դէմ, և հասնելով գրաւեց Զեգմա Եփրատին մօտ, ոչ շատ հեռի

1. Դիոդ. Սիկ. ի FHG II էջ X 9. Ապպիան Ասորականք 45. 46 կը համարի թէ Արտաշէս պատերազմին մէջ բռնուած ըլլայ. Մակաբայեցիք Ա. 3, 37. Յովսեպոս Հնախ. 12. 297. Պորփիւր առ Հերոնիմեայ Comment. in Daniel c. XI v. 44. սա կ'ըսէ թէ Արտաշէս յարձակում մը պատրաստած էր Ասորւոց վրայ։

Անտիոքէն և յետոյ յաղթանակաւ զԲաբելոնիա (161). բայց յաջորդ տարին իր անգթութեան համար սպանուեցաւ[1]։

Այս գործակցութենէն վերջ մեր տեղեկութիւնները կը դադրին Արտաշէս Աի վրայ։ Նա դեռ մինչեւ ե՞րբ թագաւորեց՝ չենք գիտեր. սակայն ապահովապէս երեսուն տարի գահակալած պիտի ըլլայ ընդամէնը։

Իր բանակին զօրութեան վրայ խօսք կ՚ըլլայ. կ՚ուզենք հաւատալ որ Արտաշէս Ա ինչպէս հայկական թագաւորութեան հիմնող, նոյնպէս ալ հայկական բանակին կազմակերպողն եղած ըլլայ[2]։ Այս մեծ անձնաւորութիւնը անտարակոյս իրենց երգերով անմահացնել փորձեցին ի Հայս ամենահին ժամանակներէ ի վեր նշանաւոր երգիչներ[3]։

1. Դիոդ. Սիկ. ի FHG II էջ XII 13. Թուականի համար տես հոն Միւլլէրի ծանօթութիւնները և Gutschmid, Gesch. Irans 40–42.
2. Դիոդ. Սիկ. ի FHG II էջ X 9.
3. Բնաւ տարակոյս չի կայ, որ հայ երգիչները այսպիսի թագաւոր մը, որ երկրին անկախութիւն տուաւ և ընկճեալ ժողովուրդը օտարին լծէն ազատեց, իրենց երգերով անմահացուցած պիտի ըլլան։ Անոր համար կարելի է Խորենացւոյ մօտ ինչ ինչ երգերը, որոնք Արտաշէս մը կ՚երգեն, ասոր վերագրել. այսպէս Ա. 30, ուր Արտաւազդ որդւոյն և Արտաշատայ հիմնուելուն վրայ կը խօսուի. նոյնպէս Բ 53ը, ուր Կասպիական գաւառին նուաճման վրայ կը խօսուի, կարելի է Սարա-

ԱՐՏԱՒԱԶԴ Աի մասին այնչափ միայն գիտենք, որ նա Պարթևաց Միհրդատ Թագաւորին հետ պատերազմեցաւ՝ սորա իշխանութեան վերջին տարիները[1]։

Իսկ ՏԻԳՐԱՆ Աի մասին այսչափ միայն գիտենք, որ նա հայր էր Տիգրան Երկրորդի[2]։

Դեռ դարերու հեռաւորութեան մէջ ծածկուած այս մութին մէջէն արեգական պէս վեր կը բարձրանայ ՏԻԳՐԱՆ Բի (95-55 Ն. Ք.)[3] փայլուն անձնաւորութիւնը,

քոն 11, 14, 5ի հետ կապ ունենայ։ Դարձեալ պէտք էր աւելի սուր քան որ և է ուրիշ Արտաշէսի մը (= Տըրդատ Ա.?) վերագրել, ինչ որ Խորենացի Բ 59, վաճառականութեան, ճամբաներու շինութեան և ուրիշ բարեկարգութիւններու մասին ի Հայս Արտաշէսի մը աւանդած է։ Վասն զի, բացի անկից որ բազմաթիւ Արտաշէսներու մէջ սա միայն կը յիշուի յունական կրթութեամբ զարգացած, դժուարին պիտի ըլլար վերոյիշեալ բարեկարգութիւնները — թերևս նաև դեռ ինչ ինչ բաներ որոնք Վաղարշակի մը կը վերագրուին — յետտիգրանեան ժամանակի մէջ դնել. որովհետև Տիգրան Բի և անոր քաղաքակիրթ որդւոյն Արտաւազդայ ժամանակ պէտք ենք Հայաստանը մեծաւ մասամբ արդէն օժտուած ենթադրել յիշեալ կարգադրութիւններով։

1. Տես Յաւելուած, Ա. Արտաւազդ Ա։

2. Ապպիան Ասորականք 83։

3. Իր գահակալութիւնը ծանօթ է մեզ Պլուտ. Լուկ. 21էն։ Երբ 70ին Կղօդիոս իրեն եկաւ, ան կը թագաւորէր արդէն 25 տարիէ ի վեր։ Իսկ իր մահը դնելու է 56 կամ 55ին, վասն զի Կիկերոն իր pro Sextio 58-59 ճառին մէջ, զոր 56 տարւոյ փետրուար 9ին խօսած է, կ'ըսէ Տիգրանայ համար, «դեռ այսօր կը թագաւորէ նա»։ Միւս կողմանէ 54ին Արտաւազդ Բ արդէն գահի վրայ կը գտնենք։

զոր իր ժողովուրդը Մեծ կոչել սովոր է։ Անոր ապագայ գործերը լաւ դատել կարենալու համար՝ պէտք է անոր անցեալին վրայ ակնարկ մը նետել։ Վասն զի այս թագաւորին ժամանակ է՝ որ Հայաստան տեսաւ իր բաղդի աստղին բարձրանալը, գագաթնակէտն հասնելը և միանգամայն նսեմանալը։ Ան Հայաստանը տիեզերական պատմութեան մէջ մտուց և անոր սահմանները մշտնջենապէս հաստատեց։ Իր թագաւորութիւնը հայկական ազատութեան ոսկեդարն եղաւ։ Իրեն ժամանակ Հայաստան մեծ պետութեանց կարգն անցաւ։

Տիգրան՝ Արտաշէս Ա՛ի սերնդէն և Տիգրան Ա՛ի որդի էր[1]։ Քառասուն տարի թագաւորեց ան, և կեանքի շատ այլազան հանգամանքներու մէջ գտնուեցաւ։ Սկիզբը պատանդ էր Պարթևաց քով[2]. Թուի թէ իր հայրը պարտութիւն մը կրած էր անոնցմէ։ Բայց Պարթևք ոչ երբէք տիրեցին Հայաստանի[3]։ Տիգրան ստիպուեցաւ

1. Ստրաբոն 11, 14, 15. Ապպիան Ասոր. 83։

2. Ստրաբոն. անդ։ Յուստինոս 38, 3. prologi 42. Ապպիան Ասոր. 83. Արիանու քով (FHG III 588) պահուած աւանդութիւն մը զինքը նախ սատրապ կ'ընէ աշխարհագրապէս դեռ անորոշ տեղւոյ մը մէջ, Χολοβητηνή.

3. Ստրաբոն 16, 1, 19։

եօթանասուն հայկական հովիտներ իբր փրկանք տալ Միհրդատ Բ՛ի, որպէսզի կարենայ իր հայրենիքը դառնալ[1]։

Իր հասուն հասակը, իր բռնադատ դեգերումն օտար երկրի մը մէջ՝ իրեն բաւական ժամանակ և առիթ տուած էին լըրջօրէն մտածելու և ուսումնասիրելու իր ապագայ կեանքը, իր ծրագիրները։ Գահ ելաւ նա արդէն իբր փորձ մարդ մը և

1· Ստր· 11, 14, 15. Յուստին 83, 3· Gutschmid, Gesch. Irans 80 կը համարի թէ Պարթեւք Տիգրանը զէնքի զօրութեամբ հայրենի գահին վրայ դրին ընդդէմ իր հակառակորդ Արտաւազդ առաջնոյ։ Սակայն այս բանս ոչ մէկ պատմիչ աւանդած է մեզ. Ստրաբոն կ՚ըսէ պարզապէս թէ դարձաւ, ἔτυχε καθόδου, իսկ Յուստինոս՝ թէ հայրենի թագաւորութիւնը դրկուեցաւ, in regnum paternum remissus. Որեւէ զէնքի խնդիր չկայ։ Եթէ Պարթեւք իրեն օգնած ըլլային հակառակորդի մը դէմ, այն ատեն Տիգրան անշուշտ երախտապարտ պիտի ըլլար իրենց և Ստրաբոնի յիշած վճարումն պիտի հասկնայինք իբրև նուէր։ Բայց այդ այդպէս չէ. վասն զի Տիգրան զայն իբրև փրկանաց գին կը համարէ և եօթանասուն հովիտները պատերազմով ետ կ՚առնու։ Հետեւաբար Տիգրանայ պատանդութենէ ազատութիւնը Պարթեւաց Արտաւազդ Ա՛ի դէմ պատերազմին ժամանակ դնելը շատ քիչ հաւանական է։ Միւս կողմանէ դիտելու է որ Արտաւազդ շատ կանուխ կ՚ապրէր, ինչպէս որ մենք փորձեցինք ապացուցնել Յաւելուած Ա՛ին մէջ։ Մենք չենք գիտեր թէ Տիգրան երբ պատանդ էր. Ստրաբոնի խօսքերն աւելի կ՚ուզեն ըսել թէ իր գահակալութենէն անմիջապէս առաջ չէր. այդ ժամանակ նա 45 տարեկան էր։ Նաև Յուստինոս ասոր համաձայնիլ կը թուի երբ կ՚ըսէ. Erat eo tempore Tigranes rex Armeniae, obses Parthis ante multum temporis datus, nec olim in regnum paternum remissus.

իր ուշադրութեան առարկայ ըրաւ գլխաւորապէս բանակին վերականգնումը, «հետեւակազօրը ձիերու վրայ բարձրացուց, պարսաւորները քաջ աղեղնաւորներ ըրաւ, չերտաւորները սրով և նիզակով զինեց և մերկերը (γυμνής, բերևազէն) վահանով և երկաթեայ զգեստով զրահաւորեց»[1]: Ինքը կրնար միշտ վստահ ըլլալ բանակին վրայ, վասն զի արդէն ինքն իբր զինուոր մը կ'ապրէր, և ութսնամեայ ալեւորութեան ժամանակ իսկ իր զօրաց գլուխը անցած պատերազմի դաշտին վրայ անոնց առաջնորդեց: Յատուկ խնամոց առարկայ ըրած էր հեծելազօրը, թեթեւազէն և զրահաւոր գնդերու բաժնուած, որ և յատկապէս ճարտար էր հին արեւելեան փախուստ ձևացնելու և վազած միջոցին յետսակողմը նետեր արձկելով զէնքը հալածող թշնամին վիրաւորելու մէջ[2]:

Երեք տարուան մէջ Տիգրան այնպիսի համբաւ մը շինեց, որ իր բարեկամութիւնը դրացիներուն ցանկալի եղաւ: Պոնտոսի մէջ գրեթէ քսան տարիէ ի վեր կ'իշխէր Միհրդատ Զ Եւպատոր: Երկու մեծ մարդիկը շուտով հասկցան զիրար, գնահա-

1. Խորեն. Ա. 24. Համա. Պլուտ. Լուկ. 26:
2. Կասսիոս Դիոն 36, 7:

տեցին փոխադարձաբար մէկզմէկ և խակոյն առնչութիւններ հաստատեցին իրարու հետ։ Որովհետև երկուքն ալ իրարու պէտք ունէին. մէկը իր յանդուգն ծրագիրները ի գործ դնելու համար, իսկ միւսը առաջնոյն բարեկամութեամբը ապահովուած իր երկրին սահմաններն ընդարձակելու համար։ Անոնք կնքեցին գաղտնի դաշինք մը, որուն մէկ գլխաւոր պայմանը ծանօթ է մեզի՝ մինչև այսօր հասած պարբերութեան մը շնորհիւ. որ է, միասին մղուած ամէն պատերազմներու մէջ՝ աւարը, գերին և գանձերը Տիգրանայ պիտի ըլլային, իսկ երկիրը՝ Միհրդատայ։ Երկրորդ յօդուածով մը որոշած ըլլալ կը թուին, թէ վերջինը դէպի հիւսիս և արևմուտք — ուրեմն Հռովմայ դէմ, — իսկ առաջինը դէպի արևելք և հարաւ — ուրեմն Պարթևաց դէմ — պիտի ուղղէր իր աշխարհակալական քայլերը։ Այս կերպով երկուքն ալ իրենց կոնակէն ապահովուած էին։ Բացի ասոնցմէ նաև փոխադարձ օգնութեան խոստումներ տրուեցան. թէև Հայաստանի մէջ Պոնտացի օգնական գնդեր չենք տեսներ, բայց հայ զինուորներ կը գտնենք Միհրդատայ ծառայութեան մէջ։ Այս դաշինքին իբրև կնիք ծառայեց խնամութիւն մը, որով Տիգրան ի-

րեն հարս առաւ Միհրդատայ գեղեցիկ և կիրթ դուստրը Կղէոպատրան[1]*։*

Միհրդատայ գլխաւոր ծրագիրներէն մէկն էր գրաւել Կապադովկիան, իր ազդեցութեան տակ ձգել Բիւթանիան։ Այս բանս երկար շփոթութիւններու պատճառ եղաւ, և Տիգրան նախ այս խնդիրներուս մէջ գործակից եղաւ Պոնտացւոյն։ Հայը Միհրդատայ յորդորմամբ և անոր շահերուն համար մտաւ Կապադովկիա իրեն և պոնտական գնդերով, անկից հալածեց հռովմէական ծերակուտէն դրուած Արիոբարզանը՝ որ Հռովմ փախաւ, և հոն կըրկին անգամ հաստատեց Միհրդատայ փոքրահասակ որդին Արիարաթ Ը և Գորդիոսը՝ իբր անոր խնամակալ (93 Ն. Ք.)։ Բայց քիչ մը վերջ (92ին) Սուլլա Արևելք եկաւ իբրև փոխպրետոր Կիլիկիոյ, հալածեց թագաւորական գնդերը մինչև Եփրատ, և Կապադովկիոյ գահին վրայ հաստատեց Արիոբարզանը, որ Հռովմէասէր կը կոչուէր[2]*։*

1. Յուստին 38, 3. Պլուտ. Լուկ. 22. Ապպիան Միհր. 104. Th. Reinach, Mithr. Eupat. էջ 105 կըսէ. L'alliance politique fut scellée par une union de famille; Tigran épousa une des filles de Mithridate, Cléopatre, princesse trois fois moins âgée que lui, mais douée d'une intelligence ouverte et d'un courage viril.

2. Պլուտ. Սուլլա 5. Յուստին 38, 3.

Երկու Թագաւորները սակայն չմոռցան Հռոմէն ընդունած հարուածնին։ Սուլլայի հեռանալէն (իբր 90) անմիջապէս վերջ սկսան շփոթութիւնները Բիւթանիոյ մէջ․ վասն զի Նիկոմեդէս Բ (141–91) հոն մեռնելով՝ երկու զաւակ թողած էր․ Հռոմ հաստատեց երիցագոյնը Նիկոմեդէս Գ (91 –74), մինչդեռ կրտսերը Սոկրատ՝ Միհրդատայ քով ապաւինեցաւ։ Միհրդատ պոնտական բանակ մը տուաւ Սոկրատայ, որ իր եղբայրը հալածեց և գրաւեց Բիւթանիան։ Միևնոյն ժամանակ ղրղեց Միհրդատ նաև Տիգրանը, — վասն զի ինքը չէր ուզեր Հռոմայ հետ յայտնի կռուիլ Սուլլայի հետ կրած դաշինքին պատճառաւ, — որ իր Միհրան և Բագուաս (Μίθρας, Βαγώας) զօրավարներուն ձեռքով Կապադովկիան գրաւեց Միհրդատայ հաշուին։ Արիոբարզան երկրորդ անգամ փախաւ հոնկից և երկու հալածեալ թագաւորները Հռոմ գացին[1]։ Ծերակոյտը այնպէս ձևացուց, իբր թէ Միհրդատ ո՛ և է դեր մը կատարած չըլլայ, և խնդրեց անկէ որ երկու թագաւորներու վերստին հաստատուելուն օգնէ։ Միհրդատ ընդա-

1. Յուստին 38, 3․ Ապպիան Միհր․ 10․ 11․ Reinach, Mithr. Eup. 97–101.

նապէս գլացաւ ո՛ր և է օգնութիւն, որովհետև Կապադովկիոյ վրայ պահանջներ ունէր[1]։ Ուստի փախստեայ թագաւորները հաստատուեցան իրենց գահին վրայ միայն ծերակուտական տեղակալ Ակուիլլիոսի և Մանլիոս Մալտինոսի ձեռքով։ Բայց Ակուիլլիոս թեթևամիտ մէկն էր և Նիկոմեդ Բիւթանացին իր թագը շատ սուղի գնած էր Հռովմայեցիներէն. ուստի զանոնք գոհացնելու համար սկսաւ թագաւորը աւազակային արշաւանքներ ընել պոնտական երկիրներուն մէջ։ Միհրդատ գանգատեցաւ Մանլիոսի, որ միայն երկդիմի պատասխաններ տուաւ իրեն. այն ատեն Միհրդատ իր Արիարաթ որդին զօրքով Կապադովկիա ղրկեց և Արիոբարզանը երրորդ անգամ անկէ հալածեց։ Այսով թշնամութիւնները յայտնապէս սկսած էին և ահաւոր պայթումի մը կը սպասէին, որ շատ չուշացաւ գալու[2]։

Մինչդեռ Միհրդատ Հռովմայեցւոց դէմ կը զինուէր, Տիգրան իր տէրութիւնն ընդարձակելու գործով զբաղած էր։ Ան իր երկրակալութիւնները հաւանականաբար Ծոփքով սկսած է։ Հոն կ'իշխէր դեռ Զա-

1. Ապպիան Միհր. 11
2. Ապպ. Միհր. 15. Reinach, Mithr. Eup. 115–120.

րեհի սերունդէն մէկը, Արտանէս, որուն երկիրը Տիգրան առանց մեծ դժուարութեան Հայաստանի կցեց[1]։ Ծոփքէն անցաւ Կորդուք, որուն բնակիչները երբեմն Յունաց նահանջող բիւրին աւելի վնաս հասուցած էին՝ քան նոյն իսկ Պարսից թագաւորը, և գրաւեց Սարիզ և Սիդալկ ամուր քաղաքները և Բինակ անառիկ ամրոցը։ Այս նահանգին բնակիչները յետոյ կարևոր ծառայութիւններ մատուցին Տիգրանայ, թէ իրենց քաջութեամբ և թէ իրենց ճարտարութեամբ մեքենական արուեստներու մէջ[2]։

Երբ գրաւեց Տիգրան նաև ուրիշ զանազան փոքր իշխանութիւններ և քաղաքներ, ինչպէս Եդեսիա, իր զօրութիւնը և իր բանակը զգալի կերպով աճեցան, այնպէս որ նոյն իսկ Ասորիներ իրենց ապահովութիւնը և փրկութիւնը անկէ սկսան յուսալ[3]։ Որովհետև Ասորւոց թագաւորութիւնը վերջին Սելևկեաններու ժամանակ

1. Ստրաբոն 11, 14, 15.
2. Ստր. 16, 1, 24. Պլուտ. Լուկ. 21. 26. 29.
3. Յուստինոս 40, 1 կ'ըսէ բացայայտ կերպով թէ Ասորիները զՏիգրան կանչեցին. իսկ Ապպիան նոյնպէս բացայայտ կերպով կը հաստատէ թէ Տիգրան զանոնք զէնքով նուաճեց։ Երկուքն ալ կրնան իրաւունք ունենալ, վասն զի Տիգրան մէկ կուսակցութենէ կանչուեցաւ, իսկ միւսը զէնքով հպատակեցուց։

այնչափ տկարացեր էր ներքին կռիւնե-րով, որ հոն զօրաւոր կուսակցութիւն մը կազմուեցաւ՝ իրենց երկրին անդորրութիւնը օտարին օգնութեան մէջ փնտռելու: Արդ այս կուսակցութիւնը նախադասեց Տիգրանը աւելի քան Միհրդատը և Պարթեները. որովհետև Տիգրան, բացի իւր յատուկ ոյժերէն, Պոնտացւոյն հետ խնամութեամբ կապուած էր և Պարթևաց հետ դաշնակից էր: Ուստի 84ին դիմեց ան դէպ ի Ասորիք խոշոր բանակով մը, զոր Ապպիանոս չափազանցելով 500,000 զինուորէ կազմուած կը համարի, հալածեց Անտիոքոս Եւսեբիոս թագաւորը, նուաճեց դիմադրող քաղաքները և փորձեց ձերբակալել նաև Կղէոպատրա կամ Սելենէ թագուհին, որ քաղաքները իրեն դէմ կը գրգռէր: Տիւրոսի, Սիդոնի, Պերիդոսի և բովանդակ Փիւնիկիոյ քաղաքներուն մէջ հայկական դրօշը բարձրացաւ: Դամասկոսի վրայ տիրապետութեան կը վկայեն դեռ իր դրամները[1]: Իսկ Անտիոքայ մէջ իրեն ընդհանուր տեղապահ կարգեց Բագարատը, որուն տրամադրութեան տակ դրաւ բազմաթիւ գնդեր: Այսպէս այս

1. Eckhel, Doctr. num. III 248. Հմմտ. Ամմիանոս 13, 8, 9:

նոր գաւառը կը տարածուէր եփրատական Ասորիքէն կամ Կոմագինէէն — որ է՝ այսօրուան Զէյթունի և Մարաշու կողմերէն — մինչև Եգիպտոսի սահմանները[1]։ Հայկական շատ հին և շատ տարածուած աւանդութեան մը համեմատ, Տիգրան՝ մեծ բազմութիւն մը Հրէաներու ի Հայս փոխադրեց. և հայ պատմիչներ գիտեն բազմաթիւ հրէական գաղթականութիւններ ի Հայս[2]։ Յովսեպոս այսչափ միայն կը պատմէ որ, երբ Տիգրան ահագին բանակով մը Փիւնիկիոյ մէջ հրէական սահմանէն ոչ շատ հեռի կը գտնուէր, Աղեքսանդրա թագուհին, զարհուրելով Տիգրանի մօտաւորութենէն, հրեշտակութիւն մը խրկեց անոր թանկագին նուէրներով, և աղաչեց որ իր ժողովրդեան հանդէպ բարեացակամ ըլլայ։ Տիգրան ընդունեցաւ թագուհւոյն նուէրները և ապահովեց զայն իր բարի տրամադրութեանց մասին[3]։

Իրեն Ասորիքի վրայ ստացած իշխա-

1. Ապպիան Ասոր. 48. 49, հմմտ. Marquart, Eransahr էջ. 174. Reinach, Mithr. Eupat. 312 կ'ըսէ. La Syrie respira; pendant quatorze ans elle connut, avec l'humiliation d'une domination étrangère, la paix, la sécurité et la prospérité.

2. Փաւստոս Դ. 55. Խորեն. Բ 14. 16։

3. Յովսեպոս Հնախօսութիւն 13, 16. Հրէական պատերազմ 1, 5, 3.

նութեան բնական հետեւանքովն էր, որ Տիգրան սկսաւ պահանջներ ընել նաև Կիլիկիոյ և յարակից երկիրներուն վրայ. վասն զի Կիլիկիա կը համարուէր Սելևկեան պետութեան մաս մը։

Իբր 77ին, յետ մահուան Սուլլայի, Տիգրան երրորդ և մեծագոյն արշաւանք մ'ալ ըրաւ ի Կապադովկիա։ Այս արշաւանքն ալ ընելուն՝ Միհրդատ մղած էր զինքը։ Տիգրան Կապադովկիան պատեց իբրև ցանցի մը մէջ, անոր բնակիչներէն, ըստ Ապպիանու՝ 300,000 հոգի, փոխադրեց ի Միջագետս և գլխաւորապէս իւր նորակառոյց Տիգրանակերտին շրջակայքը և մէջը, ուր արդէն ուրիշ օտարականներու բազմութիւն մը փոխադրած էր[1]։ Տիգրան կ'ուզէր արևելեան հին բռնապետներու նման բռնի միջոցներով Միջագետքը բազմամարդացնել, ինչպէս որ վերջին ժամանակներս Շահ Աբաս հայկական ամբողջ քաղաքներ Պարսկաստան փոխադրեց, իր երկրին մէջ ձեռագործը, ճարտարարուեստը և վաճառականութիւնը զարգացնելու համար։

Այս կերպով գրաւեց Տիգրան Կապադովկիոյ, Կիլիկիոյ և Կոմագինէի մէջ քա-

1. Ապպիան Միհր. 67.

զաքներ, որոց գեղարուեստի հարստութիւնները[1] ի Հայաստան, իսկ բնակիչները թէ ի Հայս թէ ի Մարս և թէ ի Միջագետս փոխադրեց, որովհետեւ կ'ուզէր այս աշխարհներուն մէջ քաղաքակրթական տարրը ծաւալել[2]:

Թէ բուն երբ սկսան իր պարթևական պատերազմները և աշխարհակալութիւնները, չենք գիտեր ճշդիւ: Այսչափը յայտնի է՝ որ անհուն ատելութիւն մ'ունէր ան Պարթևաց դէմ, և ոչ ոք կրցաւ իրաւցնէ այնչափ խոնարհեցնել զանոնք՝ ինչպէս Տիգրան[3]: 92 Թուականին Պարթևաց սահ-

1. Փոքր Ասիոյ յունական քաղաքներէն ի Հայս բերաւ յունական դից արձաններ. «Առաջին գործ զմեհեանսն շինել կամեցաւ. իսկ քրմացն որ եկեալ էին ի Յունաց, զմտաւ ածեալ զի մի ի խորագոյն Հայս վարիցին, պատճառեցան ըղձութիւնս, իբր թէ դիքն անդէն կամին զբնակիլն: Որում հաւանեալ Տիգրան, կանգնեաց զոլոմպիական պատկերն Դիոսի յամուրն յԱնի, և զԱթենայն ի Թիլ, և զԱրտեմիդայ զմիւս պատկերն յԵրիզայ և զՀեփեստուն ի Բագայառինջ: Բայց զԱփրոդիտայ զպատկերն իբրև Երակլեայ տարփաւորի, առ նորին պատկերին Երակլեայ հրամայեաց կանգնել Յաշտից տեղիսն», Խորեն. Բ 14: Փոքրասիական արձանագրութեան մը մէջ կ'ըսուի Պոմպէոսի համար, «Աստուածոց արձանները և ուրիշ դրօշեալները և միւս մնացած զարդը թշնամիներէն առնելով, դիցուհւոյն նուիրեց...» Դիոդ. Սիկ. առ Mai, Script. vet. nova coll. II 129.

2. Ապպիան, Ասոր. 48. Ստրաբոն 11, 14, 15. Յուստին 40, 1; 2. Յովսեպոս Հնախ. 13, 16. Դիոն. 36, 18. Մալալաս 8. Պլուտ. Լուկ. 21, Պոմպէոս 33.

3. Պլուտ. Լուկ. 21. Marquart, Eransahr էջ 174

մանը կը հասնէր մինչև Եփրատ, ուր անոնք առաջին անգամ Հռովմայեցիները ճանչցան Սուլլայի անձին մէջ[1]։ Յամին 84 կը յիշուի անոնց դաշնակցութիւնը Տիգրանայ հետ[2], և ինծի անհաւանական չթուիր՝ Տիգրանայ պարթևական կարևոր աշխարհակալութիւնները և անոնց հետ կապ ունեցող Տիգրանակերտի հիմնարկութիւնը նոյն թուականէս վերջ և իր ասորական տիրապետութեան հետ վերաբերութեան մէջ դնել։ Որովհետև ոչ մէկ վկայութիւն ունինք ասոր հակառակ, և միւս կողմանէ ծանօթ է որ Միհրդատ Բ՛ պէս հզօր թագաւոր մը կ'ապրէր դեռ 86ին ի Պարթևս։

Ուրեմն 84էն վերջն էր որ մտաւ Տիգրան ի Միջագետս, նուաճեց ամուր տեղերը և գրաւեց Մծբինը, որ ռազմագիտական յոյժ կարևոր կէտ մ'էր. զայն եռապատիկ պարսպով և խրամով մը ամ-

կը համարի որ, Պարթևք ստիպուած ըլլան դաշինքով մը ոչ միայն Միջագետքը Տիգրանայ յանձնել, այլ նաև իրենց արքայից արքայ տիտղոսէն ևս հրաժարիլ ի նպաստ անոր։ Եւ յիրաւի 89-87 և 80 տարիներէն մնացած արձանագրութեանց մէջ յիշուող Գոտարզ Ա. և Որոտէս Ա. թագաւորները սոսկ արքայ տիտղոսն ունին։ Եւ արդեօք Լուկուլլոսի զՏիգրան միայն արքայ կոչելը Պարթևներն իր կողմը շահելու համար չէ՞ր։

1. Պլուտ. Սուլլա 5.
2. Յուստին 40, 1.

բացուց և իր հարաւային զինարանը և պատերազմի գործերուն կեդրոնն ըրաւ։ Անոր վերակացութիւնը յանձնեց իր խուրս (կամ Գոռ Γούρας) *եղբօր։ Արաբացի ցեղերն ալ նուաճեց և հաստատուն կերպով բնակեցուց զանոնք Եդեսայի և Խառանու մէջ*[1]։

Տիգրան մտաւ Ադիաբէն և աւեր դարձուց Նինուէի և Արբելայի շրջակայքը, յետոյ քալեց փոքր Մարաց կամ Ատրպատականի մէջ գտնուող Ադրաբանան դղեակին վրայ, որ հազիւ տասը քիլոմեթր հեռի գտնուող Եկբատանայ միջնաբերդը կը համարուէր։ Այս ամրոցին առումը մեծապէս բարձրացուց իր վարկը թէ՛ Պարթևաց և թէ իր զինուորներուն առջև։ Յետոյ իրեն հարկատու ըրաւ Կասբից ծովուն հարաւ և արևմտակողմը տարածուող երկիրները մինչև Վրաց Կուր գետը։ Հոն Աղուանից և Վրաց թագաւորներն իրեն դաշնակից եղան, ինչպէս որ Մարաց և Կորդուաց իշխողներն ալ իր աւատընկալներն եղած էին։ Պէտք է որ Պարթևաց և ուրիշ ժողովուրդներու հետ Տիգրան յաղթական դեռ ուրիշ շատ պատերազմներ մղած ըլ-

1. Ստրաբոն 16, 1, 26; 1, 27. Պլուտ. Լուկ. 26, Պոմպ. 39.

լայ, ինչպէս որ իր պետութեան սահմանները զայն ենթադրել կու տան. սակայն դժբաղդաբար իր դիւցազնութիւններն ու յաջողութիւնը այնքան պատմողներ ունեցած չեն ինչպէս իրեն ձախողութիւնները[1]։

Տիգրան կը գտնուէր հիմայ իր զօրութեան գագաթնակէտին վրայ։ Համեստ սկզբնաւորութենէ մը Մեծ թագաւոր մ'եղած էր, և հայրենի ժառանգութիւնը բազմապատիկ ընդարձակած և ամրացուցած էր։ Կրնար հպարտութեամբ իր շուրջը նայիլ և ամենայն իրաւունքով ինքզինքը «արքայից արքայ» անուանել։

Այս զօրութիւնը և զինուորական ոյժը կարելի չէ երևակայել առանց երկրին ներքին բարեկեցութեան։ Հայը վաճառական ժողովուրդ մ'եղած է։ Մենք կը տեսնենք զինքը ամենահին ժամանակներու մէջ, որ իր ոզորահիւս և կաշեայ նաւակներուն մէջ նստած Եփրատայ ու Տիգրիսի վրայէն դէպ ի Բաբելոն կամ Միջագետքի շահաստանները կը նաւէ, և Միջին դարու մէջ կարաւաններով Եւրոպիոյ մեծ վաճառատեղիներու մէջ արևելեան ապրանքներ ի ցոյց կը դնէ։ Եթէ այս

1. Ստրաբոն 11, 14, 15. Իսիդոր Խար. ի Geogr. graeci min. I 250. Պլուտ. Լուկ. 26. 31. Gutschmid, Gesch. Irans 82. Marquart, Eransahr էջ 173.

բանս կը կատարուէր օտար տիրապետութեանց ժամանակ, ո՞րչափ աւելի եռուզեռ եղած պիտի ըլլայ այդ շարժումը Տիգրանայ պէս հզօր թագաւորի մը ժամանակ, որ բովանդակ յառաջակողմեան Ասիոյ մէջ ամենէն ազդեցիկ իշխանն էր և Արևելքի վաճառականութեան գլխաւոր ճամբաներն իր ձեռքն ունէր։ Հայաստանի հողին վրայ ցանցի մը պէս տարածուած փոքր և մեծ գետերը, հայկական ձիուն և բեռնակիր ջորիին ծանօթ բազմութիւնը, կոխուած դրամին առատութիւնը, և թագաւորին հըզօր պաշտպանութիւնը նպաստեցին և դիւրացուցին վաճառականական շարժումը։

Հարստութեան և ուժի յորդութեան այս պահուն Տիգրան հիմը դրաւ մեծ քաղաքի մը, Տ ի գ ր ա ն ա կ ե ր տ ի, որ պիտի անմահացնէր իր անունը։ Այս քաղաքին դիրքին վրայ շատ վիճուած է. ոմանք կը դնեն զայն Միջագետաց մէջ, իսկ այլք՝ Սղերդը կամ Պիթլիսը և կամ Աղձնեաց մէջ տեղ մը, որ է այսօրուան Մայաֆարկին կամ Ֆարկին, Տիգրիսի վերին ընթացքին հիւսիսակողմը[1]*։ Ինծի այնպէս կը թուի՝ թէ*

1. Այս *խնդրոյն վրայ խօսող մատենագրութիւնը տես Հիւբշմանի Հին Հայոց տեղւոյ անունները էջ* 414։ Վ*երջին գործն է* Lehmann-Haupt*ի* Armenien einst und jetzt, Berlin 1910. Ն*աև* Լ*եման* Ֆ*արկինը* Տ*ի-*

իրաւունքը վերջիններուն է. վասնզի, բաց ի ուրիշ պատճառներէն, նաև Փաւստոս, զոր ես հոս շատ վստահելի և այս խընդրոյս մէջ հեղինակութիւն ունեցող կը համարիմ, այդ կողմերը կը դնէ զայն[1]*։*

Նպատակէս դուրս է հոս ճշդել այն խնդիրը, թէ Տիգրան յիրաւի նոր մայրաքաղա՞ք մը հիմնեց, ինչպէս արդի հեղինակներէն շատերը կը հաստատեն։ Այսչափը սակայն ստոյգ է որ հեղինակութիւն կազմող հին մատենագիրները, ինչպէս Ստրաբոն, Պլուտարքոս, Ապպիանոս, Տիգրանակերտը երբէք մայրաքաղաք չեն անուաներ. իրենց համար Հայոց մայրաքաղաքը դեռ միշտ Արտաշատն է[2]*։ Տարօրինակ կը թուի ինծի բնութեամբ ամուր հին մայրաքաղաքը փոխադրել Մի-*

գրանի քաղաքը կը համարի։ Նոյն կարծիքէն էր նաև իր քաջ բայց դժբաղդաբար շուտով վախճանած ճանապարհորդակիցը W. Belck. Egli էջ 303. իսկ այլք Սղերդը կը համարին։

1. Փաւստոս Դ, 24. Ե 27. Փաւստոսի վկայութիւնը լաւ կը յարմարի Լուկուլլոսի ծրագրին, որ կը կայանար կարելի եղածին չափ երագ հասնել և պաշարել Տիգրանակերտը։ Արդեօք Մելիտինէ (Մալաթիա) համառօտ ճամբա՞ն էր Միջագետաց դաշտավայրներուն մէջ գտնուող քաղաքի մը։ Ապահովապէս ոչ. բայց Մելիտինէէն կրնար Լուկուլլոս շուտով հասնիլ Աղձնեաց մէջ կանգնած քաղաք մը։

2. Հմմտ. Ստրաբոն 11, 14, 6. 14, 15. Պլուտ. Լուկ. 31. Ապպ. Միհր. 104.

ջագետքի շէմին վրայ, դեռ հազիւ գրաւուած երկիրներուն սահմանները, լեցնել զայն օտարականներով, ու ենթարկել զայն անապատէն եկող բոլոր թշնամիներուն յարձակմանց։ Բայց եթէ փոխանակ զայն մայրաքաղաք երեւակայելու՝ ո՛ր և է հիմնարկութիւն մը համարինք, որ իբրեւ միութեան կեդրոն մը պիտի ծառայէր Տիգրանի նոր գրաւած աշխարհներուն եւ Հայաստանի մէջ, այն ատեն հիմնադրին գաղափարը մեզ աւելի ընդարձակ եւ աւելի հեռատես պիտի տեսնուի, ինչպէս որ ալ էր։ Տիգրանակերտ պէտք էր ըլլալ եւ եղաւ կեդրոն մը վաճառականութեան. Յոյները հոն իրենց արուեստները կը գործէին եւ ընդարձակ վաճառականութեան մը կարաւանները հոս իրարու կը հանդիպէին։ Նա պիտի ըլլար կամուրջ մը, որուն վրայ Արեւելք պիտի ողջունէր Արեւմուտքը։ Արտաշատը՝ հայ ժողովրդեան քաղաքական ուժին, իսկ Տիգրանակերտը՝ անոր վաճառականական ոգւոյն մարմնացումը պիտի ըլլար։ Մենք Տիգրանակերտը Հայոց մայրաքաղաք կոչելու այնչափ քիչ իրաւունք ունինք, որչափ բոլոր Աղեքսանդրիաները, Սելեւկիաները, Անտիոքիաները մայրաքաղաքներ կոչելու զանոնք հիմնող թագաւորաց։

Մինչդեռ Տիգրան այս կերպով կը զբաղէր, Միհրդատ վերջացուցած էր իր պատրաստութիւնները մեծ արշաւանքին համար (88)։ Ցամաքէն կը տանէր գրեթէ 500,000 հետեւակազօրաց և 40,000 ձիաւորաց բանակ մը, իսկ ծովու վայ ունէր 400 նաւ։ Կարճ ժամանակի մէջ գրաւեց բովանդակ փոքր Ասիան, Յունաստանը, Մակեդոնիա և Եգէական ծովու կղզիներուն մեծամասնութիւնը։ Ամենուրեք ովսաննայով ընդունուեցաւ ան՝ իբր ազատարար հռովմէական դառն լուծէն։ Հռովմ սարսափեցաւ և Եփեսոսի հրովարտակը ամենուն ոգին ցնցեց։ Սուլլայի յանձնուեցաւ անոր դէմ պատերազմը, և սա Քերոնէի և Որքոմենոսի յաղթութիւններով Միհրդատը Եւրոպայէն քշեց և հռովմէական Արեւելքին մեծագոյն մասը կրկին ետ առաւ։ Սակայն ասով պատերազմը վերջացած չէր, այլ սոսկ ընդհատուած։ Մուրենա անուամբ տեղակալին գրգռութեամբ Միհրդատ երկրորդ անգամ արշաւեց հռովմէական երկիրները, բայց Կիւզիկոսի մօտ Լուկուլլոս անոր յառաջխաղացումը կասեցուց (74/73)։ Աւելի սովէն և փոթորիկներէն՝ քան լեգէոններէն պարտուած քաշուեցաւ Պոնտոս. բայց հոս ալ չկրցաւ ինքզինքը պաշտպանել Հռովմայեցւոց դէմ

և փախաւ Հայաստան, Տիգրանայ քով ապաւէն մը գտնելու համար[1] (72)։ *Այս գործով Միհրդատ պատերազմը փոխադրեց Հայաստան, և ինչպէս որ ինքը Տիգրանայ երագ մեծնալուն շատ նպաստած էր, նոյնպէս ալ ինքը եղաւ գլխաւոր պատճառներէն մէկը անոր երագ անկման։*

Տիգրան ընդունեցաւ փախստականը, տուաւ անոր հեռաւոր ամրոց մը, բայց զայն իր տեսութենէն հեռի պահեց քսան ամիս։

Բնականաբար հոս հարցում մը կը ներկայանայ մեր առջև. Տիգրան կ'ուզէ՞ր արդեօք Լուկուլլոսի հետ պատերազմիլ։ Պլուտարք սոյնպիսի դիտաւորութիւն մը կը վերագրէ իրեն, բայց կան ինչ ինչ հանգամանքներ, որոնք զայդ չեն հաստատեր[2]։ *Յիրաւի Տիգրան տասնեակ տարիներ առաջ Փոքր Ասիոյ մէջ ըրած իր արշաւանքներով հռովմէական զգացումը վիրաւորած էր, բայց Հռովմ զանոնք երբէք լրջօրէն չառաւ և առիթը ներկայացած ժամանակ Սուլլայի ձեռքով բողոք չըրաւ։ Եւ ոչ իսկ Լուկուլլոս կը յիշեցնէ այդ բաները Տիգրանայ։ Կարելի չէ ուղ-*

1. Մեմնոն գլ. 44. 46. 55. Պլուտ. Լուկ. 19.
2. Պլուտ. Լուկ. 23, հմմտ. 25։ Տես Յաւելուած, Բ. Պլուտարքոսի արժանահաւատութեան վրայ։

ղակի գրգռում և հետևաբար պատերազմելու դիտաւորութիւն անուանել Տիգրանայ ըրածը, որով ընդունեցաւ Միհրդատը՝ իր աները, և հեռաւոր բերդի մը մէջ անոր ապաստանարան մը շնորհեց։

Երկար ժամանակ մը չենք լսեր որ նա Միհրդատայ հետ միաբան գործ մը գործած ըլլայ. կը թուի թէ տարիքին յառաջելովն աւելի խոհեմ քաղաքականութեան մը հետևած ըլլայ. անշուշտ Միհրդատայ ահագին պարտութիւնները Քերոնէի և Որքոմենի մօտ զինքը համոզած էին՝ թէ Հռովմայեցւոց զինուորական կրթութիւնը գերազանց էր։

Պատերազմի դիտաւորութիւն կամ մանաւանդ փափագ ունէր Լուկուլլոս[1]։ Թէև պէտք է իրեն իրաւունք տանք՝ որ կը պահանջէր իր պարտեալ թշնամին իրեն յանձնել, սակայն միւս կողմանէ պէտք չէ անտեսել նաև անոր պատերազմելու անյագ ցանկութիւնը (և ընչաքաղցութիւնը)։ Միևնոյն շարժառիթները մղեցին Լուկուլլոսը Տիգրանայ դէմ, ինչ որ քիչ յետոյ պիտի մղեն զինքը Պարթևաց դէմ

1. Կիկերոն ևս կը թուի ասիկայ հաստատել երբ կ'ըսէ, «մէկը (Միհրդատ) ազատ ձգուած, իսկ միւսը (Տիգրան) գրգռուած, կը համարին թէ առիթը ներկայացած է իրենց՝ Ասիան գրաւելու» pro Manilia 4.

քալելու, առանց մասնաւոր առիթ մը տը-
րուած ըլլալու վերջիններուն կողմէն[1]։ Դի-
տելու է նաև որ Լուկուլլոս ո՛չ հայկա-
կան և ոչ ալ Պարթևական պատերազմի
մը համար ծերակուտէն կամ հռովմէական
ժողովուրդէն հրաման ընդունած էր[2]. իր
կամքն էր միայն իրեն հրամայողը։ Եթէ
Տիգրան պատերազմի դիտաւորութիւն ու-
նեցած ըլլար, երկու տարի Միհրդատը
իրմէն հեռի չէր բռներ, որպէս զի Պոն-
տացին զինքը պատերազմի չգրգռէ[3]։ Ի՞նչ
աւելի արդար պատճառ կար՝ քան իր ա-
ները պաշտպանել։ Եւ սակայն նա զայս
չըներ, այլ առանց հոգ ընելու Ասորիք
կ'երթայ, որպէս զի այն տեղեր գրաւում-
ներն ընդարձակէ։ Եւ ոչ իսկ իր արևմը-
տեան սահմաններուն վրայ պահապան
գունդեր կը կարգէ։ Երկու տարի (72–70)
վերջ, երբ այլևս Պոնտոսի նուաճումը ա-
պահովուած կը թուէր, յանկարծ օր մը
Անտիոք տնկուեցաւ Ապպիոս Կղաւդիոս
Պուլքեր, Լուկուլլոսի պատգամաւորը։ Տի-
գրան այդ ժամանակ Ասորիք Պտղոմայիսի

1. Պլուտ. Լուկ. 30. 31։

2. Ferrero, Grandezza e decadenza di Roma I 282. K. Eckhardt, Die armenische Feldzüge des Lucullus, 74. 196. 198.

3. Մեմնոն 46, 1. 55, 1. հմմտ. Պլուտ. Լուկ. 22

(Ակկոն) պաշարմամբ զբաղած էր[1]։ Նա առաւ քաղաքը և եկաւ Անտիոք, ուր Հռովմայեցի պատուիրակը — յետ Տիգրանայ իշխանները ծածուկ իրենց թագաւորին դէմ գրգռելու — Միհրդատայ յանձնումը պահանջեց գրգռիչ լեզուով մը, հակառակ պարագային՝ պատերազմ սպառնալով։ Տիգրան պատասխանեց որ ինքն ալ լաւ գիտէ թէ Միհրդատ յանցաւոր է. բայց չկրնար զանիկայ, իր կնոջ հայրը և իր հիւրը, Հռովմայեցւոց մատնել, առանց բովանդակ աշխարհէն պախարակուելու իբր մէկը, որ ամենանուիրական պարտքերուն դէմ կը մեղանչէ[2]. այսուհանդերձ այն պարագային՝ որ Հռովմայեցիք իրեն դէմ պատերազմ հռչակեն, ինքն ալ պիտի գիտնայ ինքզինքը պաշտպանել[3]։

Սոյն պատասխանը համեստ և չափաւոր էր, և Տիգրանայ պատուոյն և պարտ-

1. Պղուտ. Լուկ. 21։ Տիգրան վերջապէս հոս ձերբակալեց Կղէոպատրա կամ Սելենէ թագուհին և զայն բանտեց Սելեւկիոյ մէջ, ուր յետոյ զայն գլխատել տուաւ Ասորիքէն մեկնած միջոց, Ստր. 16, 2, 3. Յովսեպոս Հնախ. 13, 16։ Այս Սելեւկիան բերդ մ'էր Եփրատայ վրայ, զոր պէտք չէ շփոթել Որոնտէս գետի վրայ գտնուող Սելեւկիա քաղաքին հետ, որ Անտիոքի նաւահանգիստն էր. Տիգրան չկրցաւ այս վերջինս նուաճել, Եւտրոպիոս 6, 14։
2. Մեմնոն 46, 2։
3. Պղուտ. Լուկ. 27։

քին համապատասխան․ վասն զի ինքը պէտք չէր երկրորդ Աննիբաղը Պրուսիասի նման իր ոխերիմ թշնամիներուն մատնել, քանի որ դեռ զինուոր և քաջողջութիւն (այդ ժամանակ Տիգրան եօթանասուն տարեկան էր) ունէր։

Երբ Ապպիոս դարձաւ առ Լուկուլլոս և սա «յարմար գտաւ Տիգրանայ դէմ պատերազմիլը», բան մը՝ զոր իր անձնական և նաև հռովմէական պետութեան մեծագոյն շահերը կը պահանջէին, Լուկուլլոս պատրաստուեցաւ յանկարծակի յարձակում մ'ընելու ի Հայս[1]։ Տիգրան ալ, երբ տեսաւ թէ պատերազմը անհրաժեշտ էր, իսկոյն կանչեց Միհրդատը և զայն ընդունեցաւ արքունական ամէն շքեղութեամբ։ Երկու թագաւորներն երեք օր առանձնացան և բոլորովին լռելեայն խորհեցան իրենց դիրքին վրայ․ երկար մտածելէն յետոյ վերջապէս ծրագիր դրին, որ աւելի երագ գործեն քան Հռովմայեցիները և զանազան կողմերէն անոնց վրայ յարձակում գործեն Կիլիկիա, Լիկաոնիա, Պոնտոս և Ասիա։ Ծրագրէն իսկոյն գործի անցան։ Տիգրան՝ Պոնտացւոյն տուաւ 10,000 հայ հեծեալներ, և արդէն իր ունեցած 2000ին

1. Պլուտ․ Լուկ. 23. Ապպ․ Միհր. 84։

հետ Պոնտոս ղրկեց[1]։ Իսկ ինքը Կիլիկիոյ և Լիկաոնիոյ վրայ պիտի յարձկէր[2] — բան մը՝ որ Լուկուլլոսն ալ գիտէր — երբ լսեց թէ Հռովմայեցիք Եփրատը անցած են[3]։

1. Մեմնոն 55. Կիկերոն pro Sextio 48; pro Manilia 23. Ապպիան Միհր. 85 կ'ըսէ թէ Միհրդատ պատերազմէն անմիջապէս առաջ Տիգրանայ քով հասաւ։ Այս հաւանական չթուիր։

2. Պլուտ. Լուկ. 23։

3. Այս իրականութեանց հանդէպ, որ է առաքումն Միհրդատայ ի Պոնտոս Հռովմայեցիներն զբաղցնելու և իր պատրաստութիւնը յարձակման մը համար, քիչ մը տարօրինակ կ'երևի, երբ Պլուտարքոս Լուկ. 25 ամէն պարագայի մէջ կ'ուզէ պնդել, թէ Տիգրան ի Հայս բոլորովին անհոգ կեցած էր և միայն գոռոզ խօսքեր կը շռայլէր։ Իբր թէ տեսած չըլլայ իր շուրջը բորբոքող պատերազմին հրդեհը և գլխատած ըլլայ այն մարդիկը, որոնք զայն իրեն կ'իմացնէին։ Սակայն Մեմնոն 56 կ'աւանդէ փոքր բաղխումներ, որոնք Հռովմայեցւոց Տիգրանակերտի առջև տեսնուելէն շատ կանուխ, թերևս դեռ Ծոփաց մէջ, տեղի ունեցան։ Դարձեալ, եթէ Տիգրան անգործ տունը նստաւ և միայն շողոքորթներու խօսքերուն մտիկ կ'ընէր, այն ատեն ի՞նչպէս պէտք է մեկնել իր զօրաց բազմութիւնը. արդեօք դիւրի՞ն գործ մ'էր Մարաստանէն, Վրաստանէն, Միջագետքի անապատներէն այնքան բազմաթիւ մարդիկ միասին բերել։ Նմանապէս Մերուժանի գնդերը Հռովմայեցւոց վրայ յանկարծական և վտանգաւոր վայրկեանի մը մէջ յարձակում գործեցին. պարագայ մը՝ որ կը ցուցնէ թէ ի Հայս գիտէին թշնամւոյ մը գալուստը և անոր դէմ պատրաստութիւն մը կար։ Ուրեմն մենք ստիպուած ենք ընդունելու, որ թագաւորը պատերազմին կարևորութեան լաւ գիտակից էր և Հռովմայեցւոց գալէն առաջ արդէն բաւական մեծ պատրաստութիւններ տեսած էր։ Բընականաբար ի Հայս չէին կարծեր որ թշնամին այնքան շուտ յարձկի — մանաւանդ որ դանդաղութիւնը Լուկուլլոսի պատերազմներուն յատկանիշն եղած էր, — սա-

Լուկուլլոս Պոնտոսի քաղաքները մեծ մասամբ կա՛մ նուաճած կամ շահած էր. բայց իրեն համար կենսական կարևորութիւն մ'ունեցաւ Կապադովկիոյ Արիոբարզան թագաւորին բարեկամութիւնը, որ Հռովմայեցւոց տրամադրութեան տակ դրաւ ամէն ինչ, որ իր պատերազմէն խնայուած աշխարհը կրնար ընծայել, գունդեր և գըլխաւորապէս պարէն. որով Լուկուլլոս ետևի կողմէն ապահովուած և պարենաւորուած էր, պարագայ մը՝ զոր Միհրդատ առ Հրահատ գրած նամակին մէջ կը շեշտէ, որուն Մեմնոն յատուկ կարևորութիւն մը կու տայ և զոր Պլուտարք կը լռէ: Լուկուլլոս յանկարծ անցաւ Եփրատը Մելիտինէի (Մալաթիա)[1] մօտ՝ երբ ջուրը ցած էր, և արագաբար Ծոփքը անցաւ՝ Տիգրանակերտի վրայ դիմելով: Սակայն ճամբան, շատ հաւանականաբար դեռ Եփրատայ հայկական եզերաց վրայ ի Ծոփս, ուր ընդհանրապէս Հայոց թագաւորին գանձերը կը պահուէին, պաշարեց ամրոց մը իր լեգէոններուն մէկ մասով, մինչ միւս

կայն արթնութիւն պակաս չէր հոն և բոլորովին անհոգ և անգործ չէին նստեր, ինչպէս որ Պլուտարքոս կ'ուզէ մեզի հաւատացնել, և լեգէոնաց Եփրատը անցնելը թագաւորէն ծածուկ չմնաց, ինչ որ դարձեալ ինքը կ'ուզէ:

1. Տակիտ տար. 15, 27 կ'ըսէ թէ նա Մելիտինէէն սկսեալ ճամբայ մը շինեց կամ բացաւ:

մասը դէպ ի Տիգրանակերտ ղրկեց ։ Այդ ամրոցին մէջ կային Տիգրանայ հարճերը և գանձերը ։ Ան իսկոյն գունդեր ղրկեց հոն, որոնք Հռովմայեցւոց աչքին առջեւ մտան ամրոցը և եթէ լեգէոնական մը համարձակէր ճամբարէն դուրս ելնել՝ անոր վրայ նետերու կարկուտ մը կը տեղային ։ Գիշերը հեծեալներու գունդ մը հարճերով և գանձերով մեկնեցաւ և զանոնք անվրտանգ Տիգրանայ մօտ բերաւ[1] ։ Երկրորդ օրը կատաղի բաղխում մը տեղի ունեցաւ, յորում Հռովմայեցիք յաղթեցին թագաւորական գունդերուն ։ Բայց թէ արդեօք ամրոցն ալ առնուեցա՞ւ՝ չենք գիտեր[2] ։

Երբ Տիգրան Հռովմայեցւոց մօտենալը լսեց, փոքր բանակ մը ղրկեց Մեռուժան

1. Մեմնոն 56. Ապպ. Միթր. 84 կը համարի թէ այս դէպքը ուշ և Տիգրանակերտի մօտ պատահած ըլլայ. բայց Ապպիանու ճիշտ այս գլուխը նաեւ ուրիշ անճշդութիւններ կը բովանդակէ ։ Ծոփաց մէջ Հայոց թագաւորները բազմաթիւ բերդեր ունէին իբրև գանձատուն. աոնցմէ մէկն էր արքունական բերդն Բնաբեղ, Հայր մարդպետին յանձնուած, ուր երբեմն թագաւորներն ալ կու գային բնակելու, Փաւստոս Գ 12. Դ 24. Ե 5.

2. Պլուտ. Լուկ. 24 կ'աւանդէ թէ Ծոփաց բնակիչներն Հռովմայեցիները ուրախութեամբ ընդունեցան. բայց հազիւ երկու տող վար և կ'աւանդէ, թէ ինչպէս անոնք իրենց բերդերը գոցեցին Հռովմայեցւոց առջև ։ Նաև Կիկերոն pro Manilia 23 կ'ըսէ. «Երբ Լ. Լուկուլլոս բանակով անոր (Տիգրանայ) թագաւորութեան մէջ եկաւ, շատ մը ժողովուրդներ մեր սպարապետին դէմ գրգռուած էին»։

(Արծրունւոյ) հրամանատարութեամբ անոնց յառաջխաղացումն արգիլելու համար։

Մերուժան յարձակում մը գործեց Հռովմայեցւոց վրայ այնպիսի վայրկեանի մը մէջ, յորում անոնք ճամբորդութենէ յոգնած՝ բանակ զարնելու վրայ էին։ Բաղխում մը տեղի ունեցաւ Սեքստիլիոս տեղակալի գունդերուն և Մերուժանիններուն մէջ. և Թագաւորական գունդերը բոլորովին յաղթուեցան, որոնց զօրավարն արիաբար ինկաւ պատերազմի դաշտին վըրայ[1]։

Այս պարտութիւնը լսելով Տիգրան՝ Տիգրանակերտի մէջ թողուց իր Մանգէոս զօրավարը և, ինչպէս կը տեսնուի, նաեւ Միհրդատի զօրավարներէն մէկ քանին[2], տալով պաշտպանութեան համար պէտք եղած գունդեր, պարէն և պատերազմի պաշար, և ձգելով իր սրտի հատորին պէս սիրած քաղաքը՝ քաշուեցաւ Տաւրոսի մէջերը։

Երբ այս բաները կը կատարուէին, Հռովմայեցիք յառաջացան դէպի այն մեծ, գեղեցիկ և դեռ չվերջացած քաղաքը։ Ման-

1. Պլուտ. Լուկ. 25. Ապպ. Միհր. 84 Մերուժանայ սոսկ 2000 հեծեալ կու տայ։
2. Մեմնոն 57։

գէոս ներս փակուեցաւ իր բնիկ և յոյն վարձկաններէ կազմուած գնդերով[1]։

Այդ ժամանակ Տիգրան եւս Տաւրոսի մէջերը խմբած էր մեծ բանակ մը, թերևս երեք անգամ[2] աւելի մեծ քան Հռովմայեցւոցը և յառաջ քալեց իր քաղաքը ազատելու համար։ Միհրդատ իր քովը չէր․ իբր թէ սա զինքը յորդորած ըլլայ իր յոյն պատգամաւորներուն ձեռքով, որ Լուկուլլոսի հետ դէմ առ դէմ ճակատելով չպատերազմի, այլ իր հեծելագնդերով անոր բանակին պարէնաւորումն արգիլէ և զայն ետ քաշուելու ստիպէ[3]։ Եթէ այս տեղեկութիւնը ստոյգ է, կրնայ ստոյգ ըլլալ նաև այն թէ Տիգրան՝ իր անցեալ յաղթութիւններուն վրայ վստահ՝ փափագած ըլլայ նոր փառք մ'ալ աւելցնել անոնց վրայ՝ յաղթելով Հռովմայեցւոց, որոնք իրենց կողմանէ իրեն պատերազմ հրատարակած էին։ Այսպիսի առիթներու մէջ բնականաբար շողոքորթները փոքր դեր մը չեն խաղար։

Տիգրան իր բանակը զետեղած էր բարձրութեան մը վրայ, որ այնչափ յարմար

1. Ապպիան Միհր. 84։
2. Տես Յաւելուած, Գ. Լուկուլլոսի և Տիգրանայ զօրաց թիւը։
3. Պլուտ. Լուկ. 26. Ապպ. Միհր. 85։

չէր իր ուժերը գործածելու, ինչպէս որ Միհրդատ ալ կը գանգատի այդ մասին[1]։ Պատերազմին օրը (6 հոկտ. 69) ան իր բանակին աջ թեւը տուաւ Մարաց թագաւորին Միհրդատայ, ձախը Ադիաբենաց թագաւորին, իսկ ինքը մէջ տեղ կեցաւ։ Իր սպառազէն հեծելագնդերը կանգնած էին բլրան մը ստորոտը։

Լուկուլլոս Մուրենան թողուց Տիգրանակերտի քով լեգէոնով մը, պաշարումը շարունակելու համար, իսկ ինքը բանակին մեծ մասովը քալեց Տիգրանայ դէմ։ Երեք օր վերջը դուրս հանեց իրենները ճամբարէն եւ անարգել անցաւ բաւական մեծկակ գետէ մը, որ երկու թշնամի բանակներու մէջէն կ'անցնէր եւ սկսաւ յարձակումը։ Լուկուլլոս կարելի եղածին չափ զգուշացաւ ճակատ առ ճակատ կռուելէն բանակի մը հետ, որ իրենինէն երեք անգամ աւելի մեծ էր։ Ռազմագիտական ճարտար շարժումով մը առանց տեսնուելու ելաւ նա 1200 զինուորով — երբ իր բանակին մեծամասնութիւնը թշնամւոյն դիմաց ճակատած էր — այն բլրան վրայ, որուն ստորոտը Տիգրանայ զրահաւոր հեծ-

1. Սալուստիոս, Հատակտորք, Միհրդատայ Նամակն առ Արշակ։

եալները կը գտնուէին, որոնք իրենց կրած ծանր զրահներուն և զէնքերուն համար բաւական դիւրաշարժ և թեթևոտն չէին։ Հռովմայեցին յարձակեցաւ յանկարծակի այս ծանրաբեռնած հեծեալներուն վրայ, մղեց զանոնք հետևակներու շարքերուն մէջ, և՝ յառաջ քան օրինաւոր ճակատամարտ մը տեղի ունենալը՝ այնպիսի շփոթութիւն մը ձգեց հայկական բանակի շարքերուն մէջ, որ այլ ևս յարձակում կամ դիմադրութիւն անկարելի էր։ Շփոթութիւնը աւելի ահաւոր եղաւ, երբ Թրակացի և Գաղղիացի հեծելագնդերը սկսան կատաղաբար յարձակում գործել և հալածել։ Փախուստն ընդհանուր էր և հետապնդումը երկար և անգութ[1]։ Ասոր յաջորդեց բանակետղին աւարառութիւնը[2]։

1. Պլուտ. Լուկ. 28 գրեթէ բովանդակ հայկական այրուձին և 100,000 հետևակ սպաննել կուտայ, իսկ Հռովմայեցիներէն մեռած են կ՚ըսէ 5 հոգի և վիրաւորուած են 100։ Արդէն մեր Յաւելուածին մէջ ապացուցած ենք որ Տիգրանայ բովանդակ բանակը հազիւ 80,000 հոգի կար, որմէ բնականաբար չկրնար 100,000 հոգի մեռնիլ։ Ուրեմն նաև անկելոց թիւը աճռելի կերպով չափազանցուած է։ Անոր համար ես աւելի ընդունելի կը գտնեմ, ինչպէս որ Eckhardt, Die arm. Feldzüge des Lucullus էջ 111 նոյնը ըրած է, Փլեկոն Թրալլացւոյ աւանդածը, ի FHG III 606 հատւր. 12, թէ մեռեալներու թիւը կը հասնէր 5000, բայց գերի ինկողները շատ աւելի էին։

2. Պլուտ. Լուկ. 28, համմտ. Eckhardt էջ 100–104.

Տիգրան ապաստանեցաւ ամրոց մը, ուր Միհրդատ՝ — զոր ինքը պատերազմէն առաջ կանչած էր և որ քանի մը օր վերջը հասաւ — մխիթարեց և քաջալերեց եօթանասնամեայ ծերունին[1]:

Այդ ժամանակ Լուկուլլոս դարձաւ Մուրենայի քով, որ Տիգրանակերտը կը պաշարէր: Քաղաքին մէջ զինուորական ապըստամբութիւն մը ծագեցաւ: Վարձկան յոյն զինուորները, որոնք մեծ մասամբ Կիլիկիայէն և Կապադովկիայէն էին, կասկածելի դարձան իրենց մատնչի վարմունքով ընդհանուր հրամանատար Մանգէոսին. Նա զինաթափ ըրաւ զիրենք և կ'ուզէր պատժել: Բայց Յոյները, որոնց հետ միացած էին օտար բնակչութեան մէկ մասը և գըլխաւորապէս Միհրդատի յոյն զօրավարները, գրաւեցին աշտարակ մը և գիշեր ատեն Հռովմայեցիները ներս մուցին[2], կամ ինչպէս կ'ըսէ Մեմնոն, «Միհրդա-

1. Մեմնոն 56, 2. Պլուտ. Լուկ. 29: Այս առթին մէջ կը յիշատակուի, որ Պոնտացին զՏիգրան դարձեալ իր արքայական զգեստներով զարդարած ըլլայ, զորս սա իր որդւոյն տուած էր: Այս արդեօք հրաժարո՞ւմ մ'էր Տիգրանայ կողմէն ի նպաստ իր որդւոյն: Արդեօք Կըրտսեր Տիգրանի Ծոփաց թագաւոր պսակուիլն հաստուցո՞ւմ մ'էր իրմէ եւ առնուած թագի մը: Արդեօք այս ժամանակէ՞ն կը սկսին Կրտսեր Տիգրանայ տժգոհութիւնը, թշնամութիւնը և թագի համար կռիւները իր հօր հետ:

2. Ապպիան Միհր. 84. 86. Պլուտ. Լուկ. 29.

տայ զօրավարները, որոնք քաղաքին մէջ էին, յուսահատեցան և մատնեցին քաղաքը Լուկուլլոսին, պայմանաւ որ զիրենք ազատ թողու»[1]: Ուստի Յունաց մատնութեամբ առնուեցաւ քաղաքը, որ մինչև նոյն ժամանակ քաջաբար պաշտպանուած էր, մանաւորապէս հրակէզ կպրաձիւթի բոցերով, որ պաշարողաց մեծ վնաս կը հասցնէր այրելով անոնց մեքենայները, առանց ինք մարելու ջուրի ձեռքով: Հռովմայեցիք քաղաքին մէջ մեծ հարստութիւններ գտան, զոր Լուկուլլոս յափշտակութեան մատնեց իր զօրաց, բացի 8000 տաղանդ կոխուած դրամէն, զորս հասարակաց գանձին համար պահեց: Հայ նախարարաց կիներուն հետ պատուաւոր կերպով վարուեցաւ, որպէս զի անոնց ամուսինները շահի: Տիգրանակերտ մասամբ կործանեցաւ և գիւղի մը վերածուեցաւ, օտար բնակչութիւնը, որ է Յոյներ և բարբարոսներ, իրենց հայրենիքը դարձուեցան[2]:

Բայց մէկ յաղթութեամբ երկիրը նուաճուած չէր: Տիգրան և Միհրդատ անմիջապէս նոր բանակ մը կազմեցին, այն-

1. Մեմնոն 57, 3.
2. Ստրաբոն 11, 14, 15. Պլուտ. Լուկ. 29. Կասիոս Դիոն 36, 3a. Ապպ. Միհր. 86:

քան մեծ որքան առաջինը, գրեթէ 70,000 հոգի։ Փորձեցին նաև Պարթևաց թագաւորը իրենց կողմը շահիլ և մասնակից ընել հասարակաց գործոյն։ Այս նպատակաւ իրեն խօսք տրուեցաւ Միջագետքը ետ դարձնելու, զոր Տիգրան գրաւած էր։ Բայց Հրահատ չընդունեցաւ առաջարկը և շարունակեց իր բարկութիւնն ընդդէմ Տիգրանայ՝ անոր ըրած նոր պատերազմի մը պատճառաւ. Նա աւելի հաստատուեցաւ իր ձեռնթափութեան մէջ Լուկուլլոսի պատգամաւորութեամբ մը, որ նոյնպէս իրեն Միջագետքը կը խոստանար, եթէ չէզոք դիրք մը պահէր։ Հրահատ սակայն երկդիմի դեր մը խաղաց և չէզոք մնաց, բայց առանց Հռովմայեցւոց հետ համաձայնութիւն մ'ունենալու և առանց իր պահանջներէն ետ կենալու Ատրպատականի, Մեծ Հովիտներու և Միջագետքի վրայ, զորս ետ դարձնել Տիգրան բոլորովին մերժեց, վասնզի տակաւին նա ինքզինքը բաւական զօրաւոր կը զգար[1]։ Միայն իրենց ու-

1. Սալուստիոս, Նամակ Միհրդատայ առ Արշակ. Մեմնոն 58. Պլուտ. Լուկ. 30. Ապպիան Միհր. 87. Կասսիոս Դիոն 36, 3։ Դժուարին խնդիր մ'է որոշել թէ Հրահատին բուն խնդրածը ինչ էր և ինչ բան Տիգրան տրամադիր էր տալու։ Մեմնոնի համեմատ Տիգրան զիջած ըլլայ Միջագետք, Ատրպատական և Մեծ Հովիտները անոր թողուլ, իսկ Պլուտարքոսի համեմատ

ժերով մնացած, — մեծ մասով հայկական, որովհետև Միհրդատայ Պոնտացի զօրքը շատ սակաւ էր, — պատերազմը վերստին սկսան թագաւորները։ Այս անգամ Միհրդատ զօրքերը Հռովմայեցւոց պէս հրահանգած և բանակը անոնց պէս դասաւորած էր[1]։ Իրենց գլխաւոր ոյժը կը կայանար հեծելազօրքին մէջ։

Լուկուլլոս 69/68ի ձմեռը Կորդուք անցուց, որուն թագաւոր Զարբիենոսը Տիգրան սպաննել տուած էր, Հռովմայեցւոց հետ մատնութիւն ընելուն համար[2]։ Լուկուլլոս կը մտածէր Կորդուքէն Պարթևաց վրայ քալել, վասն զի Տիգրան չէր ուզեր յատնի ճակատամարտով իրեն հետ չափուիլ, այլ կը նախադասէր պատեհ յարձակումներով անոր բանակին պարենաւորումը արգելուլ։ Բայց լեգէոնները ըմբոստացան իրենց սպարապետին դէմ և չուզեցին ի Պարթևս արշաւանք ընել. ասոր

Պարթևը կը բանակցի միայն Միջագետքի մասին։ Եթէ առաջինին ըսածը ճիշդ ըլլայ անհասկանալի կը մնայ թէ Հրահատ ինչո՞ւ դեռ իր բարկութեան մէջ կը յամառի, երբ իր խնդրածները լիուլի կատարուած են։ Նա Հռովմայեցիներէն չվախնար, այլ իր շահը կը փնտռէ, որ պատճառաւ ևս նա միևնոյն ժամանակ երկու կողմերու հետ ալ կը բանակցի։

1. Ապպիան Միհր. 87. Մեմնոն 58. Սալուստիոս անդ։

2. Պլուտ. Լուկ. 21. 29։

վրայ Լուկուլլոս վճռեց դարձեալ Տիգրանայ դէմ քալել[1], որը սակայն իրեն համար շատ աղետալի պիտի ըլլար։

Երբ 68 տարւոյն ամառուան կէսերը հասած էր, հռովմայեցի սպարապետը Թոռուց Աsորւոց և Միջագետքի գաւառներն ու հայկական Տաւրոսները անցնելով մտաւ բուն Հայաստան։ Հոս նա թէ կլիման և թէ բնակչութիւնը բոլորովին տարբեր գըտաւ։ Այլևս յունական գաղթականութիւններ չկային, որոնց ձեռնտուութեան վրայ կարենար իր յոյսը դնել։ Հոս Լուկուլլոս ամէն կողմ թշնամւոյ հանդիպեցաւ և մենք չենք լսեր որ նա զինուորական նշանաւոր գործ մը կատարած ըլլայ այս տեղ։ Հոս Տիգրան և Միհրդատ հաւատարմաբար ի գործ կը դնէին իրենց ծրագիրը, որ է, յայտնի չպատերազմիլ և թշնամւոյն պարենաւորումը արգիլել։ Կը տեսնուի որ այս ծրագիրը շատ լաւ յաջողած է։

Բացայայտ կերպով կը շեշտուի, թէ Լուկուլլոս կ'ուզէր մինչև Հայոց մայրաքաղաքը Արտաշատ երթալ, ուր կային Տիգրանայ կիները և տղաքները։ Ճամբան Տիգրան շատ անգամ յարձակում գործեց անոր վրայ, բայց կ'ըսուի թէ նա միշտ ետ

1. Պլուտ. Լուկ. 30։

մղուեցաւ : Վերջին և վճռական պատերազմը տեղի ունեցաւ Արածանւոյ ափանց վրայ :

Հայոց դիմացը, — այսպէս կը պատմէ Պլուտարքոս այս պատերազմը, — Լուկուլլոս Արածանիէն անցուց իր զօրքը և թէև ի սկզբան Հայոց հեծելազունդը զիրենք քիչ մը նեղը խօթեց, բայց վերջապէս Լուկուլլոս յաջողեցաւ իր լեգէոնականներու ձեռքով թշնամին ի փախուստ դարձնել և զանոնք երկար հալածել: Այս յաղթութենէն վերջ իր բանակին մէջ ապըստամբութիւն մը ծագեցաւ և զօրքը իրեն դէմ ըմբոստանալով մերժեց յառաջ քալել: Լուկուլլոս բռնադատուեցաւ ետ դառնալ և եկաւ Մծբին[1] :

Ինծի կը թուի թէ Պլուտարքոսի այս պատմածն ընդունելու համար շատ մեծ զգուշութիւն պէտք ենք գործածել : Ես կ'ընդունիմ որ Լուկուլլոսի ետ դառնալուն պատճառ եղան հայկական ձմեռը և զօրաց գէշ տրամադրութիւնը, որմէ նաև ապստամբութիւն ծագեցաւ: Բայց պէտք է գիտնալ որ հռովմայեցի զինուորը ամէն բանէ առաջ ընչաքաղց է. նա դրամ և հարստութիւն կ'ուզէ. այս բանը կը տես-

1. Պլուտ. Լուկ. 31. 32.

նենք մենք Լուկուլլոսի կենսագրութեան ամէն էջին վրայ. զօրքը կը կողոպտէ քաղաքներ հակառակ սպարապետի կամքին. այն իր դատարկ քսակը կը նետէ Լուկուլլոսի առջեւ և ստակ կ'ուզէ իրմէ։ Հազիւ թէ Մծբնայ կը մօտենան այլեւս չըխօսուիր զինուորական ապստամբութեան մասին, և այս այն պարզ պատճառաւ, վասն զի բանակը թշնամւոյն հարուածներէն ազատ էր այլեւս և կարեւոր եղածն ունէր։ Ի՞նչ աւելի դիւրին բան կար Հռովմայեցի զինուորի համար, քան դեռ քանի մ'օր ալ հետեւիլ սպարապետին, (վասն զի Արտաշատ Արածանիէն այնքան ալ հեռու չէր), և կողոպտել Հայոց մայրաքաղաքը ինչպէս Տիգրանակերտ, որ կրնար իրենց ստակ և հարստութիւն բերել որչափ կ'ուզէին։ Եւ ինչո՞ւ Արածանիի յաղթութենէն օգուտ չքաղել։

Բայց զօրքը ուրիշ կերպով մտածեց և հրաժարեցաւ հարստութենէն։ Այս հրաժարման պատճառը պէտք ենք ուրիշ բանի մէջ փնտռել։ Այս անգամ Հռովմայեցի զօրաց յառաջ խաղացումը այնպէս դիւրին չէր ինչպէս Տիգրանակերտի վրայ քալած ժամանակ, յորում իրենց դիմացը թշնամի մեծ բանակ մը չունէին։ Հիմայ երկու թագաւորներ երկու ընտիր բանակներու

գլուխ անցած՝ Տիգրան կը հրամայէր հեծելաններու Միհրդատ հետեւակներու։ Անոնք կը զգուշանային բաց պատերազմէ մը և եթէ Հռովմայեցիք մէկուն վրայ յարձկէին միւսը կ'անցնէր իրենց ետեւը և երկու սուրի մէջ առնելով կը վնասէր իրենց և վրանգի մէջ կը դնէր իրենց բանակը[1]։ Հայկական թեթև այրուձին շարունակ իրենց շուրջը կը թափառէր և զինքը հալածողներուն շատ վտանգաւոր էր, որովհետև փախստեան միջոց նետեր յետսակողմ արձակելով կը վիրաւորէր զիրենք[2]։ Թշնամի բանակի մը մօտակայութեան արդիւնքները, որ է պարէնի պակասութիւն և վիրաւորեալներու բազմացումն, սաստիկ ըզգալի եղան հռովմէական բանակին մէջ։ Նաև աշնանային ցուրտը (սեպտեմբեր էր) շատ կը նեղէր վիրաւորները։ Այսպիսի հանգամանքներու մէջ յառաջխաղացում մը անկարելի էր։ Այս հանգամանքները կշռելով է որ միայն նախ մեզի հասկանալի կը դառնայ թէ ինչո՛ւ համար Լուկուլլոս երեք ամիսներու երկար ընթաց-

1. Ապպիան Միհր. 87. հմմտ. Eckhardt, Die Arm. Feldzüge des Lucullus էջ 207։

2. Պլուտ. Լուկ. 31 կը թուի թէ այս արևելեան հին ռազմական հրահանգը հասկցած չէ կամ չէ ուզած հասկնալ։

քին մէջ, — բուն ամառուան ջերմագոյն ամիսներէն մինչև սեպտեմբերի վերջերը[1] — կրցաւ Տաւրոսէն մինչև Արածանի միայն առաջ երթալ, որ համեմատաբար շատ կարճ ճամբայ մ'է։

Կարծեմ որ պատահած իրերու վրայ մենք աւելի ճիշտ և հաւատարիմ տեղեկութիւն կը ստանանք, եթէ վայրկեան մը Պլուտարքոսի Լուկուլլեան գովասանական երգը մէկդի թողունք և Կասսիոս Դիոնը լսենք. «Լուկուլլոս սկսաւ նոյն տարուան (68) ամառուան կիսուն — վասն զի գարնան անկարելի էր թշնամեաց երկիրը յարձակիլ տիրող ցրտին պատճառաւ — ինչ ինչ կողմեր աւերել, որպէս զի բարբարոսները դիմադրութեան և պատերազմելու բռնադատէ. բայց երբ ատով ոչ ոք տեղէն շարժեցաւ, նա ինքն գնաց անոնց վրայ։ Յառաջխաղացման ատեն հայկական այրուձին հռովմէականը նեղը խօթեց, բայց հետևակներու հետ բաղխելէ հեռի կեցաւ[2] և ամէն անգամ ետ քաշուեցաւ, երբ Լուկուլլոս իր ասպարա-

1. Պլուտ. Լուկ. 31. 32։

2. Eckhardt անդ էջ 210 իրաւունք չունի այս կտորը տարբեր հասկնալու հակառակ Մոմզենի (Römische Gesch. III 75), որ Դիոնի բացատրութիւնը շատ ճիշտ հասկցեր է։

կիրները հեծելագնդին օգնութեան կը տանէր։ Այսուհանդերձ Թշնամիներ ոչ Թէ որ և է փնաս մը չկրեցին, այլ նաև անոնք նետեր կը տեղային յետսակողմ՝ իրենց յարձակողներու վրայ, և շատերը հոն անմիջապէս սպաննեցին և դեռ աւելի բազմութիւն մը վիրաւորեցին։ Այս վէրքերը անտանելի էին և դժուարաւ բուժելի. վասն զի Հայերը կը գործածէին Թունաւոր և երկու ճանկով սլաքներ, այնպէս որ անոնք Թէ դուրս հանելով և Թէ վէրքին մէջ Թողլով երագ մահ մը կը պատճառէին. որովհետև սլաքի ճանկերէն մէկը, զոր կարելի չէ ոչ մէկ կերպով դուրս հանել, կը մնար մարմնոյն մէջ։ Արդ, երբ շատերը վիրաւորուած էին, ուրիշները մեռան և դեռ ուրիշներուն անդամները կըտրատուած էին և միանգամայն ուտելիք կը պակսէր[1], Լուկուլլոս մեկնեցաւ անկից և եկաւ Մծբինի վրայ»[2]։

1. Հմմտ. Ապպիան Միհր. 88 հակառակ Պլուտարքոսի Լուկ. 31 կողմնակցական աւանդութեան։

2. Կասսիոս Դիոն 36, 6-8. Կիկերոնի յետագայ խօսքերը կրնան Թէ զինուորական պատմութեան և Թէ կրուած ձախողութեան մը վերաբերիլ. «Լուկուլլոս, այր գերազանց, այնպէս վարեց գործերը, որ անոնց մեծ և հռչակաւոր սկիզբները [սկզբնական յաջողութիւնները] ոչ Թէ իր բաղդին այլ քաջութեան, իսկ այս վերջին գործերը, որ քիչ մ'առաջ տեղի ունեցան, ոչ Թէ իր յանցանքին այլ բաղդին վերագրել կը Թուին», pro Manilia 10.

Հիմայ մեզի յայտնի են բուն պատճառները թէ ինչո՛ւ համար զօրականը չուզեց յառաջ քալել և ինչո՛ւ հրաժարեցաւ Հայոց մայրաքաղաքին կողոպուտէն։ Յաղթական և ընչաքաղց հռովմայեցի բանակ մը չէր ըներ ինչ որ ըրին Լուկուլլոսի զօրքերը։

Կ'ուզեմ հոս յիշել Պլուտարքոսի Կրասոսի կենսագրութենէն կտոր մը. այս զօրավարը երբ Պարթեւներէն սաստիկ նեղը խօթուած էր և մեծ ձախողութեան մէջ կը գտնուէր, յիշատակելով իր զօրաց՝ ուրիշ Հռովմայեցի սպարապետներու բրած կորուստները, կ'ըսէ ի մէջ այլոց, «Նաև Լուկուլլոս առանց արեան չյաղթեց Տիգրանի»[1]։ Սոյնպիսի խօսք մը ծաղրական պիտի ըլլար մարդու մը բերնին մէջ, որ 30,000 զինուոր կորսնցուց և իր ձախորդութիւնը կը համարձակի բաղդատել ուրիշի մը հետ որ, ըստ Պլուտարքեայ, 5 մեռեալ միայն ունեցաւ ամբողջ արշաւանքի ընթացքին միջոց։ Պլուտարքոս Կրասոսի բերանը կը դնէ, ինչ որ պէտք էր ինքն Լուկուլլոսի կենսագրութեան մէջ յիշել։

Ինձ կը թուի թէ կրնանք ընդունիլ որ Լուկուլլոսի յառաջխաղացումն ի խոր Հայս

1. Պլուտ. Կրասոս 26.

այնքան դիւրին գործ մը չէր և թէ յաղթութիւնները միշտ իր տրամադրութեան տակ չէին։ Բացի ձմեռէն, որ Հայաստանի մէջ երբեք յունիս, յուլիս կամ օգոստոսին չսկսիր, Լուկուլլոսի զօրքերը իրենց սպարապետը յետս դառնալու ստիպելու համար ունէին ուրիշ պատճառներ, որոնք պատմագիրներէն տկար շեշտուած են։

Արածանւոյ կռուէն վերջ Լուկուլլոս ստիպուեցաւ դէպի հարաւ ետ դառնալ, ուր դաշնակից Արաբներէն և Ասորիներէն լաւագոյն ընդունելութիւն մը կրնար յուսալ։ Եկաւ Մծբին և պաշարեց զայն։ Այս քաղաքը, որ Տիգրանայ կարևորագոյն ստացուածքն էր Միջագետաց մէջ, բովանդակ հնութեան մէջ նշանաւոր եղած է իբր ռազմագիտական կէտ մը։ Այդ ժամանակ նա, ինչպէս արդէն ըսինք, եռապատիկ պարիսպներով և խրամով ամրացուած էր, և հոն կային բաւական պահապան գնդեր Տիգրանայ խուրս (կամ Գուռ) եղբօր հսկողութեան տակ։ Տիգրան այնքան ապահով էր քաղաքին անառիկութեան մասին, որ նա և ոչ իսկ զայն ազատելու համար օգնութեան եկաւ։ Լուկուլլոս ամիսներով պաշարեց զայն և ամէն արուեստ ի գործ դրաւ, բայց իր յար-

ձակումներն ի դերև կ'ելնէին պաշտպանողաց և մասնաւորապէս կալլիմաքոսի ճարտարութեամբ, որ կանխապէս Ամիսոս քաղաքը պաշտպանած էր Հռովմայեցւոց դէմ։ Երբ մութ, անձրևոտ ու փոթորկալից գիշեր մը պաշարուածները իրենք զիրենք յաղթող կարծելով պարսպաց պաշտպանութեան անհոգացեր էին և Հռովմայեցիքը թողած հեռացած կը համարէին, առոնք գրաւեցին քանի մը դատարկացած աշտարակներ, լեցուցին խրամը և տիրացան քաղաքին։ Թագաւորին եղբօր և միջնաբերդի մէջ ամրացած գունդերու ազատելք շնորհեց Լուկուլլոս, երբ անոնք յանձն առին միջնաբերդը իրեն յանձնել։ Ձմեռուան մնացած ամիսները Մծբին անցուց հռովմէական բանակը (68/67)[1]։

Երբ Հռովմայեցւոց բանակը դէպի հարաւ դարձած էր, երկու թագաւորներն ալ դիմեցին հռովմէական երկիրները, զանոնք կողոպտելու և եթէ կարելի է կրկին ետ գրաւելու համար և պատերազմի ասպարէզը օտար հողի վրայ փոխադրելով Թըշնամին իրենց երկրէն դուրս բերելու նպատակով։ Տիգրան հայկական գնդեր տուաւ Միհրդատայ և զայն դարձեալ Պոնտոս

1. Կասսիոս Դիոն 36, 8–10. Պլուտ. Լուկ. 32։

խրկեց։ Կայծակի մը պէս սլացաւ Միհրդատ, կրկին գրաւեց քաղաքները, կոտորեց Փաբիոսի զօրքերը, ոչընչացուց Տրիարիոսի բանակը[1]։ Իսկ ինքն Տիգրան նախ հետեւեցաւ Լուկուլլոսի բանակին, որպէսզի զայն նեղէ յարատեւ, յետոյ Տիգրանակերտի մօտ մեծ վտանգի ենթարկեց Լուկիոս Փաննիոսի բանակը, զոր Լուկուլլոսի երագահաս օգնութիւնը միայն ազատեց[2]։ Անկէ վերջ Տիգրան յարձակեցաւ ի Կապադովկիա, աւերեց զայն, դարձեալ անկից հալածեց Արիոբարզանը և կը ըսպառնար Ասիա նահանգը մտնել[3]։ Նա Կիլիկիոյ մէջ տեղակալներ ունէր, որոցմէ Մենեմախոս Յոյնը Հռովմայեցւոց կողմն անցաւ[4]։

Հիմայ ինչո՞վ պէտք է մեկնել երկու թագաւորներու այս յանդգնութիւնը և գործերը։ Դիւրին է, ինչպէս Պլուտարքոս կ՚ընէ, Լուկուլլոսի գովասանութեան երգին յանգը կրկնել և ըսել. Անոնք կը փախչին յաղթող Լուկուլլոսի առջև! Բայց

1. Պլուտ. Լուշկ. 35.
2. Կասսիոս Դիոն 36, 10. Մոմսըն Römische Geschichte III 69–70.
3. Պլուտ. Լուշկ. 25, Ապպ. Միհր. 87. Կիկերոն pro Manilia 25. 45։ Արձանագրութիւն Դիոդոր Սիկիլիացւոյ մօտ (տե Mai, Script. vet. nova coll. II 129)։
4. Կասսիոս Դիոն 36, 19։

գործերը այս յանգը կրկնել չեն թուիր։ Լուկուլլոս կը լսէ և կը տեսնէ ինչ որ իր շուրջը կը կատարուի. յաղթուածները դուրս կ'ելնեն իրենց երկրին սահմաններէն, կ'աւերեն և կը տիրեն յաղթողներու երկիրը։ Հռովմէական յաղթող բանակը Մծբին քաշուած անգործ կը դիտէ կատարուածները։

«Լուկուլլոս, որ թերևս կարող ըլլար այդ ձախողութեանց մասամբ մը դարման ընել»[1], դիմեց դէպի Պոնտոս, բայց բան մը չկրցաւ ընել։ Վասնզի «Միհրդատ ամրացած էր Տաւրեան բարձունքներու վրայ և իրեն դէմը չեկաւ. միւս Միհրդատ, արքայ Մարաց և փեսայ Տիգրանի, յանկարծական յարձակումներով կը սպաննէր Հռովմայեցիներէն շատերը, որոնք հոս հոն ցրուած էին. առանցմէ զատ կը ծանուցուէր իրենին Տիգրանայ գալուստը և զօրքը ապստամբեցաւ...։ Լուկուլլոս օգնութիւն խնդրեց որ իրեն չտրուեցաւ, տագնապի մէջ էր և կը վախէր առանց պաշտպանութեան մնալ։ Նմանապէս կ'երկնչէր օտար հողի վրայ կենալ»[2]։

Այս է հռովմէական բանակին ճշմարիտ

1. Կիկերոն pro Manilia 26։
2. Կասսիոս Դիոն 36, 16–17։

պատկերը, որ երբէք չնմանիր յաղթող բանակի մը։ Այս բանակը պէտք է որ շատ կրած ըլլայ. նա վեհերոտ է և շատ մեծ կորուստներ ունեցած է։ Եւ եթէ թագաւորները զայն իրենց երկրին շէմին վրայ առանձին կը ձգեն, այդ կը մեկնուի միայն անով որ, իրենք զայն կ'արհամարհէին և մեծ կարևորութիւն չէին տար անոր։ Այսպէս դարձեալ ակամայ կու գանք այն համոզման, թէ Արածանւոյ կռիւը և ի Ներքին Հայս չուն՝ շատ ծանրի նստած է Հռովմայեցւոց և Պլուտաքոս — եթէ նոյն իսկ լաւատես աղբիւրները կամ իր Լուկուլլոսի համար համակրութիւնը զինքը մոլորցուցած ըլլան — իրաւունք չունի պարտութիւնը արքայներու վերագրելու, որոնցմէ սակայն կը վախէ և կը զգուշանայ կարծեցեալ յաղթողը, ինչպէս որ տեսանք։ Յետ այնքան շատ և այնքան մեծ պարտութիւններու, զորս Պլուտարքոս գիտէ պատմել, մեզի տարօրինակ կու գայ լռութիւնը խաղաղութեան բանակցութեան մասին, որ սակայն բնական հետևանքը պէտք էր ըլլալ այդ պարտութեանց։ Ընդհակառակն, յաղթողները յարկ մը չեն գտներ յաղթուած երկրի մէջ, որուն տակ իրենք զիրենք պատսպարեն կլիմայի խստութեանց դէմ. զինուորները դառնապէս

կը գանգատին, և նաև Կղոդիոս կը նկարագրէ իրենց խղճալի վիճակը, երբ նա զանոնք ապստամբութեան կը յորդորէ[1]։

Յամի 68 Լուկուլլոսի բանակին տժգոհութիւնն իր գագաթնակէտն հասած էր։ Մէկ մասը կ՚ուզէր զինուորական ծառայութենէ ազատ ըլլալ․ բայց դեռ մեծագոյն մաս մ՚ալ ուրիշ սպարապետ մը կը խնդրէր։ Կը թուի թէ Հայոց, Պոնտոսի և Մարաց թագաւորները նոր յարձակում մը պատրաստած էին Լուկուլլոսի վրայ․ Միհրդատ Մարը կը դեգերէր հռովմէական ճամբարին մօտերը, Պոնտացին անկից շատ հեռու չէր․ իսկ Տիգրան Կապադովկիայէն կը վազէր մեծ բանակներով։ Լուկուլլոս փախուստ կու տայ և կը մտածէ Տիգրանի չուէն յոգնած բանակին վրայ յանկարծական յարձակում մ՚ընել․ բայց իր զինուորները իրեն հետևեցան միայն մինչև Կապադովկիոյ սահմանը և աւելի յառաջ քալել չուզեցին։ Ոչ ոք մտաւ Կապադովկիա, ուր Տիգրան մեծ աւերումներ գործած էր և իր «մեծ բանակներով» կը սպառնար նաև Ասիա նահանգը գրաւել․ բայց զՏիգրան զսպեց մերձաւոր ներկա-

1. Պլուտ. Լուկ. 32. 34, հմմտ. Ապպիան Միհր. 88. 90։

յուլթիւնը Պոմպէոսին[1], զոր քիչ վերջ հռովմէական ժողովրդեան որոշողութիւն մը Լուկուլլոսի յաջորդ անուանեց: Լուկուլլոս իր զինուորներէն թողուեցաւ, իսկ Հռովմայ մէջ կորսնցուց նա իր լաւագոյն նեցուկները, որ է ազնուապետականները. վասն զի այդ ժամանակ յաւիտենական քաղաքին մէջ կատարուած յեղաշրջումներով ռամկավարական կուսակցութիւնն իշխանութեան գլուխ անցած էր: Լուկուլլոսի անկման նպաստեց նաև ժողովրդեան տրիբուններու յարձակողական լեզուն, զորս ասպետաց (որ է դրամատէրներու) հզօր դասակարգը իրենց կողմը շահած էր, վասն զի Լուկուլլոս Ասիոյ մէջ չափ մը դրած էր ասպետներու վաշխառութեանց:

Լուկուլլոս հռովմայեցի զօրավարներու ամենաերևելիներէն մէկն էր. իր յաղթութիւնները Կիւզիկէի, Գաբիրայի և Տիգրանակերտի մօտ կը ցուցնեն հռովմէական հրահանգի և պատերազմական արուեստի գագաթնակէտ մը: Եւ եթէ դժուարաւ կըրնանք վերագրել իրեն յաղթութիւն մը Արածանիոյ մօտ, սակայն իր դեռ ողջանդամ բանակով մը ներքսագոյն Հայաստանէն դարձը մեր զարմացման արժանի է:

1. Կասսիոս Դիոն 36, 16–17. Պլուտ. Լուկ. 35. Կիկերոն pro Manilia 45. Ապպիան Միհր. 87:

Լուկուլլոս դարձաւ ի Հռովմ և վարեց հոն անգործ և շռայլ կեանք մը, իսկ Արևելքի գործերը «67/66ի ձմեռը ճիշդ այն տեղ էին, ուր որ էին 75/74ի ձմեռը»[1]։

Հիմայ վայրկեան մը թողլով արտաքին պատերազմները, տեսնենք Տիգրանայ պետութեան ներքին վիճակը։

Առանց շատ վարանելու կրնանք ըսել, որ Տիգրանայ կառավարութիւնը շատ չէր տարբերեր արևելեան բռնապետի մը կառավարութենէն։ Երկաթեայ կամքով և զօրաւոր նկարագրով մարդ մը, ան գերազանցօրէն գիտցաւ թէ՛ իր կամքը զօրել տալ իր հպատակներուն վրայ և թէ իր գաւազանին տակ ենթարկել իր դրացի ժողովուրդները։ Եւ բուն իսկ իր բռնապետական կամ լաւ ևս իր ազդեցիկ վարումին կը պարտի ան իր մեծութիւնը և իր ոյժը. քանզի առանց ասոր պիտի չկարենար իր իշխանութեան հպատակեցնել բազմաթիւ գրեթէ անկախ նախարարները, որոնք սակայն երկրին զօրութիւնը կը կազմէին։ Յիրաւի Հայոց պատմութեան բովանդակ ընթացքին մէջ կը տեսնենք, որ երկիրը միայն այն ատեն զօրաւոր և ինքնապաշտպանութեան կարող վիճակի մը մէջ է,

1. Մոմզէն Römische Geschichte. III 72.

երբ բուռն թագաւոր մը կը յաջողի իր կամքին զօրութեամբ նախարարաց ոյժը ջախջախել և զանոնք իր բարձրագոյն նըպատակներուն գործածել։

Ուստի շատ հաւանական է, որ քանի մը նախարարներ և նոյն իսկ իր որդիները, թերևս պարթևական արքունիքէն կամ Հռովմէն գրգռուած և կամ յատուկ իշխանասիրութենէ մղուած, կը ցանկային Տիգրանի անկումը։ Այսպէս ան բռնադատուեցաւ 66ին Ն. Ք. իր յաղթական բանակները Կապադովկիայէն և Կիլիկիայէն հանել և իր հարազատ որդւոյն դէմ տանել։

Տիգրան՝ Կղէոպատրայէն, Միհրդատայ դստերէն[1], երեք որդի ունեցած էր. Զարեհ, որ քանի մը մտերիմներու հետ դաւակցութիւն մը գործեց իր հօր դէմ, և դաւակիցք՝ անտարակոյս ահաւոր երդման մը ձև տալու համար՝ աջ ձեռքերնէն արիւն հանեցին և խմեցին. բայց դաւը յայտնուեցաւ Տիգրանայ, և Զարեհ իր ընկերներով ինկաւ կառքի դաշտին վրայ[2]։

1. Մեմնոն 46, 2. 55, 1։

2. Վաղերիոս Մաքսիմոս 9, 11. Ապպիան Միհր. 104։ Դրամ մը կայ հետևեալ գրութեամբ. Ζαδριάδρου βασιλέως βασιλέων, Զարեհի արքային արքայից, (Գաթըրճեան Բ 72)։ Այս դրամն ընդհանրապէս Արտաշէս Աի ընկեր Զարեհի կը վերագրուի, որ բուն փոքր թագաւոր մ'էր։ Կարելի չէ՞ արդեօք ենթադրել, որ այս

Երկրորդ որդին, նոյնպէս փառասէր, փորձեց իր հօր արքունական թագը դեռ անոր կենդանութեան միջոց իր գլուխը դնել, զոր Տիգրան կարել տուաւ: Երրորդը, իր անուանակից Տիգրանը, կը թուի թէ ինքն հայրը տեղ մը թագաւոր կարգած էր, (հաւանականաբար Ծոփաց և Կորդուաց վրայ): Բայց փառասէր երիտասարդը անով գոհ չեղաւ. ան փորձեց գրաւել Արտաշատի աթոռը բովանդակ Հայաստանի վրայ: Հայրը փութաց Կապադովկիայէն, յաղթեց կուռի մէջ իր որդւոյն, որ իր աներոջ՝ Պարթևաց Հրահատ Գ-ի քով փախաւ և զանիկայ համոզեց իր հօր դէմ քալելու: Այս համոզելը այնքան աւելի դիւրին եղաւ, որքան արդէն Հրահատ առիթ մը կը փնտռէր Տիգրանէն վրէժ խնդրելու:

Այսպէս 66ին պարթևական գունդեր և հայ փախստականներ Հայաստանի վրայ քալեցին և Արտաշատը պաշարեցին: Ծերունին Տիգրան, յետ քաղաքը առատ պարէնով ապահովելու, լերանց մէջ քաշուեցաւ բանակով մը: Ի զուր պաշարեցին

Ջարեհի ապստամբութիւնը այնչափ մեծ էր, որ ան իբր հակաթոռ թագաւոր մը իր անուամբ դրամ կոխած ըլլայ, փոխ առնելով իր հօր տիտղոսները, ինչպէս այնքան անգամ պատահած է Պարթևաց մէջ: (Կան ալ որ այս դրամը կեղծ կը համարին):

Պարթեւք այդ անառիկ բերդաքաղաքը, վասն զի թէ՛ քաղաքին և թէ գիւղական բնակչութիւնը ծերունւոյն կողմն էր։ Հրահատ ստիպուեցաւ իր աշխարհը ետ դառնալ, բայց իր զօրքէն մաս մը թողուց կրտսեր Տիգրանայ քով, պաշարումը շարունակելու համար։ Երբ ծերունին Տիգրան ստուարացած գունդերով եկաւ իր մայրաքաղաքը ազատելու համար, հոն Արտաշատի պարսպաց տակ տեղի ունեցաւ արիւնահեղ պատերազմ մը՝ հօր մը մէջ, որ իր անցեալ յաղթանակները կը յիշէր, և որդւոյ մը՝ որ գեղեցիկ բայց անիրաւ փառքերու կը ցանկար։ Յաղթութիւնը հաւատարիմ մնաց ծերունի Տիգրանին։

Կրտսերը նախ փախաւ իր մօրը հօր՝ Միհրդատայ քով, որ ճիշդ քիչ մ'առաջ յաղթուած ըլլալով Պոմպէոսէն՝ աւելի վատ վիճակի մը մէջ կը գտնուէր քան զինքն։ Այն ատեն Տիգրան դիմեց Պոմպէոսին, որ կրնար իրեն պէս մատնչի մը պէտք ունենալ[1]։

Պոմպէոս Լուկուլլոսի գունդերուն մեծ մասը իր դրօշին տակ ընդունած էր, և երկու զօրավարները 66ին Գաղատիոյ մէջ տեսակցութիւն մ'ունեցան, որ իրենց փոխա-

1. Ապպ. Միհր. 104. Դիոն 36, 51.

դարձ նախանձը և թշնամութիւնը աւելի սաստկացուց։ Լուկուլլոսի գունդերէն դուրս՝ Պոմպէի տրամադրութեան տակ էր բովանդակ Արևելքի նահանգներուն և դաշնակից թագաւորներուն զինուորականութիւնը ։ Ապպիանոս անոր կու տայ 70,000 հետևակ, 4,000 հեծեալ, 6,000 նաւ։ Գիշերային պատերազմի մը մէջ ան յաղթեց Միհրդատայ (66), որ երկրորդ անգամ իր նուիրակները ղրկեց Տիգրանայ. իսկ ինքը անոնց կը հետևէր իր ուղտերով և մնացած զօրքով։ Բայց Տիգրան սաստիկ բարկացած էր Միհրդատայ դէմ, վասնզի կը համարէր թէ ան է իր որդին իրեն դէմ գրգռողը. ուստի անոր պատգամաւորները շղթայի զարնել տուաւ[1], իսկ Միհրդատը,

1. Կը տեսնուի որ Տիգրան երկար ժամանակէ ի վեր Միհրդատայ վրայ կը կասկածէր։ Նա 72ին չուզեր Մի-հըրդատայ հետ գործ ունենալ և միայն իր կնոջ Կղէոպատրայի թախանձանքէն բռնադատուած կը խոստանայ դաշինք մը, բայց զայն կնքելու կը յապաղի (Մեմնոն 43, 2)։ Նոյնպէս կը տեսնենք որ 70ին Միհրդատ ինքզինքը կ'արդարացնէ Տիգրանայ առջև, և կասկածներու և գժտութեանց պատճառ կը համարուին իր յոյն խորհրդականները, որոնք մահուամբ կը պատժուին (Պլուտ. Լուկ. 22)։ Այս գործը նաև անով կը հաստատուի որ, Տիգրան Միհրդատը քանի ամիս իր տեսութենէն հեռի և բերդի մը մէջ բանտարգեալի մը պէս պահեց (Մեմնոն 46, 1. 55, 1. Պլուտ. Լուկ. 25. Ապպ. Միհր. 82)։ Կրտսեր Տիգրանայ ապստամբութիւնը և Միհրդատայ քով փախչիլը կը ցուցնէ, թէ ծերունի Տիգրանին կասկածները բոլորովին անհիմն չէին ։ Անոր համար է որ

որ արդէն ի Հայս խոտենէ (խորսենէ? կղարջք) հասած էր, հալածեց իր երկրին սահմաններէն[1]։

Երբ կրտսերն Տիգրան Պոմպէոսին քով եկաւ, սա Եփրատայ կողմերն էր տակաւին և կը մտածէր Պոնտացւոյն ետևէն երթալ և բռնել զայն։ Բայց հայր հրաւիրեց զինքը իր հայրենեաց վրայ յարձակելու։ Ուրեմն Հռովմայեցիները մտան Հայաստան Եկեղեաց կողմէն և երիտասարդ մատնիչը կը ծառայէր անոնց իբրև քաջ առաջնորդ. վասն զի կը տեսնուր որ Պոմպէոս իրեն յոյս տուած էր շատոնց ցանկացած թագը ստանալու։ Միևնոյն կերպով վարուած էին Հռովմայեցիք նաև Պոնտոսի մէջ Միհրդատայ և անոր որդւոյն հետ. *divide et impera!* բաժնէ և տիրէ։ Մատնչին առաջնորդութեամբ քանի մը քաղաքներ ինկան Հռովմայեցւոց ձեռքը և Պոմպէոս սկսաւ քալել Արտաշատի վրայ[2]։

հիմայ իրաւունք ունենալ կը կարծէ, երբ Միհրդատայ պատգամաւորները շղթայի կը զարնէ և իր աներոջ գլուխը բերողին հարիւր տաղանդ կը խոստանայ (Պլուտ. Պոմպ. 32)։

1. Պլուտ. Պոմպ. 32. Դիոն 36, 50. Ապպիան Միհր. 101։

2. Պլուտ. Պոմպ. 33. Դիոն 36, 51. Ապպ. Միհր. 104։

Ծերունի Տիգրանայ դիրքը այժմ խիստ դժուարին էր։ Դառն սրտով մը տեսաւ որ իր և թերևս նաև իր տէրութեան վախճանը մօտեցած էր։ Այժմ ինքը միայնակ կը գտնուէր երեք մեծ թշնամիներու դիմաց. նախ Պարթևները, որոնք իր ոխերիմ նախանձորդներն և թշնամին էին և Պոմպէի պատգամաւորներուն ձեռքով հեռի բռնուած՝ Միհրդատայ կամ իրեն հետ ո՛ր և է բանակցութիւն ընելէ։ Երկրորդ Հռովմայեցիները, որ ահագին բանակներով իր մայրաքաղաքին վրայ կը քալէին, և ո֊րոնք Միհրդատը ջախջախած և անոր երկիրը հռովմէական նահանգի մը վերածած էին և բոլոր դրացի թագաւորութեանց և աշխարհներուն վրայ կը հրամայէին։ Երրորդ և ամենէն չարն էր ներքին երկպառակութիւնը, որով իր որդին և իր աւատառու իշխանք իրեն հետ թագի համար կը կռուէին։ Ի՞նչ պէտք էր ընել ան այսպիսի հանգամանքի մը մէջ։

Տիգրան գործեց այնպէս՝ ինչպէս խոհեմութիւնը և իր ծերունւոյ նուաղած այրականութիւնը իրեն կը թելադրէին։ Ան գերադասեց աւելի Պոմպէոսին հետ բանակցիլ, քան իր որդւոյն ձեռքը մատնուիլ, և կամ իր երկիրը հռովմէական նահանգի մը վերածուած տեսնել։ Պոմպէոսի համ֊

բալը, քաղցրութիւնը և մարդասիրական ոգին շատ ծանօթ էր Արևելքի ժողովրդոց և իր առաքինութիւնները զինքը սիրելի ըրած էին անոնց առջև։ Նաև Տիգրան շատ բան լսած էր այն քաղցրութեան մասին, զոր Հռովմայեցին ցոյց տուած էր իր ծովահէններու դէմ մղած պատերազմին մէջ[1]։

Ուստի ան ուղարկեց խաղաղութեան պատգամաւորներ առ Պոմպէոս և անոր յանձնեց Միհրդատայ դեսպանները։ Կըրտսերն Տիգրան ուզեց այս բանակցութիւնները արգելուլ, բայց Հռովմայեցին առանց անոր ուշ դնելու դիմեց դէպ ի Արտաշատ, ուր սիրով ընդունուեցաւ։ Հռովմայեցի սպարապետը իր բանակը զարկաւ գրեթէ քսան քիլոմեդր հեռի քաղաքէն. բայց Տիգրան զինուորաց թոյլ տուաւ քաղաքը այցելելու։

Ցետ կանխապէս բանակցութիւններով յարմարցնելու, Տիգրան ինքնին գնաց հռովմէական ճամբարը, ուր Պոմպէոս իրեն հետ շատ ազնիւ վարուեցաւ։ «Որպէս զի Պոմպէոսի առջև ինքզինքը թէ՛ յարգանքի և թէ կարեկցութեան արժանի ցուցնէ, Տիգրան միջին ճամբայ մը բռնեց նախկին փառաւորութեան և արդի խոնարհութեան

1. Ապպ. Միհր. 104։

մէջ»։[1] Այն ձիով գնաց հռովմէական բանակը, և «Պոմպէոս ի պատիւ անոր ընդառաջ ղրկեց զինուորական տրիբուններ և ձիաւորաց բարձրաստիճան սպաներ, որոնց մօտենալէն վախնալով Թագաւորին ընկերացողները փախան. վասն զի առանց նախապէս իմացնելու եղած էր...։ Ոմանք կը պատմեն թէ՝ Տիգրան Պոմպէոսէն կոչուելով խրձակիրներ ընկերացան իրեն»[2]։ Տիգրան մօտեցաւ Պոմպէի և արևելեան ոճով ողջունեց զայն։ Հռետորական այլաբանութեան մը մէջ, որուն սկզբնական աղբիւրը Կիկերոնի ճառ մ'է[3], կ'աւանդուի թէ ան իր Թագը Հռովմայեցւոյն ոտքը դրած ըլլայ։

Պոմպէոսի վարմունքը իրեն հետ շատ բարեկամական էր։ Անիկայ ծերունին նստեցուց իր աջակողմը, իսկ կրտսեր Տիգրանը իր ձախակողմը։ Յետոյ դրին խաղաղութեան դաշինքը (66 Ն. Ք.). Տիգրանայ պիտի մնար իր հայրենական—հայկական տէրութիւնը. ասոր մէջ կը հասկցուէին նաև իր պարթևական գրաւումները։[4] — վասն զի Հռովմ կ'ուզէր Տիգրանայ ոյժը

1. Դիոն 36, 52. Փլորոս 3, 5. Ապպ. Միհր. 104։
2. Ապպ. անդ։
3. Կիկերոն, ճառ յաղագս Սեքստեայ 58։
4. Ստրաբոն 12, 1, 24։

տկարացնել, բայց ոչ Պարթևը զօրացնելով։ Այս բանս յայտնի կը տեսնուի քիչ մը վերջը Տիգրանայ և Հրահատայ մէջ ծագելիք հողի խնդիրներուն մէջ։ — Բայց Տիգրան պէտք էր հրաժարիլ իր Ասորւոց, փիւնիկկիոյ, Գաղատիոյ(?), Կապադովկիոյ, Կիլիկիոյ և ծովեզերեայ գրաւումներէն։ Դարձեալ, Տիգրան պէտք էր վեց հազար տաղանդ վճարել իբր պատերազմի տուգանք, (գրեթէ 33 միլիոն ֆրանք)։ Ասկէ վերջը Պոմպէոս հաշտեցուց հայրը որդւոյն հետ, որուն տուաւ Ծոփաց և Կորդուաց թագաւորութիւնը, և ծերունիէն խոստում առաւ որ զայն պիտի նշանակէր իբր իրեն յաջորդ[1]։

Դրաւ ուրիշ պայման մ'ալ, որ իր հետևանքներով շատ մեծ նշանակութիւն ունեցաւ և որ մինչև հիմայ քիչ նկատի առնուած է, դրաւ Պոմպէոս Հայոց թագաւորին վրայ. Այնուհետև Հայոց թագաւորները պէտք էին իրենց գահակալութեան համար Հռովմայ հաճութիւնը ստանալ[2]։

1. Կիկերոն յաղագս Սեքստեայ 58–59։ Ապպիան Միհր. 104–105. Պլուտ. Պոմպ. 33. Դիոն 36, 53. հմմտ. Ferrero, grandezza e decadenza di Roma I 326։

2. Փլորոս 4, 12. Ապպիան Նախաբան 3. Ջուստինոս 3, 32. Ներոնի և Տրայիանու պատերազմները գլխաւորապէս այս իրաւունքի հետևանքովն են։

Այսով Հռովմայեցւոց աւատատութեան իրաւունքի մը հիմը դրուեցաւ ի Հայս, թէև այդ ժամանակ Հայաստան հռովմէական աւատառու տէրութիւն մը չեղաւ բառին բուն իմաստով. այդ սկզբունքը զարգացաւ յետագայ դարերու ընթացքին մէջ։

Ասոր վրայ Պոմպէոս հռչակեց Տիգրանը բարեկամ և դաշնակից Հռովմէական ժողովրդեան[1], և բեմը շրջապատող զօրականը բարձրաձայն աղաղակեց, Տիգրա՜ն արքայ Հայոց։ Այս բաները ուրախութեամբ լեցուցին յուզուած ծերունին, որ երբ տեսաւ թէ այս կերպով յաղթանակ մը տարաւ իր որդւոյն վրայ, ամէն հռովմայեցի զինուորին նուէր տուաւ 50 դահեկան, ամէն հարիւրապետին 1000, և ամէն տրիբունի տաղանդ մը[2]։

Իր հօր սոյն յաղթանակին վրայ՝ կրտսեր Տիգրանը բոլորովին վհատած էր։ Իր յոյսերը ի դերև ելած էին. հռովմայեցի ըն-

1. Կիկերոն յաղագս Սեքստեայ 59։

2. Թէև փոքրիկ տարբերութիւններ կան, բայց ընդհանուր կերպով համաձայն են Ստրաբոն 11, 14, 10. Պլուտ. Պոմպ. 33. Ապպ. Միհր. 104, Ferrero I 326ի համեմատ 50 դահեկանները կ'ընեն գրեթէ 38 ֆրանկ, 1000 իբր 800, իսկ 10,000 իբր 8000, թէև նոյն ժամանակ ազնիւ մետաղները շատ աւելի մեծ արժէք մ'ունէին։

պարապետը և բանակը, զորս խորամանգ ծերունին իր կողմը վաստկիլ գիտցած էր, իր հայրը ճանչցած էին իբրեւ օրինաւոր թագաւոր երկրին, իսկ ինքը իր մատնութեան համար այն միայն ընդունեցաւ, զոր արդէն ունէր. հետեւաբար սաստիկ տժգոհ էր։ Դեռ աւելի դառնութեամբ լեցուեցաւ, երբ որոշուեցաւ որ յիշեալ վեց հազար տաղանդները պիտի վճարուէին այն գանձերէն, որոնք իր իշխանութեան տակ գտնուող բերդերուն մէջ պահուած էին։

Հիմայ սկսաւ դարձեալ գաղտնի բանակցութեան մէջ մտնել տժգոհ նախարարներու և Պարթեւաց հետ՝ ընդդէմ Հռովմայեցւոց։ Իսկ Նոր դաւադրութիւն մ'ալ լարեց իր հօրը դէմ և պատրաստուեցաւ փախչիլ։ Ճիշդ նոյն օրերը Պոմպէոս ճաշի հրաւիրեց հայրը և որդին, բայց երիտասարդ Տիգրանը չգնաց հոն։ Իր գաղտնի դաւակցութիւնները մէջտեղ ելան և Պոմպէոս զայն շղթայի զարնել տալով իր յաղթանակին պահեց։ Այն ատեն ծերունին Տիգրան գրաւեց Ծոփաց և կորդուաց բերդերը և բերաւ վեց հազար տաղանդները[1]։

Պոմպէոս Հայաստան թողուց իր տեղակալ Աֆրանիոսը գունդերով, իսկ ինքը

1. Դիոն 36, 53. Ապպիան Միթր. 105։

գնաց ընդդէմ Ազուանից և Վրաց և հալածեց նաև Միհրդատը։ Ազուանից թագաւորն Որոզ, որ բարեկամ էր կրտսեր Տիգրանայ, փորձ մ'ըրաւ զայն ազատելու․ ան երեք կողմէն յարձակում գործեց Հռովմայեցւոց վրայ և ինքն անձամբ յարձակեցաւ Մետելլոսի զօրաբաժնին վրայ, ուր կը պահուէր Տիգրանը, բայց հռովմէական կրթութեան առջև յաղթուելով ստիպուեցաւ հաշտութիւն խնդրել։ Պոմպէոսին ետ դարձած միջոց Հրահատ ալ պարթև դեսպաններ ղրկեց և իր փեսան ետ պահանջեց․ բայց Հռովմայեցին չուզեց յանձնել, ըսելով թէ անիկայ աւելի իր հօրը կը վերաբերի քան իր աներոջ։

Այսպէս ուրեմն երիտասարդ Տիգրանը իր կնոջ և դստեր հետ միասին շղթայի զարնուած Հռովմ բերուեցաւ և Պոմպէի յաղթանակին մէջ տարուեցաւ (61ին)[1]։ Հռովմայեցի սպարապետը կընար զայն յաղթանակէն վերջ Կապիտոլինի առջև սպաննել․ բայց անիկայ խնայեց անոր և թողուց որ Փլաւիոս ծերակուտականին հսկողութեան տակ ապրի[2]։ Սա յետոյ

1. Պլուտ. Պոմպ. 33. Ապպ. Միհր. 105. Դիոն 38, 30։

2. Այս խնայումը թերևս քաղաքական նկատումներով կատարուեցաւ։ Նախ Պարթևաց թագաւորին պատճառաւ, որուն դուստրը, Տիգրանայ հարսը, Հռովմ կը

58ին պրետոր ընտրուեցաւ։ Միեւնոյն տարին նաև կղոդիոս, Լուկուլլոսի ծանօթ պատգամաւորը և Յուլիոս կեսարու բարեկամը, տրիբուն ժողովրդեան ընտրուեցաւ և Հռոմայ մէջ ամենակարող էր։ Իր տրիբունութենէն տարի մ'առաջ կղոդիոս երկրորդ անգամ մ'ալ ի Հայս Տիգրանայ քով իբր պատգամաւոր ղրկուած էր[1], և մենք ամէն իրաւունք ունինք հաւատալու թէ, այս առթիւ Հայերը կամ խնդրած էին իրմէ և կամ կաշառած էին զինքը, որ Տիգրանը գերութենէն ազատէ։ Ուստի երբ օր մը ինքը Փլաւիոսի քով խնջոյքի հրաւիրուած էր, անկէ խնդրեց Տիգրանը տեսնել։ Փլաւիոս Տիգրանը ներկայացուց և կղոդիոս զայն իրեն հետ միասին սեղանի նստեցուց. յետոյ տիրացաւ Տիգրանայ անձին և բռնութեամբ զայն պրետորին ձեռքէն յափշտակելով իրեն տունը բերաւ և հոն շղթայազերծ կը պահէր։ Փլաւիոս բողոքեց, Պոմպէոս քանի մ'անգամներ իր գերին ետ պահանջեց, բայց կղոդիոս ոչ մէկուն մտիկ ըրաւ, վասն զի այդ ժամանակ

գտնուէր։ Երկրորդ և աւելի հաւանականաբար, Պոմպէոս կ'ուզէր այն քաղաքականութիւնը սկսիլ, զոր յետոյ Օգոստոս այնքան յաջողակ կերպով գործածեց. այսինքն Հայոց և Պարթևաց քանի մը թագապահանջներ ի Հռոմ միշտ իրենց տրամադրութեանց տակ ունենալ։

1. Կիկերոն առ Ատտիկոս 2, 4, 2։

իրմէ զօրաւոր մարդ չկար Հռովմայ մէջ:

Ան նաւ մը դրաւ Տիգրանը և ծովով փախցուց. բայց սաստիկ փոթորիկները փախստականը ափունք նետեցին Անտիումի մօտ, — այսօրուան Բորթոյ տ'Անցիոյ, քիչ մը հարաւ Տիբերիսի գետաբերնէն: Կղոդիոս անմիջապէս հոն ղրկեց Սեքստոս Կղոդիոսը բազմութեամբ զինուած մարդիկներու, որպէս զի Տիգրանը ապահով իրեն քով բերեն: Երբ Փլաւիոս և Պոմպէոս եղածը լսեցին, պրետորը հոն դիմեց, նմանապէս զինուած մարդիկներով, որպէս զի Տիգրանը բռնութեամբ յափշտակեն Կղոդիոսէն: Ապպեան ճանապարհին վրայ, չորրորդ քարին մօտ, սաստիկ կռիւ մը տեղի ունեցաւ երկու խումբերուն մէջ, ուր բազմաթիւ փլաւեաններ ինկան, ի մէջ այլոց նաև Պապիրիոս Հռովմայեցի ասպետը, որ խիստ մտերիմ բարեկամ էր Պոմպէի. իսկ Փլաւիոս հազիւ կրցաւ իր գլուխը ազատել փախուստով[1]: Կը տեսնուի որ, այս դէպքերը Հռովմայ մէջ բաւական յուզում առաջ բերած են[2]: Անհան-

1. Ասկոնիոս Պետրիանոս էջ 41-42, հրատ. Kiessling-Schoelի, Բերլին 1875. Ասկոնիոս մատենագիր է առաջին դարու. գրած է Կիկերոնի ճառերու մեկնութիւն, մեռած է իբր 88 յ. Ք.: Կիկերոն յաղագս Միլոնի 7.

2. Կիկերոն առ Ատտիկոս 3, 8, 3. (յամի 58էն).

դարտ Տիգրանին, որ իր մայրենի պապուն շատ կը նմանի, մնացած օրերուն վրայ այլեւս տեղեկութիւն չունինք. հաւանականաբար Պոմպէոս զինքը Հռոմ բանտարկել տուաւ[1]: Վասն զի արդէն 52ին կղոդիոս Միլոնի ձեռքով սպանուեցաւ և Պոմպէոս հիւպատ ընտրուեցաւ:

Արդ, երբ Պոմպէոս Աղուաններու և Վրաց դէմ յաջողութեամբ պատերազմեցաւ, Երուսաղէմ դիմեց Հայաստանի և Ասորւոց վրայէն: Ի Հայս լսեց որ Պարթեւները Կորդուաց վրայ յարձակում գործած էին: Այս գաւառը Տիգրանայ կը վերաբերէր: Ուստի Պոմպէոս անոր հաճոյք մ'ընելու համար՝ հայկական գունդերուն միացուց նաև Աֆրանիոսի գունդերը, որոնք միասին գրաւեցին Կորդուքը և այդ երկիրը իր անդորրութիւնը գտաւ Հայոց ձեռքին տակ: Աֆրանիոս յետոյ մոլար ճամբաներով Միջագետք հասաւ[2]:

Գրաւուած աշխարհներուն մէջ Պոմպէոս քանի մը նոր կարգադրութիւններ ըրաւ,

Քու եւ Պոմպէի խօսքերը նամակներէդ իմացայ: Հասարակապետութեան մէջ այնքան մեծ յարժում մ'ըլլալ չեմ տեսներ, որքան դու կամ կը տեսնես եւ կամ զիս մխիթարելու համար կը պատմես: Վասն զի Տիգրանը մէկդի թողլով, ամէն բան մէջտեղէն վերցաւ:

1. Ապպիան Միհր. 105:
2. Դիոն 37, 5. Պլուտ. Պոմպ. 36:

և բոլորովին փոփոխեց ինչ որ Լուկուլլոս սահմանած էր։ Փոքր Հայքը, որ առաջ Միհրդատայ էր, տուաւ Գաղատիոյ Դիոտարոս թագաւորին[1]*։ Ծոփքը նուիրեց Կապադովկիոյ Արիոբարզան թագաւորին, ի վարձ ցոյց տուած հաւատարմութեան*[2]*։ Տիգրանայ թողուց Միջագետքի մեծ մաս մը*[3]*։ Յետոյ կռուեցաւ Մարաց Դարեհ թագաւորին հետ և անկէ գնաց Հրէից դէմ։*

Հռովմայեցւոյն հեռանալէն վերջ մէկ անգամ միայն խօսք կ'ըլլայ խաղաղութեան վրդովման մասին։ Այսինքն՝ Հրահատ սահմանի մը խնդրոյ համար Հայաստան յարձակեցաւ. սկզբան յաղթուեցաւ, բայց յետոյ ինքը զօրացաւ։ Խնդիրը երկու կողմէն ալ Պոմպէոսի ներկայացուեցաւ (64 *կամ* 63 *Ն. Ք.*), *որ դեռ Արեւելք կը դեգերէր։ Տիգրան խնդրեց անոր ձեռնտուութիւնը իբր դաշնակից, իսկ Հրահատ անոր բարեկամութիւնը։ Պոմպէոս կը զգուշանար Պարթևաց հետ զարնուիլ. իբր*

1. *Եւտրոպիոս* 4, 14։

2. *Ապպիանոս Միհր.* 105 *միայն նաև Կորդուքը կապադովկացւոց կու տայ, բայց, ինչպէս կը տեսնուի, իրաւունք չունի։ Վասն զի Պլուտարքոս և Կասսիոս Դիոն զայն հայկական կը համարին, ինչ որ արդէն իրաց ընթացքէն կը հաստատուի։*

3. *Ստրաբոն* 16, 1, 24։

դատաւոր երեք մարդ ղրկեց, որպէս զի խնդիրը արդարութեամբ լուծեն։ Թագաւորները ընդունեցան այս մարդիկը իբր դատաւոր, բայց խնդիրը խոհեմութեամբ իրենց մէջ կարգադրեցին. վասն զի ո՛վ որ յաղթող ելլէր, Հռովմայեցիները իրեն թըշնամի պիտի ընէր. ասկէ զատ թագաւորները կրնային միշտ իրարու պէտք ունենալ ընդդէմ հասարակաց թշնամիին, որ է՝ Հռովմայեցիներուն դէմ[1]։

Այս հաշտութենէն վերջ գրեթէ կը դադրին մեր տեղեկութիւնները Տիգրանայ մասին[2]։ Տիգրան կը թագաւորէր դեռ մինչև 9 փետրուար 56ին, և հիւանդութեամբ վախճանեցաւ 85 տարեկան պատկառելի հասակի մէջ[3]։

Այս է համառօտիւ անոր քաղաքական կեանքը կամ մանաւանդ անոր վերաբերութիւնները Հռովմայեցւոց հետ. վասն զի ներքին քաղաքականութեան վրայ գրեթէ ոչինչ գիտենք, իսկ Հռովմայեցւոցմէ դուրս

1. Դիոն 37. 6–7. Ապպիան Միհր. 106։

2. Ինչպէս վերը տեսանք, Կիկերոնի Նամակաց մէջ (առ Ատտ. 2, 4, 2 և 2, 7, 2, երկուքն ալ 59ի ապրիլէն Ն. Ք.) կը յիշուի Հռովմայեցւոց դեսպանութիւն մը առ Տիգրան, որուն գլուխ կեցած էր Ապպիոս Կղոդիոս Պուլքեր, Լուկուլլոսի երբեմնի պատգամաւորն և աներձագը։ Այս դեսպանութեան նիւթը ինչ էր չենք գիտեր։

3. Լուկիանոս Մակրոբիի (Երկայնակեացք) 15։

ժողովուրդներու հետ վերաբերութեանց մասին ալ շատ ցանցառ ծանօթութիւններ միայն ունինք։ Հռովմէական կրթութեան և հրահանգին հանդէպ ան տակաւին «բարբարոս» մ'է, և իր զօրութիւնը անոնց չհաւասարիր։ Բայց զարմանք չէ որ յաղթուեցաւ հռովմէական կրթութեան և զինուց առջև, որուն դիմաց խոնարհեցան աւելի մեծ և աւելի պատերազմասէր ժողովուրդներ, ինչպէս Գաղղիացիք, Սպանիացիք և Մակեդոնացիք։

Տիգրան Բ Մեծն (թիւ 1).

Իր բուն մեծութիւնը պիտի տեսնուէր իր ներքին քաղաքականութեան և Հռովմայեցւոցմէ դուրս ժողովուրդներու հետ առնչութեան մէջ, բայց դժբաղդաբար այդ մասին շատ քիչ բան աւանդուած է։ Մենք պէտք չէ Պլուտարքոսի մը, որ կուսակցական ոգի ունի, գրչին ազդեցութեան

ենթարկուինք։ Թագաւոր մը, որուն իշխանութեան ժամանակ փիւնիկէ, Ասորիք, Միջագետք, Մարք, կաւկասեան աշխարհներ, կապադովկիա, (դաշտային) Կիլիկիա հայկական գաւառներ եղան, պէտք չէ այնչափ դիւրաւ արհամարհուի։ Ասոնք իրողութիւններ են և ոչ թէ մտաց գիւտ. ասոնք արդիւնք են Թագաւորին կամքին և բանակին զօրութեան և կը վկայեն անոր ինչպէս քաղաքական՝ նոյնպէս նաեւ զինուորական բարձր կարողութեանց[1]։

1. Շատ իրաւամբ է որ Հայոց հին հեթանոս երգիչները այսպիսի դիւցազ մը երգած են։ Այս երգերուն մնացորդները (Խոր. Ա, 24–31), թէև իրենց սկզբնական կերպարանքին տակ պահուած չեն, ապացոյցներ են այն համակրութեան, զոր ժողովուրդը այս ազգային դիւցազին համար ունէր։ — Տիգրանէն մնացած են մեծ բազմութիւն մը արծաթէ և պղնձէ դրամներու։ V. Langlois էջ 27–32 կ'ընծայէ գլխաւորները, որոնք աջին վրայ կը կրեն Տիգրանայ թագազարդ գլուխը, իսկ ձախին վրայ հետևեալ արձանագրութիւնները ունին. Βασιλέως Τιγράνου արքային Տիգրանայ, և կամ Βασιλέως βασιλέων Τιγράνου արքային արքայից Տիգրանայ։ Պատկերները կը ներկայացնեն իր զանազան յաղթանակները, մանաւորապէս Անտիոքայ մէջ կոխուածները բազմաթիւ են, (տես մեր թիւ 1)։ Դամասկոսի իր դրամներն արդէն յիշեցինք (տես վերը էջ 35)։ Իսկ Թուականով դրամները խիստ քիչ են. մէկ չորեքդրամեան մը կայ Լոնտրայի Բրիտանական Թանգարանին մէջ յամէն 242 = 70, իսկ երկու չորեքդրամեաններ եւս Բարիզու Ազգային Թանգարանին մէջ, յամէն 241 = 71 և 243 = 69. համմ. A. Petrowicz, Arsacidenmünzen էջ 191. Այս դրամներու վրայի Թուականներէն կը հետևի, որ այն ժամանակ Հայոց դիւանին մէջ սելևկեան Թուական կը գործածուէր։

Տիգրանին թագի ցանկացող բոլոր որդիները անհետացեր էին անոր կենդանութեան ժամանակ, և գահը մնացած էր հանդարտագոյն և գրականապէս շատ կիրթ որդւոյն ԱՐՏԱՒԱԶԴԱՅ Բի (55–34, †30 Ն. Ք.)[1]։ Տիգրանայ արքունեաց մէջ ոչ ինչ խնայուեցաւ պատանւոյն դաստիարակութեան համար, և յոյն գիտնականները անոր դաստիարակներն և փափագելի հիւրերն էին[2]։ Ան միշտ աշակերտ մը

1. Գահակալութեան տարին անով կ'որոշուի, որ 54ին երբ Կրասոս Ասորիք եկաւ, նա կը թագաւորէր. իր հօր մահը դրինք 55ին։ Այս երկու թուականներն ալ Կիկերոնի վկայութիւններով կը հաստատուին։

2. Կը թուի թէ Արտաւազդ ժամանակ մը գահակից եղած է հօրը։ Այս բանիս վրայ ես հետևեալ կերպով կը մտածեմ։ Տիգրանակերտի պատերազմէն վերջ (69ին) Տիգրան իր որդիներէն մէկուն գլուխը դրաւ թագաւորական խոյրը (Մեմնոն 57. Պլուտ. Լուկ. 29)։ Ասիկայ էր Արտաւազդ, Տիգրանայ երիցագոյն որդին, Կղէոպատրայի հետ ամուսնութենէն առաջ ունեցած կնոջմէ մը ծնած. Կղէոպատրա ջանաց փոխանակ Արտաւազդայ իր որդին Տիգրան կրսերը յառաջ մղել, իսկ Միհրդատ՝ երիտասարդը կը գրգռէր ընդդէմ հօրը (Դիոն 36, 50), որպէս զի իր թոռը Տիգրան՝ Հայոց թագը իր անձին համար ապահովէ։ Այդ ժամանակ անտարակոյս վէճ մը կար կրտսեր Տիգրանայ և Արտաւազդայ մէջ, այնպէս որ Պոմպէոս հարկ տեսաւ մասնաւոր կերպով պարտք դնել ծերունի Տիգրանայ վրայ, որ Տիգրանը իրեն յաջորդ նշանակէ (Ապպ. Միհր. 105) փոխանակ ուրիշի մը, որ թերևս իր անդրանկութեան իրաւանց վրայ կը պնդէր։ Նաև կրտսեր Տիգրանայ գերութենէն վերջ Արտաւազդ մնաց գահակից։ Իրմէն մնացած են երկու արծաթ դրամներ, իր 7երորդ իշխանութեան տարիէն։ Առաջինը նկարագրուած է ի Mém. de la société d'archéol.

չմնաց, այլ ինքն ալ արտադրութիւններ ըրաւ և գրեց պատմական, թատերական և ուրիշ գրական գործեր, որոնք դեռ երկրորդ դարուն պահուած էին[1]. ասոնք մեզի կը ցուցնեն թէ, այդ ժամանակ Հայոց բարձր դասակարգերուն մէջ գրական ճաշակ մը կար, զոր նաև Արտաշատու և Տիգրանակերտի մէջ կատարուած թատերախաղութիւնները կը հաստատեն[2]:

et num. 3 (1849) էջ 179. աջակողմ, երիտասարդ թագաւորին անմօրուս գլուխը հնգածայր թագով մը, թագին ետևի եզերքէն ծոծրակակալը դէպի ուսերը երկնցած. իսկ ձախ, Βασιλέως βασιλέων Ἀρταυάσ արքային արքայից Արտաւազդայ, մարդ մը եռաձի կառք մը կը քշէ Յաղթութիւն ի ձեռին, ձիերէն վերև Z = 7, անոնց առջև երեք հորիզոնական գծեր, զորս P մը կը կտրէ (նշանակ Միհր աստուծոյն). հմմտ. Gardthausen II 152. Երկրորդ դրամը առանձնականի մը քովն է և ունի քառաձի կառք մը և թագաւորին անունը ամբողջ Ἀρταυάσδου: Նաև Langlois էջ 33 կը յիշէ դրամ մը, որ աջի վրայ Տիգրանայ և Արտաւազդայ – սա առանց մօրուքի – խոյրակիր գլուխները կը կրէ. ձախ Βασιλέως Τιγράνου: Արտաւազդայ միւս դրամներն տես անդ էջ 34, որոնք աջակողմ թագաւորին գլուխը, իսկ ձախ Βασιλέως βασιλέων Ἀρταυάσδου ունին: (Տես մեր թիւ 2):

1. Պլուտ. Կրասոս 33:

2. Պլուտ. Լուկ. 29, Կրասոս 33: «Ընդհանուր կը տեսնուի որ հայ ազնուականութիւնը նուազ ընդդիմութիւն կ'ընէ քան պարթևականը, ընդունելու համար, բարեացակամութեամբ և յաջողութեան յուսով, արևմտեան քաղաքակրթութիւնը. ասոր թող իբր ապացոյց ծառայեն ոչ միայն Արտաւազդայ դասական կրթութիւնը, այլ նաև քրիստոնէութեան մուտքը, որ այնքան շուտ կատարուած է ի Հայս», Abruzzese էջ 12:

Բայց դրացի երկու հզօր ժողովուրդնե-րուն զինուց շռինդը սոխպեց Արտաւազդը գրական ասպարէզէն պատերազմի դաշտը մտնելու։

Քանի մը տարիէ ի վեր Հայաստանը, իր դրացի աշխարհներուն նոր կերպարա-նափոխութեամբը, բոլորովին նոր դիրք մ'առած էր, որ մինչև իր անկումը տեւեց կամ անոր պատճառն եղաւ։ Այսինքն, քանի որ Պոնտոսի մէջ Թագաւորութիւն մը կար, քանի որ Սելևկեանները Ասոր-ւոց և մասամբ նաև Միջագետքի մէջ Պար-թևաց երկրակալութեան արգելք մ'էին, և քանի որ յառաջակողմեան Ասիոյ զանա-զան կողմերը ինքնագլուխ փոքրիկ Թա-գաւորներ կ'իշխէին, Հայաստան միշտ զօ-րաւոր էր և կրնար անկախ քաղաքակա-նութեան մը հետևիլ։ Բայց հիմայ, Ար-տաւազդայ գահ ելած ժամանակ, հանգա-մանքները հիմնապէս փոխուած էին. քաղա-քական նոր աշխարհագրութիւն մը ձևա-ցած էր։ Հայաստան իր շուրջը կը տեսնէր միայն երկու մեծ պետութիւններ, Հռով-մայեցիները և Պարթևները։

Առանց ներքին էական փոփոխութիւն-ներ կրած ըլլալու, Հայաստանը կը տես-նենք որ գրեթէ յանկարծ տկար և փոքր է. միւս կողմանէ սակայն կրնանք ապա-

հով ըլլալ, որ Տիգրան զայն իր որդւոյն գէթ այնչափ զօրաւոր և բարեկազմ վիճակի մէջ յանձնեց, ինչպէս ինքն ընդունած էր իր նախորդներէն։ Հիմայ Հայաստան երկու հսկաներու մէջ փոքր տղու մը կը նմանի։ Իր քաղաքականութիւնը կա՛մ Հռովմէն և կամ Տիգրոնէն կախուած է, և երբեմն երկուքէն միանգամայն։ Հայաստան ստէպ կշիռքի լծակին դերը կը խաղայ երկու պետութեանց մէջ, և իր հակումն այս կամ այն կողմ՝ պատերազմներու մէջ յաճախ վճռական է։ Հայոց իշխողը նոյն իսկ ամենէն հզօր թագաւորն է բոլոր յառաջակողմեան Ասիոյ թագաւորաց մէջ[1], բայց ան միայնակ չկրնար մրցիլ ո՛չ Պարթևաց և ոչ Հռովմայեցւոց հետ։

Ինչպէս դիտեցինք, Հայոց այս դիրքը աւելի իրենց դրացիներուն կերպարանափոխութենէն առաջ եկաւ քան ներքին պատճառներէ։ Այնուհետև նա ստիպուած է կամ մէկուն կամ միւսին կողմը բռնել. այս բանն աւելի կը դժուարացնէր իր գործը և վտանգներ կը ստեղծէր։ Տէրութիւնը երկու սուրի մէջ դրուած է. եթէ մէկուն կողմը բռնէ, միւսը իրեն թշնամի կ'ընէ, և յա-

1. Պլուտ. Անտ. 37։

ճախ իր բարեկամէն անպաշտպան կը մատնուի թշնամւոյն ձեռքը։

Զարագոյն բան մ'է նաև այն, որ Հայաստան օտարի շահերուն և օտարի տենչերուն համար երկար և դժուարին պատերազմներու մէջ մտնել ստիպուած է, և ստէպ նոյն իսկ անոնց մեծագոյն բեռը ինքը կրել. մէկ խօսքով, Հայաստան պէտք էր ինքզինքը զոհել օտարի համար և ձրի ծառայութիւն մատուցանել։ Մինչեւ այս ժամանակ Հայաստան կրցած էր յաջողութեամբ պաշտպանել ինքզինքը Պարթևաց դէմ[1] և անվնաս պահել աշխարհը և իր պատիւը։ Իսկ հիմայ պէտք էր նա Հռովմայեցի իշխանակալաց փառասիրութեան գործիք ըլլալ, մինչ իր անձկութեան վայրկեաններուն մէջ ընդհանրապէս անոնցմէ կը լքուի։ Ասոնց վրայ կ'աւելնայ նաև այն ողբալի դրութիւնը, որով Հռովմայեցի զօրավարները իրենց վատութիւնը կամ անկարողութիւնը ծածկելու համար, ամէն յանցանք Հայոց թագաւորին գլուխը կը բեռցնեն, և երբեմն նաև բարեկամական գրկախառնութեան ձեւին տակ անոր կեանքին կը դաւաճանեն։ Արտաւազդ թագաւորը կրնայ իբրև փայլուն օրինակ մը ծառայել։

1. Ստրաբոն 16, 1, 19։

Նա սկզբան բարեկամ էր Հռովմայեցւոց և նաև ընտանեկան կապեր հաստատած էր Գաղատիոյ Դիոդարոս Թագաւորին արքունեաց հետ, որ շատ հռովմէասէր արքունիք մ'էր, տալով իր դուստրը անոր որդւոյն [1]: Արտաւազդ պատճառներ ալ ունէր Հռովմայեցւոց կողմը բռնելու. վասն զի իր հօր և Պոմպէոսի մէջ կնքուած դաշինքը զինքը կը ստիպէին ատոր: Բայց անկից աւելի կը մղէր զինքը Հռովմայեցւոց բազկին մէջ՝ իր Պարթևաց դէմ ունեցած ատելութիւնը, որովհետև ասոնք տակաւին գոհ չէին Հայաստանէն: Յիրաւի Հայաստան խոնարհած էր Հռովմայեցւոց ձեռքով, բայց դեռ բոլորովին տեղի տուած չէր Պարթևաց պահանջներուն առջև: Անոր համար Արտաւազդ հեշտ աչքով միայն տեսաւ Կրասոսի արշաւանքը, որ յետ հռովմէական պետութեան Պոմպէոսի, Կեսարու և իր մէջ բաժանուելուն, 54ին Ասորիք եկաւ: Կրասոս կ'ուզէր զինուորական համբաւ ունենալ, ինչպէս որ զայն ունէին իր երկու իշխանակիցները, նշանաւոր հանդիսանալով իբր առաջին անգամ կռուող Պարթևաց դէմ:

1. Կիկերոն առ Ատտ. 5, 21, 2:

Արտաւազդ իբրև դաշնակից անոր քով եկաւ Ասորիք, 6000 հեծեալներէ կազմուած անձնապահ գունդով մը, և անոր լաւ խորհուրդներ տուաւ առաջիկայ արշաւանքին համար։ Այսինքն ան առաջարկեց Կրասոսի, հռովմէական բանակը Հայաստանէն անցընել, ուր ինքը, բաց ի խոստացած 10,000 հեծեալ և 30,000 հետևակ օգնական գունդերէն, անձամբ պիտի առաջնորդէր անոնց իր անձնապահ գնդովն։ Հոն ի Հայս կարելի էր բանակը դիւրաւ պարէնաւորել ուտելեաց առատութեան պատճառաւ, և լեգէոնները լեռնային երկրին մէջ անվտանգ պահել պարթևական հեծելագնդի կատաղի յարձակումէն, որ իրենց գլխաւոր ոյժը կը կազմէր։ Կրասոս շնորհակալութեամբ ընդունեցաւ թագաւորին պատրաստակամութիւնը և օգնական գունդերու համար ըրած խոստումը, բայց իր յատուկ ծրագիրը շարունակել լաւագոյն համարեց. վասն զի ինքն արդէն Միջագետքի մէջ քանի մը աննշան յաջողութիւններ ունեցած էր և հոս հոն գունդեր թողած էր։ Ասոր վրայ Արտաւազդ մեկնեցաւ իր աշխարհը[1], խոստացած գունդերը պատրաստելու համար։

1. Պլուտ. Կրասոս 19։

կրասոս անցաւ (53) Եփրատը և մտաւ Միջագետքի անապատներուն մէջ։ Պարթևները, որ սաստիկ բարկացած էին անիրաւ արշաւանքին վրայ, բովանդակ ձըմեռը մեծ պատրաստութեամբ անցուցած էին, իսկ գարնան երկուքի բաժնելով իրենց ուժերը սկսան առաջ քալել։ Մէկ բանակը, որուն Որոտ (57–37 Ն. Ք.) Թագաւորը անձամբ կ'առաջնորդէր, յարձակեցաւ Հայաստան, զոր կամ անպաշտպան կը կարծէին և կամ կ'ուզէին անոր հեծելագունդերը արգիլել որ Հռովմայեցիներուն հետ չմիանան։ Երկրորդ բանակը Սուրենայի առաջնորդութեամբ, որ Պարթևաց տէրութեան մէջ Թագաւորէն վերջը երկրորդ պատիւն ունէր, քալեց Հռովմայեցւոց դէմ։ Սուրենա զաստնք արաբ իշխաններու ձեռքով խաբելով հրապուրանօք անապատի միայնութեան մէջ ձգեց։ կրասոս շատ ուշ անդրադարձաւ որ խաբուած էր։ Այս պահուս իրեն քով հասան Արտաւազդի պատգամաւորներ և ըսին թէ, իրենց Թագաւորը Որոտէն յարձակում կրելով դժուարին պատերազմի բռնուած է իր երկիրը պաշտպանելու համար, հետևաբար չի կրնար խոստացած օգնական զըն-դերը ղրկել։ Պատգամաւորները կրկնեցին մէկ անգամ ևս Թագաւորին առաջարկը,

թէ Կրասոս թող չանար կարելի եղածին չափ Հայաստանի մօտենալ և հոն միացած ուժերով Որոտի յաղթէին. եթէ այս կարելի չըլլար, այն ատեն փորձէր լեռնային կողմերու մէջ կենալ և զգուշանալ այնպիսի չուէ և բանակետղներէ, ուր այրուձիու յարձակման կրնար ենթարկուիլ։ Բայց այս խօսքերուս վրայ Կրասոս սաստիկ բարկանալով և ոչ իսկ արժանի համարեց Թագաւորին գրաւոր պատասխան մը տալ, այլ ըսաւ միայն, թէ հիմայ ինքը Հայոցմով զբաղելու ժամանակ չունի, վերջը պիտի գայ Արտաւազդը դատելու իր մատնութեան համար[1]։

Եռապետին այս ձախ վարումը ուրիշ բան չէր նշանակեր, եթէ ոչ կարևոր դաշնակից մը իրմէ ուծացնել և թշնամեաց հետ միացնել։ Անոր համար անիմաստ գործ մ'էր, երբ վերջը Հռովմայեցիք դեռ հայկական օգնութեան կը սպասէին իրենց ճգնաժամին մէջ[2]։ Անմիջապէս այս դէպքերէս վերջ Արտաւազդ հաշտութիւն ըրաւ Պարթևաց Թագաւորին հետ, և դաշինքը կնքուեցաւ հարսանիքով մը, յորում Արտաւազդայ քոյր մը ամուսնացաւ Որոտի

1. Պլուտ. Կրասոս 22. Դիոն 40, 16. հմմտ. Ferrero II 133-4։

2. Պլուտ. Կրասոս 29։

թագաժառանգ որդւոյն Բակուրի հետ։ Այս առթիւ մեծ հանդէսներ և խնջոյքներ կատարուեցան և ոչ սակաւ յունական թատրերգութիւններ ներկայացուեցան։

Այս միջոցին Սուրենա Հռովմայեցիները պարտած էր Խառանու մօտ և անոնցմէ իբր 30,000 հոգի մահով և գերութեամբ փճացուցած էր։ Ան Կրասոսի որդւոյն գլուխը հօրը առջեւ նետած էր, իսկ բուն Կրասոսի գլուխն ալ իր թագաւորին ղրկեց ի Հայս, որ ճիշդ այն ժամանակ հասաւ, երբ թատրոնին մէջ թագաւորաց առջև Եւրիպիդէսի Դիոնիսեանները կը ներկայացուէր։ Գլուխը ցնծութեան ահագին աղաղակներով ընդունուեցաւ։ Կրասոսը համարեցան իբրեւ որսի մէջ ինկած կենդանի մը և դասական ողբերգութիւնը վերջացաւ իրականով մը[1]։

Հռովմայեցիք այս մէկ անյաջող արշաւանքով, որուն շարժառիթն եղած էր փառասիրութիւն և ընչաքաղցութիւն, կորսնցուցին իրենց պատերազմական ուժէն մեծ մաս մը, և կարևոր դաշնակից մը. ընդհակառակն Պարթեւաց անունը թէ արեւլեան ժողովուրդներուն և թէ՛ իրենց լեգէոններուն առջև բարձրացաւ։ Մենք

1. Կիկերոն առ ընտանիս 15, 3. Պլուտ. Կրասոս 33։

չենք կրնար սակայն հաստատել թէ, Արտաւազդ Հռովմայեցւոց հանդէպ թշնամական դիրք մը բռնած ըլլայ. ան իբրև անկախ թագաւոր մը Պարթևաց հետ մասնական դաշնադրութիւն մ՚ըրաւ, և մենք իր ապագայ ընթացքէն յայտնի կը տեսնենք ջանք մը չէզոք մնալու։

Կրասոսի պարտութենէն վերջ Պարթևները փորձեցին իրենց արևմտեան սահմանը Ասորւոց վրայ ընդարձակել։ Թագաժառանգ իշխան Բակուրի անուանական առաջնորդութեամբ, պարթևական բանակներ ողողեցին և աւարի առին Ասորիքը։ Յամին 51 լուր մը տարածուեցաւ հռովմէական երկիրներուն մէջ, թէ մինչ Բակուր Ասորիք և Պաղեստին կը յարձկէր, իր աներն Արտաւազդ ալ Կապադովկիա պիտի յարձկէր[1]*։ Կիկերոն, որ այն ժամանակ իբրև փոխպրետոր Կիլիկիոյ՝ պէտք էր իր գաւառը և Կապադովկիոյ Արիոբարզան թագաւորը պաշտպանել, հռովմէական զինուորաց գլուխ անցած տեսնուեցաւ (Կապադովկիոյ) սահմանին վրայ, որպէս զի եթէ յանկարծ Հայոց կողմէ յարձակում մ՚ըլլայ, զայն ետ մղէ։ Բայց Կիկերոնի այս ձեռնարկը սոսկ կանխահոգութիւն*

1. Կիկերոն առ ընտ. 15, 3։

մ՚էր, դիպուածական յարձակումի մը առջեւ անպատրաստ չգտնուելու համար ։ վասն զի ինքն իսկ Կիկերոն չէր գիտեր թէ Արտաւազդ արդեօք Հռովմայեցւոց հանդէպ թշնամւո՛յ դիտաւորութիւններ ունէր թէ բարեկամի[1] ։ Թագաւորին բռնած ճիշդ այս դիրքը մենք չէզոք կը կոչենք, վասն զի չենք տեսներ որ ան մէկուն դէմ պատերազմ մղած կամ մէկ պետութեան կողմը բռնած ըլլայ ։

Նոյն իսկ Ա ն տ ո ն ի ո ս չհամարձակեցաւ սկզբան Թագաւորին այս չէզոքութիւնը վրդովել ։ Վասն զի Արեւելքի եռապետը 37ին Ն. Ք. իր ճարտար տեղակալը Պ. Կանիդիոս Կրասոսը Կաւկասի կողմերը ղրկած էր. սա նուաճեց Հայոց շրջակայ ժողովուրդները, իսկ Աղուաններն ու Վրացիները զէնքով ստիպեց եռապետին իշխանութիւնը ճանչնալու[2] ։ Այս եղանակով Կանիդիոս հաստատուն հիմեր պատրաստեց եռապետին յետագայ պատերազմին, որ կը մտածէր հիւսիսէն արշաւել Պարթեւաց պետութեան վրայ ։

Հակառակ Հայոց այս խնայուելուն, Ար-

1. Կիկերոն առ ընտ. 15, 2, 2 ։
2. Ստրաբոն 11, 3, 5. Դիոն 49, 24. Պլուտ. Անտ. 34, զուգակշիռ Դեմետրի և Անտ. 1. հմմտ. Gardthausen I 244 ։

տաւազդայ վիճակը շատ վատթարացաւ. վասն զի ասով ան կորսնցուց իր հիւսիսային և բնական դաշնակիցները և հռովմէական երկիրներէ ձևացած ցանցի մը մէջ առնուեցաւ. ան հիմայ կղզիացած էր, բաց ի Պարթևաց կողմէն։ Կանիդիոսի կաւկասեան ժողովուրդներուն դէմ ըրած արշաւանքը «մի միակ Հայաստանի մէջ ազատ գործել կարենալու, և եթէ կարելի է, նոյն իսկ անոր ձեռնտուութիւնը ստանալու համար էր»[1]։

Բայց Արտաւազդ երբեք չթողուց այն գաղափարը, թէ ինքն անկախ թագաւոր մ'է և կրնայ չէզոք մնալ։ Երբ յաջորդ տարին 36ին Անտոնիոս գրեթէ 100,000 հոգիէ կազմուած[2] բանակով մը Պարթեւաց և Մարաց դէմ կը քալէր[3], անոր բոլոր դաշնակիցներուն մէջ Արտաւազդ ամենէն զօրաւորը կը համարուէր։ Ան Անտոնիոսը իր պատերազմի ծրագրին մէջ հաստատած էր, — վասն զի Հայը թըշ-

1. Schiller I 115.
2. Gardthausen I 292. II 150.
3. Անտոնիոս դեռ այս արշաւանքէն առաջ Հայաստանը, Մարաստանը և Պարթևաստանը իբր պատերազմի աւար բաժանած էր իր Կղէոպատրայէն ունեցած որդւոց մէջ, և այս պաճուճապատանքները կը կրէին յիշեալ երկիրներու տիտղոսը և տարազը, Պլուտ. Անտ. 54. Դիոն 49, 41 հմմտ. Mommsen, Res gestae d. Aug. էջ 118։

նամական վերաբերութեանց մէջ էր իր անուանակից Մարաց Արտաւազդ թագաւորին հետ, — և անոր խոստացած էր 6000 հեծեալ և 7000 հետևակ իբր օգնական։ Բայց այն վայրկենին, յորում թագաւորը ճամբայ ինկած էր որպէս զի իրեն գունդերով Հռովմայեցւոց հետ միանայ, Անտոնիոս աններելի սխալ մը գործեց։

Այսինքն՝ երբ իր բանակով արդէն եդեսական և հայկական հողը անցած էր, լսեց որ՝ կ'ըսուէր թէ Մարաց թագաւորը բացակայ է և գացած է ի Պարթևս անոնց հետ դաշինք մը կնքելու համար։ Ասոր վրայ ճախորդ որոշողութիւն մ'ըրաւ Անտոնիոս. Ոպպիոս Ստատիանոս զօրավարին քով թողուց իր պատերազմի մեքենաներուն և ուրիշ պաշարներուն մեծ մասը և անոր հրաման տուաւ որ իր ետևէն կամաց կամաց գայ։ Իսկ ինքն արշաւասոյր ընթացքով և քիչ օթևաններով դիմեց դէպի Փրաատա կամ Գազակա[1] (հայ. Գանձակ?), որ Մարաց մայրաքաղաքն էր Ատրպատականի մէջ կանգնուած, որպէս զի զայն յանկարծակիի բերէ։ Բայց բոլորովին հակառակը պատահեցաւ։ Հրա-

1. Arrian ի FHG III 587.

հատ Դ (37–12) և Մարաց Արտաւազդը յանկարծ աղխը տանող լեգէոններուն վրայ յարձակեցան իրենց այրուձիով, գրեթէ 10,000 զինուոր սպաննեցին, Ստատիանոս ինկաւ և շատեր գերի բռնուեցան, մեքենաները այրուեցան: Աւարը հարուստ էր:

Այս դժբաղդութեան լուրը կայծակի երագութեամբ տարածուեցաւ: Հռովմայեցիները, որոնց աչքին առջև կրասոսի աղէտը տակաւին կենդանի կը ցոլար, զարհուրեցան. Արտաւազդ ետ դարձաւ ի Հայս և պատերազմէն հեռի կեցաւ. «անիկայ կրնար, ինչպէս ոմանք կ'ըսեն, Հռովմայեցւոց օգնութեան հասնիլ, բայց ոչ հասաւ և ոչ ալ Անտոնիոսին քով եկաւ, այլ իր աշխարհը քաշուեցաւ»[1]: Պլուտարք այս դէպքիս մէջ Արտաւազդայ կողմանէ դանդաղիլ մը չգիտեր, հետևաբար զայն հոս չի պախարակեր. անիկայ թագաւորը կը դնէ այս ժամանակ Մարաց մէջ, աւելի Անտոնիոսի մօտ քան Ստատիանոսի, և պարզապէս կ'ըսէ թէ ան իր երկիրը դարձաւ[2]:

Անտոնիոսի արշաւանքին մնացած մա-

1. Դիոն 49, 25:
2. Պլուտ Անտ. 50:

մը, Փրաատայի պաշարումը, լաւագոյն ելք մը չունեցան։ Ան բռնադատուեցաւ ամօթալի նահանջ մը սկսիլ, յարատեւ պարթեւական նետերու կարկտի մը տակ։ Թէեւ իր զինուորական տաղանդը ցոյց տուաւ հոս, բայց ստիպուեցաւ իր զօրաց մէկ երրորդ մասը դաշտին վրայ ձգել։ Մնացածովը, որ ոչ նուազ վնասուած էր, հասաւ ի Հայս։ Անտոնիոս շողոքորթեց Արտաւազդը եւ անոր օգնութիւնը խնդրեց իր զօրաց համար։ Եթէ Արտաւազդ Հռովմայեցւոց թշնամի եղած ըլլար եւ կամ Պարթեւաց բարեկամ, նա կարող էր իր սահմանները պաշտպանել ջախջախուած բանակի մը դէմ եւ կամ նոյն իսկ Հռովմայեցւոց վրայ յարձկիլ[1]։ Փոխանակ ասոր Արտաւազդ ընդունեցաւ կորստեան մօտ բանակը եւ չխնայեց ոչ դրամ եւ ոչ ուտեստ զայն խնամելու համար։ Անտոնիոս յետ իր բանակին ամենէն անհրաժեշտ հանգիստը տալու եւ խնամքը տանելու, ձմեռուան կիսուն փութաց իր բանակով Հայոց ձիւնապատ լեռներէն Ասորիք անցնիլ, ուր Սիդոնի մէջ գտաւ իր Եգիպտացի սիրուհին։ Ասկից յաղթութեան աւետիք տանող

1. Այս տատանումը եւ ջանք մը երկու կողմերու եւս հաճոյ ըլլալու, յատուկ է Արտաւազդայ եւ յետագայ հայ Թագաւորաց, ինչպէս նաեւ ամէն փոքր տէրութեանց։

հրեշտակներ Հռովմ ղրկելէն վերջ, ինքն գնաց Աղեքսանդրիա, իր դատարկապորտ և մեղկ կեանքը վերստին սկսելու համար[1]:

Այսպէս Հռովմայեցիները չարաչար յաղթուած էին. ո՞րն էր յանցանքը: Անշուշտ սպարապետին. «Բայց Հռովմայեցիները փնտռեցին մատնիչ մը ինչպէս միշտ, և դուրս հանեցին թէ Հայոց Արտաւազդը, զոր առ առաւելն կրնային մեղադրել թէ իրենց համար զոհողութիւն ընելու քիչ փափագ ցոյց տուաւ, Անտոնիոսը նախ բովանդակ ձեռնարկին հրապուրած ըլլայ[2], յետոյ դիտմամբ Մտատիանոսի օգնութեան եկած չըլլայ. ամբաստանութիւն մը ոչ այնքան անմիտ՝ ինչպէս առաջինը (որ է կրասոսինը), բայց նոյնքան քիչ ապացուցանելի»[3]:

Արդեօք Արտաւազդ այս ձեռնթափու-թեան համար Պարթևաց հետ գաղտնի բա-

1. Պլուտ. Անտ. 49, 50. Փլորոս 4, 10: Դիոն 49, 31 կ'աւանդէ թէ բանակը ի Հայս ձմեռած ըլլայ, որ աղբիւրներու մեծամասնութեան համաձայն չէ: Հաւանականաբար Անտոնիոս միայն ծանր վիրաւորեալները հոն թողուց, հմմտ. Schiller I 117. Gardthausen I 303:

2. «Հայուն կողմանէ մատնութեան մը և ոչ իսկ հետքը կայ», Gardthausen I 294: Այս կարծիքէն է նաև Mommsen, Röm. Gesch. V 364: «Պատերազմի ձրագրին պատասխանատուն ոչ թէ Արտաւազդն, այլ Անտոնիոս է», անդ էջ 367. հմմտ. նաև ծանօթութիւնը:

3. Gutschmid, Gesch. Jrans 101.

նակցած էր։ Այդ շատ քիչ հաւանական է. բայց ամէն պարագայի մէջ ան չէր ուզեր իր փեսաովը Հռովմայեցւոց հաճոյքին համար Պարթևաց հետ թշնամանալ, որոնց հետ դեռ քիչ առաջ խաղաղութիւն կնքած և խնամութիւններ հաստատած էր։ Հռովմայեցւոց առաջին ձախողութիւնը առիթ՝ մը եղաւ իրեն ետ քաշուելու և չէզոք դիրք մը բռնելու։ Որովհետև այդ մէկ դէպքէն գուշակեց Արտաւազդ բովանդակ պատերազմին ելքը, և այդ՝ իրաւամբ։ Անիկայ կը մտածէր նաև որ, հռովմէական լեգէոններու ջնջումէն վերջ ամենէն աւելի իր երկիրն ենթակայ պիտի ըլլար Պարթևաց յարձակումներուն, և Հռովմայեցիներուն շատ հոգը պիտի չըլլար զայն պաշտպանելու, — ինչպէս որ քիչ ժամանակ վերջ ճիշդ այդ բանը պատահեցաւ։ Նաեւ Հոկտաւիան Արտաւազդը գաղտնի կը գրգռէր Անտոնիոսի դէմ[1]։

Եթէ մենք չենք կրնար Արտաւազդայ վարումը բոլորովին արդարացնել, ենթադրելով զայն միշտ իբրև դաշնակից թագաւոր մը, սակայն միւս կողմանէ պէտք

1. Դիոն 49, 41։

չէ Պլուտարքոսի ամբաստանութիւնները[1] շատ լրջօրէն առնուլ. վասն զի ան հոս[2] Հայոց այրուձին չափազանց վեր կը բարձրացնէ, այնչափ որ արշաւանքին յաջողութիւնը անոր գործակցութենէն կախում ունէր՝ կ՚ըսէ. մինչ ուրիշ տեղ[3], երբ պարագաները ուրիշ կերպ կը պահանջեն, կը նախատէ զանոնք չարաչար։ Այսպիսի ծայրայեղ վկայութեանց հանդէպ պատմիչը շփոթած կը վարանի[4]։ Անտարակոյս

1. Անտոնիոսի արշաւանքին և Հայաստանի հետ վերաբերութեանց գլխաւոր և սկզբնական աղբիւրն եղած է Կ. Դելլիոսի պատմութիւն մը, որ դժբաղդաբար կորսուած է հիմայ։ Ստրաբոն 11, 13, 3 և Պլուտարքոս Անտ. 59, որոնք իբր գլխաւոր աղբիւր կը ծառայեն այժմ, Դելլիոսէն քաղած են, (տես Wissowa առ PW *Dellius*; Gardthausen II 151, 156)։ Ուրեմն ամէն պատասխանատուութիւն կ՚իյնայ Դելլիոսի վրայ, որ պատանեկութեան միջոց Անտոնիոսի սիրական մ՚եղած էր, յետոյ անոր զէնքի ընկեր եղաւ և անոր քով բարձր դիրքեր գրաւեց։ Արդեօք նա աւելի պատուաւո՞ր կերպով գրած է քան ապրած, ինչ որ Դելլիոս «կ՚աւանդէ, խիստ ողորմելի փորձ մ՚է յաղթուած զօրավարը արդարացնելու», Mommsen Röm. Gesch. V 367։

2. Պլուտ. Անտ. 50։

3. Պլուտ. Կրասոս 18, Լուկ. 28 և այլն։

4. Գլուխ 37ի մէջ Պլուտարք Արտաւազդայ միայն 7000 հետեւակ և 6000 հեծեալ տուաւ, իսկ հոս գլուխ 50ին մէջ անոր կու տայ 16,000 հեծեալ։ Հակասութիւններ կը վխտան Պլուտարքոսի քով։

պատերազմին անյաջողութեան գլխաւոր պատճառներն էին թերի պատրաստութիւն մը, ուշ սկսիլը, Ստատիանոսի բաժանումը, պարէնի և ռմպելիքի պակասութիւն, որ արդէն Փրաատայի առջև սկսաւ, բայց ամէն բանէ աւելի թշնամեաց նետերը։ Արտաւազդայ քաշուելովն Հռովմայեցւոց վտանգը և կորուստները զգալի կերպով բազմացան իրենց նահանջին ժամանակ, «բայց Ստատիանոսի արկածին և Փրաատայի պաշարման ձախողելուն պատճառ Հայը չէ»[1]։

Աղեքսանդրիոյ մէջ պալատական շողոքորթները Անտոնիոսի շուրջը առած էին և, ինչպէս որ շատ հասկանալի է, ամէնքը «մատնիչը» կը դատապարտէին։ Անտոնիոս յետ նոյն տարին (35 Ն. Ք.) կղէոպատրայի քով անցնելու և պարթևական երկրորդ պատերազմի մը համար պատրաստութիւններ տեսնելու, որոշեց նաև Հայոց թագաւորը պատժել[2]։ Նախ նենգութիւն բանեցուց։ Զայն իբրեւ բարեկամ

1. Mommsen, Röm. Gesch. V 367–8.

2. Անտոնիոս նաև Կապադովկիոյ Արիարաթ թագաւորը մատնիչ համարեց և գլխատել տուաւ, Mommsen Röm. Gesch. V 368։ Նմանապէս Էմեսիոյ թագաւորը Յամբլիքոս Անտոնիոսի արեան ծարաւին զոհ եղաւ. Դիոն 50, 13։

Աղեքսանդրիա հրաւիրեց, որպէս զի առանց նեղութեան ձերբակալէ։ Բայց Արտաւազդ, որ չէր վստահեր Անտոնիոսին վրայ, յանձն չառաւ առաջարկը[1]։ Նմանապէս այն բարուրանքը, թէ կը փափագէր իր Աղեքսանդր որդին անոր դստեր հետ ամուսնացնել, բաւական չեղաւ Արտաւազդը համոզելու անձնական տեսակցութեան մը։

Ասոր վրայ Անտոնիոս 34ի գարնան յանկարծ մեծ բանակով մը տեսնուեցաւ Փոքր Հայոց Նիկոպոլիս քաղաքին մէջ, իբր թէ Պարթեւաց դէմ կ՚ուզէր երթալ և Արտաւազդը հրաւիրեց Կ. Դելլիոսի ձեռքով, որ իր սիրելին և պատմիչն էր, որպէսզի խորհրդակցին պատերազմին վրայ[2]։ Երբ այս առաջարկն ալ ընդունելի չեղաւ, Անտոնիոս Արտաշատի վրայ սկսաւ քալել և Արտաւազդը ստիպեց իր ճամբարը գալու, — մաս մը ճարտար միջնորդներու ձեռքով, մաս մը իր բոլորովին բարեկամական նամակներով, բայց

1. Դիոն 49, 33։

2. Ապպիան, պտրզմ. քաղաքական 5, 145. Դիոն 49, 39. Վելլէիոս 2, 82. հմմտ. Gardthausen I 334. II 165։ Այս արշաւանքի մէջ էր բանակով մը Լ. Մունատիոս, որ այս առթիւ imperator iterum անուանուեցաւ (ըստ Borghesi, Գործք II 85, առ Dessau, Prosopogr. II N. 534), CIL X 6087. հմմտ. Dessau անդ։

գլխաւորապէս իր բանակին մօտակայութեամբ և Մարաց Արտաւազդ թագաւորին զէնքի սպառնալիքներով, որ Պարթևները թողած Անտոնիոսի կողմն անցած էր։

Այսպէս զօրավարը ձերբակալեց, բարեկամութեան երևոյթով խաբելով, ինչպէս կ'ըսէ Տակիտոս, նախ Արտաւազդայ անձը, յետոյ աւազակաբար անոր երկիրը աւարի առաւ։ Արտաշէս, որ թագաւորին անդրանիկն էր և ինքը միայն կրցեր էր թշնամւոյն ճիրաններուն մէջ չիյնալ, իսկոյն թագաւոր հռչակուեցաւ Հայերէն[1]։ Ան իբր թագաւոր փորձ մ'ըրաւ իր զինուորներով յարձակիլ այդ գայլին վրայ, որ բարեկամի կերպարանքին տակ իր տունը կ'աւերէր։ Բայց թշնամւոյն ուժի առաւելութենէն յաղթուելով փախաւ Պարթևաց թագաւորին քով, և ստիպեց զայն որ իր հօրը վրէժը հանէ միասին։ Հրահատ Դ. չմերժեց երիտասարդ արքային առաջարկը։

Անտոնիոս, յետ բանակ մը թողլու ի Հայս, ոսկի շղթաներով կապած Աղեքսանդրիա տարաւ Արտաւազդը, անոր կինը

1. Յովսէպոս Հնախ. 15, 4, 3 նաև Արտաշէսի համար գերի բռնուեցաւ կ'ըսէ, բայց Աղեքսանդրիայէն փախած ըլլայ։ Սակայն Դիոնի աւանդութիւնը աւելի ճիշդ կը թուի, հմմտ. Klebs, Prosopogr. I N. 961։

և որդիները և մեծ հարստութիւններ։ Ցա-մին 33 ան կրկին անգամ Երասխի ա-փանց վրայ տեսնուեցաւ և կը մտածէր Մարաց թագաւորին հետ միասին յարձա-կում մը գործել Պարթևաց վրայ։ Բայց ոչ ինչ կատարեցին՝ բաց ի թագաւորին աղջ-կան Յոտապէի և Անտոնիոսի որդւոյն Ա-ղեքսանդրի հարսանեաց հանդիսէն։ Հռով-մայեցին Մարին նուէր բրաւ, իբրև ցոյց մը իրենց բարեկամութեան, հայկական գաւառ[1] մը և յետոյ աննշան կերպով ետ դարձաւ իր Եգիպտացի սիրուհւոյն քով, որուն ընծայած էր այսպիսի քաջութեամբ բռնած գերիները[2]։

Անհման զոյգը հոն շատ չարչարեց ար-քայական գերիները, և Անտոնիոս ան-գամ մը զանոնք բերել տուաւ կիմնազիոն կոչուած հասարակաց հանդիսավայրի մը մէջ, ուր ինքն և Կղէոպատրա ոսկեղէն աթոռներու վրայ նստած էին, թերևս յաղթանակէն վերջ, որպէս զի անոնք հպա-տակութեան յարգանքներ մատուցանեն, և Կղէոպատրան թագուհեաց թագուհի ա-նուանեն[3]։ Բայց «բարբարոս»ներէն ո՛չ

1. Հաւանականաբար Ստրաբոն 11, 13, 3ի մէջ յի-շուած Սիմբակ գաւառն է։

2. Դիոն 49, 44։

3. Գործերը դրամներու վրայ ապագայից պատմուե-

Արտաւազդ, ոչ իր կինը և ոչ իր որդիքը աղաչանքի ընաւ ձայն մ'անգամ չհանեցին և ոչ իսկ ծնրադրութեամբ զանոնք պատուեցին, թէև սպառնալիքով և ազա-

ցան. *Cleopatrae reginae regum filiorum regum*, Կղէոպատրայի թագուհւոյ թագաւորաց, որդւոց թագաւորաց. ձախ, *Antoni Armenia devicta*, Անտոնիոսի Հայաստան նուաճեալ, արծաթէ դրամ մը յամէն 35 կամ 34, Cohen I էջ 37, թիւ 1։ *Antonius augur cos. des. iter. et tert.* ձախ *IIIvir R. P. C. imp. tertium*, հայկական արքունի թագ մը, նետ և աղեղ խոնարհեալ, արծաթդրամ յամէն 36, Cohen I էջ 28, թիւ 58. Eckhel VI 45 այս դրամը 35էն կամ 34էն կը դնէ։ Աղեքսանդրիական դրամ մը յաղթանակը կը հռչակէ. Ἀρμενία, յաղթանակ և գերիներ. ձախակողմ, գայլ և երկուորեակ, Head, Historia num. p. 720, տս Gardthausen II 168։

Կը տեսնուի որ Անտոնիոսի զինուորները Հայոց երկիրը, որուն հողը երկու տարի առաջ արտասուքով և համբոյրներով կը թանային (Պլուտ. Անտ. 49), անխնայ կերպով թալանած են։ Անոնք չեն պատկառած նոյն իսկ Անահտայ երևելի տաճարէն, Եկեղեաց մէջ, որուն ոսկեղէն արձանը փշրած և մետաղը մէջերնին բաժնած են, Պլինիոս 33, 82–83. հմմտ. Gardthausen I 355, II 167։ Մոմսըն ի *Hermes* հտր. 18, էջ 173 և Schiller I 116 տաճարին կողոպտումը 36էն կը դնեն. բայց դժուար է որ Անտոնիոս այն ժամանակ այսպիսի ոճիրով մը ինքզինքը ատելի ըրած ըլլայ Հայոց, որոց բարեկամութեան պէտք ունէր. միանգամայն զինուորները դժուարաւ այդ ժամանակ մինչև Եկեղեաց գաւառը գացած կրնան ըլլալ, վասն զի այս գաւառը հիւսիս-արևմտեան կողմ գտնուելով իրենց ճամբուն վրայ չէր։

տութեան խոստումներով սաստիկ բռնադատութիւն կը կրէին․ անոնք Եգիպտուհին իրեն սովորական անուամբը միայն կոչեցին։

Այս փսեմութիւնը պատճառ եղաւ աւելի դառն նեղութիւններու, որոնք տեւեցին մինչև Ակտիոնի պատերազմը[1]։ Երբ սիրոյ այս զոյգը հոն բոլորովին յաղթուելով Աղեքսանդրիա փախան, անոնք վրէժնին

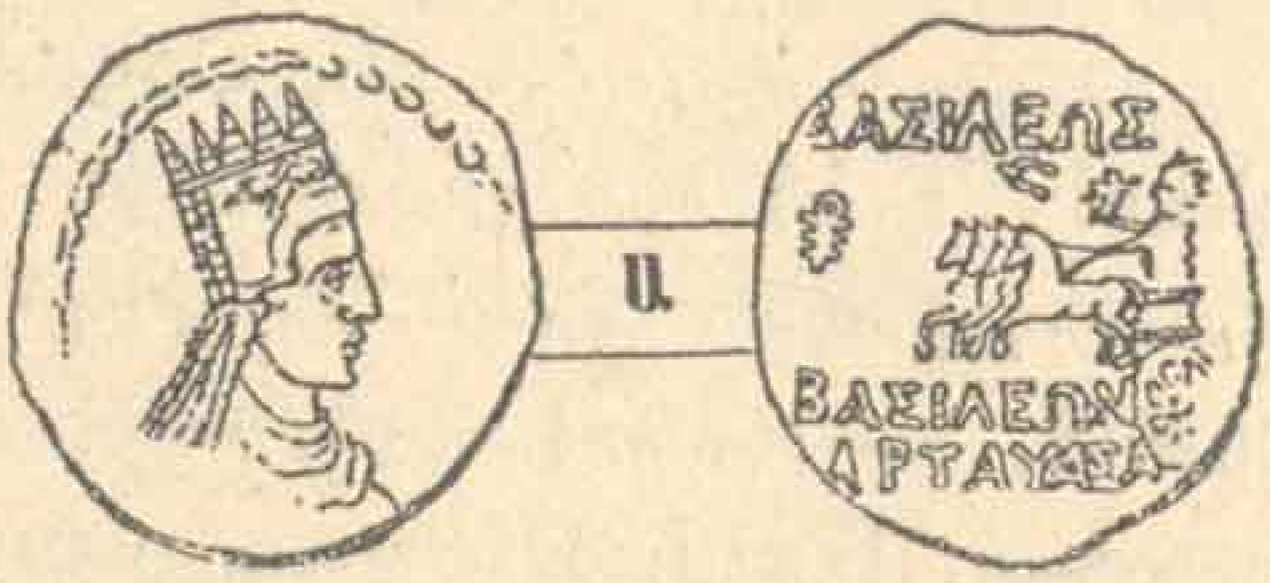

Արտաւազդ Բ (թիւ 2)

առին Հայոց Թագաւորէն․ վասն զի Հռովմայ ժողովուրդը իրեն մեծ նախատինք համարած էր Արտաւազդայ խաբէութեամբ կատարուած ձերբակալութիւնը և Հոկտաւիան այդ գործը իբրև չորրորդ պատճառ դրած էր Կղէոպատրայի (Անտոնիոսի) դէմ հրատարակած պատերազմին[2]։

Արտաւազդայ գլուխը կտրուեցաւ (30

1. Դիոն 49, 39-40․ հմմտ․ Gardthausen I 336։
2. Դիոն 50, 1։

Ն. Ք.) և ղրկուեցաւ անոր Թշնամի Մարաց Թագաւորին, որպէս զի նոր գունդեր ղրկէ իրենց[1]։

Այս կերպով անհետացաւ Հայոց պատմութեան ամենէն համակրելի անձնաւորութիւններէն մէկը, որ դժբաղդութիւնն ունեցաւ ամէնէն աւելի այլասերեալ Հռովմայեցւոյն հանդիպելու։ Բաւական հատուցո՞ւմ մ'է արդեօք, երբ Հռովմայ մեծագոյն պատմիչը Տակիտոս Անտոնիոսի գործը ոճիր մը կը կոչէ։

Արտաւազդայ քաղաքական դիտումները մասամբ դեռ միշտ մութ կը մնան։

Այդ միջոցին ԱՐՏԱՇԷՍ Բ. (34–20 Ն. Ք.)[2] պարթևական արքունեաց մէջ

1. Դիոն 51, 5. Ստրաբոն 11, 14, 15. Վելլէյոս Պատերգուլոս 2, 82. Յովսէպոս Հնախ. 15, 5, 2–3. Տակիտոս Տար. 2, 3. Պլուտ. Անտ. 5. Որոզիոս 6, 19, 3–4. հմմտ. Gardthausen I 407։

2. Այս անուան ձևը Mon. Anc. Vի վրայ և Դիոն 49, 39. 40. 44; 51, 16ի մէջ է Artaxes, Ἀρτάξης, որ ճիշդ մեր Արտաշէս ձևին կը համապատասխանէ։ Ուրիշ հեղինակներ տարբեր ձև մը կը գործածեն, Artaxias, Ἀρταξίας. այսպէս Տակիտոս Տար. 2, 3 և Յովսեպոս Հնախ. 15, 4, 3. (Վելլէյոս Պատերկուլոս 2, 94 պէտք չէ հոս նկատի առնուիլ, զի պարբերութիւնը անճիշդ է. իսկ Դիոն 54, 9 սոսկ սխալմամբ միայն Ἀρταβάξης գրուած է)։ Սկզբնական ձևը այս հին իրանեան Թագաւորական անուան է Արտաշշաթրա, որ է «գերագոյն իշխանութիւն ստացող», հմմտ. Judeich առ

կրցեր էր ազդեցութիւն գործել Թագաւորին վրայ և Հրահատ Դ. վճռեց անմիջապէս գործի սկսիլ։ Վասնզի Տիգրանի արքունիքը Արտաւազդը կրնար նկատել իբրև զոհ մը Պարթևաց դատին, և կը համարէր այլևս ժամանակը հասած ըլլալ, որ փոխանակ Հռովմայեցւոց՝ Պարթեւները կարգադրէին Հայոց գործերը։ Միւս կողմանէ Մարաց Թագաւորը Թողլով Պարթևաց դաշնակցութիւնը Հռովմայեցւոց կողմն անցած էր և Անտոնիոսը անոնց դէմ կը գրգռէր. նմանապէս անիկայ գործակցած էր Արտաւազդի գերի բռնուելուն և բարեկամական դիտաւորութիւն ունենալ չէր Թուեր՝ Հռովմայեցի զօրք պահելով Մարաստանի մէջ։

Ուրեմն Հայք և Պարթևք շատ չուշացան Մարաց սահմանագլխուն վրայ երևնալու։ Արտաւազդ կրցաւ սկզբան զանոնք ետ մղել, Մարաստանի և Հայաստանի մէջ

PW *Artaxerxes*, զոր նաև Սասանեանց հիմնադիրը Արտաշիր գործածեց և այն ձևով ալ գրած է։ Նոյն անուան յետնագոյն ձևերն են Արտաշշիր, Արտաշիր և Արդաշիր, հմմտ. Nöldeke առ PW. *Artaxerxes* 5: Հայոց պատմութեան մեր խօսելիք շրջանին մէջ չորս Թագաւորներ կը կրեն այս անունը. առաջին և վերջինը, Զենոն–Արտաշէս և Ներկայս։ Միաձևութեան համար ես չորսին համար ևս Artaxias Արտաշէս ձևը կը գործածեմ։

գտնուած հռովմէական բանակներու օգնութեամբ. բայց երբ Անտոնիոս իր զօրքերը ետ կանչեց Ակտիոնի պատերազմին համար, և միասին տարած մարական գընդերն ալ ետ չդարձուց, այն ատեն Արտաւազդ բոլորովին ջախջախուեցաւ և յաղթողաց ձեռքը գերի ինկաւ։ Արտաշէս ուղղակի քալեց Հայաստան, ուր անհուն ցնծութեամբ ընդունուեցաւ։ Ան ջարդեց Հայաստան գտնուող բոլոր Հռովմայեցիները և տիրացաւ իր հարց գահուն[1]։ Ազգու և խորագէտ մարդը այս կերպով ոչ միայն Հայաստանի մէջ միահեծան դարձաւ, այլ նաև իշխեց, գոնէ մինչև ժամանակ մը, Մարաց վրայ. «Արտաշէս արքայ Հայոց ինչպէս նաև Մարաց գէթ քանի մը տարիներ[2]»։

Այս կերպով Հայաստան մաքրուեցաւ

1. Դիոն 49, 44. 51, 16. Պլուտ. Անտ. 53. Զոնարաս 10, 27 (p. 389)։

2. Mommsen, Res gestae d. Aug. էջ 112 և Röm. Gesch. V 369. Մոմսըն կը խօսի հիմնուած Դիոն 49, 44 և Պլուտ. Անտ. 53ի վրայ։ Քիչ մը վարը պիտի տեսնենք որ, նաեւ Արիոբարզան և Արտաւազդ Գ երկու աշխարհներու վրայ միանգամայն տիրեցին, ըստ Mon. Ancyranumի։ Նմանապէս Gardthausen I 825 հաւանական կը համարի թէ Արտաշէս մինչև 20 նաև Մարաց վրայ տիրած ըլլայ։ Նոյն կարծիքն ունի և Klebs, Prosopogr. I 857։

Հռովմայեցիներէն, բայց Պարթևներու օգնութեամբ միայն. վասնզի Արտաշէս իր հօր յիշատակաւ մեզի (Հռովմայեցւոց) ոխերիմ թշնամի, Արշակունիներու զօրութեամբ ինքզինքը և իր թագաւորութիւնը պաշտպանեց[1]: Օգոստոս կայսրը զգուշացաւ թէ 30ին, երբ անձամբ Ասորիք կը գտնուէր, և թէ յետոյ, Արտաշէսը զէնքի զօրութեամբ ստիպել հռովմէական գերիշխանութիւնը ճանչնալու[2]. վասն զի Հայոց թագաւորին հետ թշնամանալու պարագային անհրաժեշտ պարթևական պատերազմ մը պիտի ծագէր, բան մը՝ զոր Օգոստոս չէր ուզեր երկու պատճառով. նախ իր սկսած խաղաղական քաղաքականութիւնը չվտանգելու, երկրորդ՝ պատերազմին անորոշ ելքին համար[3]: Բայց Օգոստոս գիտցաւ թէ Հայաստանի և թէ Պարթևաստանի մէջ հռովմէական կուսակցութիւն մը ձևացնել, և որպէս զի Արտաշէսի վրայ աւելի մօտէն կարենայ հսկել, անոր դրացի դրաւ Փոքր Հայոց գահին

1. Տակիտոս տար. 2, 3:

2. Gutschmid, Gesch. Ir. էջ 102 կըսէ թէ Արտաշէս 29ին հաշտութիւն ըրած ըլլայ, բայց Gardthausen II 250 այս կարծիքը բոլորովին անհիմն կը գտնէ: Գրաւոր աւանդութիւնը վերջնոյն իրաւունք տալ կը թուի:

3. Gardthausen I 464; 822-3:

վրայ Մարաց Արտաւազդ թագաւորը, որ Արտաշէսին ձեռքը գերի ինկած էր յառաջագոյն և անոր հօր ալ թշնամին եղած էր[1]։

Ինչ որ կ'երևի, Արտաշէսը բաւականացած է միայն՝ Հռովմայեցիները յայտնապէս գրգռող քայլ մը չառնել, և այն՝ վասն զի Պարթևաց մէջ ներքին շփոթութիւնները անպակաս էին, ուր Տրդատ, կայսեր օգնութեամբ Հրահատ Դ·ի դէմ կը կռուէր։ Այլապէս նա միշտ թշնամի մնաց Հռովմայեցւոց։ Անոր համար ալ երբ ան իր Աղեքսանդրիայէն Հռոմ փոխադրուած եղբայրները Օգոստոսէն ետ խնդրեց, կայսրը չուզեց զանոնք ետ դարձնել, առարկելով թէ Արտաշէս շատ Հռովմայեցիներ սպաննած էր Հայաստան։ Բայց ասիկայ սոսկ բարուրանք մ'էր. Օգոստոս կ'ուզէր Հռովմայ մէջ ունենալ հայ և պարթև թագապահանջներ, որպէս զի յարմար առիթը ներկայանալուն այդ երկիրներու մէջ իր քաղաքագիտի խաղերը խաղայ։ Այս բանիս մէջ ինքն ճշմարիտ վարպետ մ'էր։ Հայաստանի մէջ իր ճարտարութեամբ ձևացած հռովմէական կուսակցութիւնը այնչափ զօրացաւ, որ կրցաւ

1. Դիոն 54, 9։

Արտաշէսի վրայ իր տժգոհութիւնը բարձրաձայն յայտնել և կայսերէն խնդրել անոր տեղ անոր եղբայրը ՏԻԳՐԱՆ Գ (*իբր* 20–19 Ն. Ք.)։

Օգոստոս, որ այն ատեն Ասիա նահանգն էր, օգտուեցաւ առիթէն և վերջապէս որոշեց հռովմէական արծիւներու պատիւը պահել Արևելքի մէջ։ Ան իր որդեգիր Տիբերիոսին տուաւ հզօր բանակ մը, որպէս զի Տիգրանը զէնքի զօրութեամբ Հայոց գահին վրայ դնէ, եթէ հարկ ըլլայ նոյն իսկ Պարթևաց դէմ պատերազմի մը վտանգով։ Նաև Արքեղայոս, արքայ Կապադովկիոյ և Փոքր Հայոց, կայսերական երիտասարդ սպարապետին պէտք էր ձեռնտու ըլլալ իր ամէն միջոցներով[1]։

Բայց զէնքի պէտք չեղաւ. արդէն Տիբերի ժամանումէն առաջ Արտաշէս սպանուած էր իրեններու ձեռքով, որոնք կը մտածէին թէ թագաւորին անձը մէջ տեղէն վերցնելով պատերազմէն կ'ազատին։ Տիբերին ուրիշ բան չմնաց ընելիք եթէ ոչ Տիգրանը հանդիսաւոր կերպով պսակել (20)։ *Ասոր վրայ Հռովմայ մէջ ի պատիւ Տիբերի շնորհակալութեան զոհեր և մեծ հանդէսներ կատարուեցան*[2]։

1. *Յովսեպոս Հնախ.* 15, 4, 3։
2. Mon. Anc. V 27. *Տակիտոս տար.* 2, 3. *Սուե-*

Այս դէպքերը կրցան այսպէս հանդարտ կատարուիլ, վասն զի Հրահատ Դ, բոլո-

տոն Օգոստոս 21 և Տիբեր 9. Յովսեպոս Հնախ. 15, 4, 3. Դիոն 54, 9. Որատիոս Թուղթք 2, 12. հմմտ. Մոմսըն Röm. Gesch. V 372. Այս գործերը դրամնե-րու վրայ յաւերժացան։ Յետագայ դրամները, Cohen I հատորի մէջ, բացի էջ 47 թիւ 46էն, ամենքն ալ աջա-կողմն ունին կայսեր գլուխը և *Augustus*. իսկ ձախա-կողմերը, թիւ 46. *Armenia capta*, Հայաստան առ-նուած, յաղթութեան աստուածուհին ցուլ զոհելով։ Թիւ 7. *Armenia capta*, Սփինքս մը, (այս դրամը կը գտ-նուի հատոր VII էջ 8)։ Թիւ 47-48. *Armenia capta*, խոյր, պատկանդարան, աղեղն։ Թիւ 49. Armenia re-cepta Հայաստան վերստին առնուած, պատկեր նախոր-դին հետ նոյն. Նաև այս դրամին պէտք է նոյն թուա-կանը տալ ինչպէս միւս ամենուն, որ է 734=30 Ն. Ք։ Թիւ 79. *Caesar divi f. Armen. capt. imp. VIII*, Հայ զինուոր, աղեղն և նետ ձեռքին մէջ։ Թիւ 80, նոյն նախորդին հետ, բացի *imp. VIIII*էն։ Թիւ 81. *Cae-sar divi f. Armen. recep. imp. VII* — այժմ ստու-գուած, *imp. VIII* կարդալու է, հմմտ. Gardthausen II 251։ — Թիւ 299, աջ *L. Aquillius Florus IIIvir* (*monetalis*, յամի 20-19, հմմտ. Rohden առ PW. *A-quillius* 21), գլուխ Առաքինութեան. ձախ, *Caesar di-vi f. Arme. capta*, Հայաստան ծունկի վրայ, ձեռքե-րը կը կարկառէ։ Թիւ 300, նոյն, միայն Հայաստան կանգուն է և նիզակ ու վահան կը բռնէ։ Թիւ 364 աջ, *Turpilianus IIIvir Feron(alis)*, ձախ ինչպէս թիւ 299։ Հմմտ. Mommsen Res g. d. Aug. էջ 77 (ա-ռաջին տպ. 1865)։ Մոմսըն էջ 112 Տիգրան Գի. կը վե-րագրէ Langlois էջ 37ի մէջ յիշուած դրամը, Βασι-λέως μεγάλου Τιγράνου φιλέλληνος, Թաւորին մեծի Տիգրանայ յունասիրի, թագակիր գլուխ թագաւորին։ Նոյնը կ'ընէ նաև Gardthausen II 473։

րովին իր կնոջ Թէա Մուզայի, — որ Իտալացի գերի մ'էր Օգոստոսէ իրեն նուէր տրուած, — ազդեցութեան տակ, Հռովմայեցւոց հանդէպ զիջող քաղաքականութիւն մը բռնած էր, և նոյն իսկ Կրասոսէն և Անտոնիոսէն առնուած հռովմէական դրօշները կայսեր ետ դարձնել խոստացած էր, զորս այժմ Տիբեր հանդիսաւոր կերպով ընդունելով Հռովմ տարաւ: Բայց իր որդին Հրահատակէս Ե (.. 2 Ն. Ք. – 2

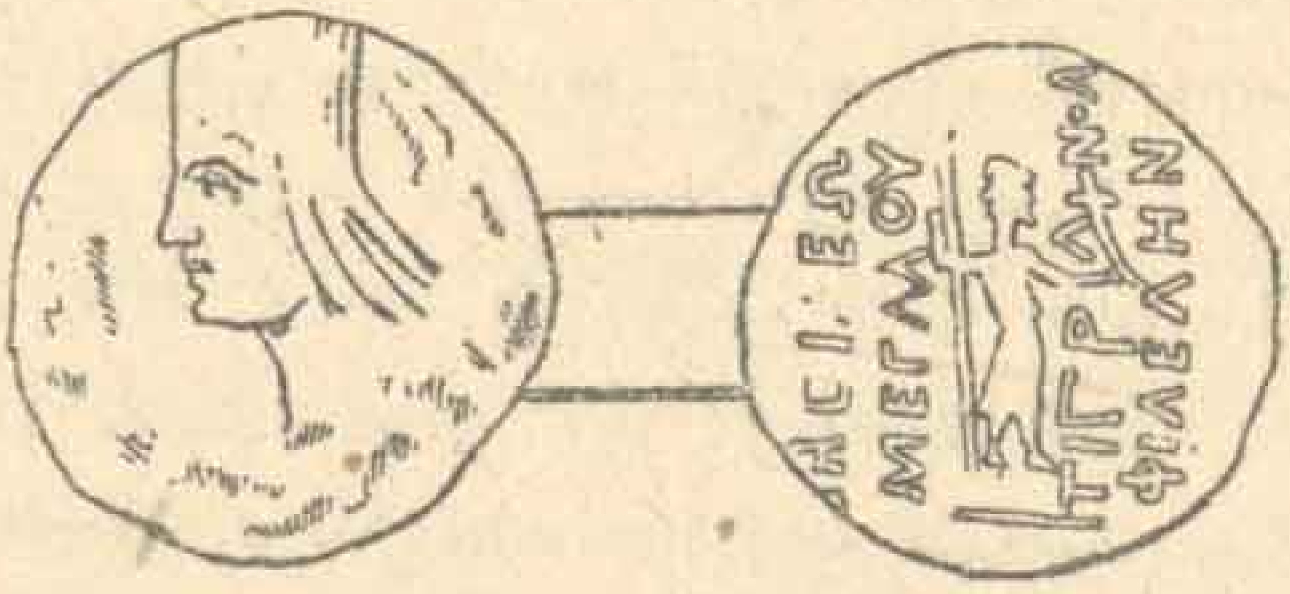

Տիգրան Գ. (Թիւ 3)

կամ 4 Յ. Ք.), յետ իր հայրը սպաննելու, բուռն կերպով դէմ ելաւ Հռովմայեցւոց: Հայաստանի գործոց համար պարթեւական միջամտութիւն մը վճռուեցաւ: Հոն Տիգրան Գ-ի թագաւորութիւնը երկար տեւած չէր, վասն զի ան շուտ մեռաւ:

Հակառակ կուսակցութիւնը, որուն գլլուխ անցած կը տեսնուի իր անուանակից որդին, ջանաց կառավարութիւնը ձեռքը ձգել: Իր հօր մահէն յետոյ ՏԻԳՐԱՆ Դ.

(19 Ն. Ք. – 1 յ. Ք.), վերջին թագաւոր այս հարստութեան, Պարթևաց զօրութեամբ հայրենի գահը ելաւ և ԵՐԱՏՈՅի հետ, որ իր քոյրը և հարսն էր, կառավարեցին երկիրը[1]։ Այսպիսի փոփոխութիւն մը, որ անմիջապէս Տիբերի հանդիսական և շառաչաւոր արշաւանքին յաջորդեց – որուն առթիւ Օգոստոս կը գրէր թէ Հայաստանը կրնայի նահանգի վերածել, cum possem facere provinciam, – բնականապէս Հռովմայեցւոց գոռոզութիւնը խիստ խոր կերպով վիրաւորած պէտք է ըլլայ։ Բայց կայսրը առ այժմ չէր կրնար պարթեւ–հայկական պատերազմ մը բանալ։

Նախ շատ տարիներ վերջ, (իբր յառաջ քան 6 յ. Ք.), նա թագապահանջ մը ղրկեց Արտաւազդ անուամբ, զոր գիտնականներէն ոմանք իրաւամբ Արտաւազդ Բի երրորդ որդին կը համարին։ Ջախ-

1. Տակիտոս տար. 2, 3։ Դրամ առ Langlois էջ 39, տախտակ III 5. աջ Βασιλεύς βασιλέων Τιγράνης, խոյրակիր գլուխ. ձախ Ἐρατὼ βασιλέως Τιγράνου ἀδελφή, Երատոյ արքային Տիգրանայ քոյր, իր գլուխը առանց թագի։ Նոյն դրամը ուրիշ գրով. աջ, Βασιλεὺς μέγας νέος Τιγράνης, արքայ մեծ կրտսերն Տիգրան. ձախ նոյն նախորդին հետ։ Cabinet de Franceի գոհարի մը վրայ կայ գլուխ մը թագուհւոյ մը, հայկական թագով. Langlois էջ 39 տախտակ 6, զայն կը նոյնացնէ Երատոյի հետ, որուն հերազարդը զարմանալի նոյնութիւն մը ցոյց կու տայ գոհարի պատկերինին հետ։

կայ, որ աւելի հռովմէական քան հայկական կթութիւն ունէր, Տիգրան Դ և Պարթևները հալածեցին և անոր ընկերացող հռովմէական գնդերը կոտորեցին, non sine nostra clade deiectus[1]. ատոր համար է որ Օգոստոս Արտաւազդայ անունը չտար, երբ Անկիւրիոյ արձանագրութեան (Monumentum Ancyranum) մէջ կը յիշէ իրմէ դրուած Հայոց թագաւորներու անունները[2]:

Այսքան վատթար վիճակի մէջ կը գտնուէին Հռովմայեցւոց գործերը Հայաստանի մէջ, ուր Պարթևք ամենազօր էին: Օգոստոս ինքն այժմ ծերացած էր, իսկ Տիբեր, որուն նա յանձնել ուզեց երկրորդ արշաւանք մը ընդդէմ Հայոց, յանձն չառաւ զայն անձնական խնդիրներու համար և քաշուեցաւ Հռոդոս կղզին: Միւս կողմանէ կայսրը չէր ուզէր սովորական Հռովմայեցի մը օժտել գերագոյն իշխանութիւններով: Ասպէսով խորամանգ քաղաքագէտը Հրահատակի հետ դատարկ թղթակցութիւններով տարիներ անցուց, մինչև որ իր որդեգիրը Գայիոս Կեսար չափա-

1. Տակիտոս տար. 2, 4:
2. Mon. Anc. V 27. Տակ. տար. 2. 4. հմմտ. Mommsen Res g. d. Aug. 113 և Röm. Gesch. V 373. Klebs, Prosopogr. I 956.

հաս եղաւ։ Այդ ժամանակ, 1 Ն. Ք., անիկայ քսանմէկամեայ երիտասարդ իշխանին տուաւ արտաքոյ կարգի իշխանութիւններ և անոր ընկեր դրաւ փորձ մարդիկ, զորս թէեւ երիտասարդը ստիպուեցաւ յետոյ իր քովէն հեռացնել՝ դրամի համար գործած սոսկալի անպատուութեանց համար, և զայն խրկեց Արեւելք։ Գայիոս իր հրամանին տակ ունէր իր հօր խնամքով պատրաստուած աղէկ և մեծ բանակ մը. ասկէ զատ նաև քաղաքներ և թագաւորներ պէտք էին իրեն օգնել։ Նա գարնան մեկնեցաւ Հռովմէն։

Այս լուրին և համաժամանակ տեղի ունեցած թագապահանջ Արտաւազդի մահուան վրայ, Տիգրան Օգոստոսին նամակ մը գրեց, որուն մէջ իր թագաւոր տիտղոսը զանց ըրած էր, ուրախութիւն յայտնելով Արտաւազդի մահուան վրայ իբր Հռովմայեցւոց թշնամւոյ մը, և խնդրեց իր հաստատութիւնը հայկական գահին վրայ։ Օգոստոս գիտէր ամէն բան, այնուհանդերձ ընդունեցաւ Տիգրանայ նուէրները, — միշտ ակնածելով պարթեւ-հայկական պատերազմէ մը, — և գեղեցիկ յոյսեր դրաւ անոր առջև ու խորհուրդ տուաւ որ Գայիոսին դիմէ, իբր կարգադրիչի արևելեան

գործոց[1]։ Գայիոս Աթէնքի վրայէն Եգիպտոս եկած էր և յետ Արաբները նուաճելու Ասորիք նաւած էր, ուր յունուար 1ին, յ. Ք. հիւպատոսութիւն առաւ։

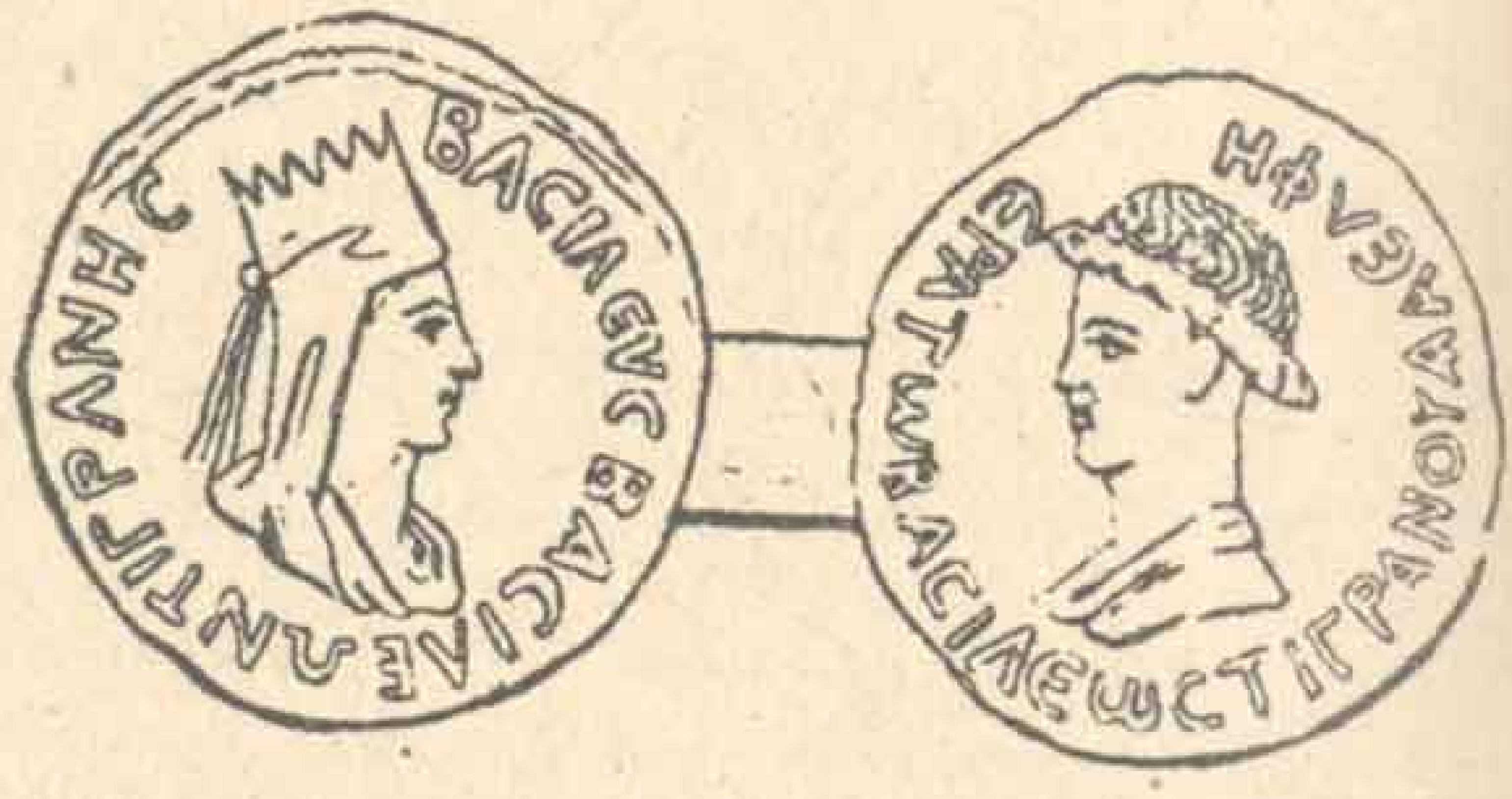

Տիգրան Դ և Երատոյ (Թիւ 4)

Բայց Տիգրան չվստահեցաւ fides Romanaի հռովմէական հաւատքի վրայ և չգնաց Գայիոսին մօտ. իսկ միւս կողմանէ արդէն Պարթևները տժգոհացուցեր էր իր Օգոստոսին ղրկած պատգամաւորութեամբը։ Հիմայ ինքը այնպիսի դիրքի մը մէջ էր որ, թէ Հռովմայեցիները և թէ Պարթևք իրեն մէջտեղէն անհետանալը կը փափագէին։ Իր մասին այլևս ուրիշ բան չենք գիտեր, բայց միայն, թէ ան պատերազմի մը մէջ ընդդէմ բարբարոս ժողովուրդներու, զորս անտարակոյս երկու մեծ պետութիւններէն մէկը իրեն դէմ յարուց-

1. Հատակտոր մը Դիոնի, տպ. Dindorfի հտր. V էջ 237.

ցած էր, ինկած է 1ին յ. Ք.։ Իսկ իր գահակից քոյրը Երատոյ անմիջապէս հրաժարեցաւ[1]։

Տիգրան Դ-ով վերջացաւ Արտաշէսեան հարստութիւնը, որ գրեթէ 190 տարի տեւեց և Հայաստանի ընծայեց ջղուտ և կարող թագաւորներ[2]։ Մեզի հասած աղբիւր-

1. Դիոն 55, 10a. Ովիտիոս ars amat. 195. Հմմտ. Abruzzese էջ 39. Gardthausen I 1136–7. Schürer, Gesch. des jüd. Volkes I 325.

2. Այն իրականութենէն, որով Արտաշէսեան հարստութեան վերջին թագաւորով դրամները կը դադրին և Արշակունիներէն ոչ մէկ դրամ ունինք, կը հանեմ յետագայ եզրակացութիւնը. Հայոց գահին վրայ նստող Արշակունիները իրաւունք չունէին դրամ կոխելու, հաւանականաբար այն պատճառաւ որ ատիկայ առանձնաշնորհութիւն մ'էր Պարթեւաց գահին վրայ նստող Արշակունիներու։ Այս հետեւութեամբ աւելի կը տկարանայ ենթադրութիւնը A. Petroviczի, Arsacidenmünzen էջ III–IV և 183–191։ Այսինքն Պետրովիչ քանի մը պարթեւական համարուած դրամներ, — որոնց որ թագաւորի պատկանիլը որոշ չէ, ուզեց վերագրել այն Արշակունի թագաւորներու, որոնք խորհնացւոյ համեմատ Տիգրան Բ էն առաջ Հայաստանի մէջ տիրած ըլլան։ — Պետրովիչի սոյն գիրքը և Gutschmidի Geschichte Iransը համառօտելով Յ. Տաշեան Հանդէս Ամսօրեայի սիւներուն մէջ, 1904 էջ 323ի մէջ խոստացաւ Պետրովիչի կարծիքը հայ ընթերցողներու ներկայացնել. դժբաղդաբար այդ յօդուածներու շարքն ընդհատուած մնաց, և մենք չենք գիտեր թէ մեծարգոյ գիտնականը Պետրովիչէն տարբեր փաստեր պիտի բերէր արդեօք ապացուցութեան համար։ —

Ինծի կը թուի թէ, Պետրովիչի ենթադրութիւնն ընդունելու համար տակաւին համոզիչ փաստեր կը պակսին։ Նախ անորոշ դրամներ դեռ աւելի անորոշ թագաւորներու կը վերագրուին։ Դարձեալ, եթէ յետագայ Արշակունիները իրաւունք չունէին դրամ կոխելու, ինծի

ներու սակաւութեան և միակողմանիութեան պատճառաւ, և այն դժուարին դիրքին համար՝ յորում գտնուեցան այս թագաւորներէն ոմանք, շատ դժուարին է ճիշդ դատաստան մ՚ընել իրենց քաղաքագիտական կարողութեանց և գործոց մասին։ Բայց ճարտար քաղաքագէտ մը ինչպէս Արտաշէս Ա. և քաջ զինուոր մը ինչպէս Տիգրան Բ Հայոց արքայացանկին մէջ հազուագիւտ են։

Օգոստոսի ժամանակ ներկայ կը գըտնուինք նախերգանքի Հայոց թագին յաջորդութեան համար մեծ շփոթութիւններուն, որոնք յետոյ Ներոնի ժամանակ իրենց գագաթնակէտը պիտի հասնին։ Օգոստոս առ ժամս իր արարածները իբր օրինաւոր թագապահանջներ առաջ կը քշէ,

շատ յանդուգն կը տեսնուի Տիգրանէն առաջ Արշակունեաց տիրապետութիւն մը երևակայել Հայաստանի վրայ և այդ Արշակունիներու դրամահատութեան իրաւունք վերագրել. և այն՝ թուականով դրամներ, ուր այդ ժամանակ և ոչ իսկ Պարթևաստանի Արշակունիները սովոր չէին թուական գործածել իրենց դրամոց վրայ։ Արշակունեաց կանուխ տիրապետութեան մը վստահելի վկայութիւններ կը պակսին։ Ընդհակառակն Ստրաբոն 16, 1, 19 *բոլորովին յստակ կերպով կ՚ըսէ թէ Տիգրանէն առաջ Պարթևները — որ է Արշակունիները — երբեք չկրցան Հայաստանի տիրել, իսկ Տիգրան ինչպէս Պարթևները խոնարհեցուց արդէն ծանօթ է։ Նմանապէս Յուստինոս* 42, 2. 4 *կը յիշէ այդ ժամանակուան մէջ հայ թագաւոր մը, որ Արշակունեաց դէմ կռուած է։*

որոնցմէ բնականաբար զոհ չէին կրնար միալ Ազգայնականներու կուսակցութիւնը.

Երատոյի համարուած գոհար մը (թիւ 5)

արդեօք զո՛վ կ'ուզէին ասոնք յայտնի չէ։ Արդէն ինքնին կը հասկցուի որ Պարթեւները Արշակունի մը կ'ուզէին դնել հոն։

ՄԱՍՆ Բ.

ՕՏԱՐԱԶԳԻ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ

ԿԱՄ

ԱՆՑՄԱՆ ՇՐՋԱՆ

Արտաշէսի հարստութեան վերջացած ժամանակ Հայաստանի մէջ քաղաքական երկու հոսանքներ ձևանալու վրայ էին, որոնք քիչ մը վերջ որոշ կերպարանք մ'առին, այսինքն Հռովմէական և Պարթևական կուսակցութիւններ։ Ազգը բոնադատուած էր իր մէկ կամ միւս դրացւոյն կողմը հակիլ։

Հայաստանի մէջ նոյն ժամանակ, ինչպէս նաև յետոյ, կ'ապրէր ժառանգական աւատական ազնուականութիւն մը, նախարարք, որ շատ նմանութիւններ ունէր Ը դարուն մէջ Մերովինկեանց վերջին ժամանակներու մէջ յարևմուտս ձևացած աւատական ազնուականութեան հետ։ Ամէն ոք աւելի կամ պակաս անկախ էր իր

կալուածին վրայ, զոր միշտ ընդարձակել կը ջանար։ Ամէն ոք կը ջանար, նախանձոտ իրարու վրայ, իր իրաւունքները շատցնել և ազատաց շարքին մէջ իր դիրքը բարձրացնել։ Այս մրցման մէջ դժուարին չէր Հռովմայեցւոց՝ նախարարներէն ոմանց աւելի նպաստել, իրենց առջև բարձրագոյն յոյսեր դնել և այս կերպով հռովմէական կուսակցութիւն մը ձևացնել երկրին մէջ։ Այս գործիս մէջ Օգոստոս պարզապէս զայն շարունակեց, ինչ որ ուրիշներ սկսած էին. ինչպէս ծանօթ է Լուկուլլոս բացի ուրիշներէն կորդուաց Զարբիենոս իշխանին, Պոմպէոս կրտսեր Տիգրանայ և անոր կուսակիցներուն նպաստած էր։ Նաև Օգոստոս օգտուեցաւ երկրին այս ներքին վիճակէն. իրեն համար գործը աւելի դիւրին եղաւ, վասն զի 30ին Ն. Ք. Արտաւազդ Բի որդիները Աղեքսանդրիոյ գրաւմամբ իր ձեռքն ինկան, որոնց կուսակիցներուն և ազգականներուն միջոցաւ կրնար նա հռովմէասէր հոսանք մը ստեղծել ի Հայս։ Այս բանս ամենայայտնի կը տեսնենք Արտաշէս Բի պատմութեան մէջ. Օգոստոս սկսաւ զայն այն ատեն հալածել, երբ Տիգրան Գի կուսակիցները բաւական զօրացան և կրցան Հռովմէն խնդրել իրենց թեկնածուն։ Նոր թա-

գաւառի հետ նաեւ նոր նախարարական տներ իշխանութեան կը հասնէին։

Սակայն կուսակցութեանց ձեւացումը պէտք չենք միայն Հռովմայեցւոց քաղաքականութեան և հայ ազնուականաց փառասիրութեան և շահասիրութեան վերագրել։ Ուրիշ հանգամանքներ ալ փոքրիկ դեր մը չխաղացին, կ'ուզեմ ըսել քաղաքակրթական հոսանքներ։ Սկզբանէ ի վեր գտնուեցան մարդիկ, թէ նախարարաց մէջ և թէ գահին վրայ, որոնք արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը — որուն ներկայացուցիչներն էին Յոյնք և Հռովմայեցիք — պարսկականէն վեր դասեցին և հետեւաբար նուազ խորշում մը ունէին Հռովմայեցւոց նկատմամբ կամ նոյն իսկ անկեղծ համակրութիւն մը, եթէ հռովմէական իշխանութեան հետ կարելի ըլլար ազգային ազատութիւնը հաշտեցնել։ Արեւմտեան քաղաքակրթութեան ի Հայս գոյութիւնը անով կը հաստատուի, որ քրիստոնէութիւնը հոն շատ շուտ մուտք գտաւ։ Չեմ ուզեր հոս խօսել այն նախարարական երիտասարդութեան վրայ, որ ուսման և կրթութեան համար հռովմէական երկիրներ կը դեգերէր և դէպի Հռովմայեցիս յարգանքի և համակրութեան զգացումներով տուն կը դառնար։

Այս Նախարարութիւնը, որ բուն ազգը կը ներկայացնէր, վճռական ձայն մ'ունէր թագաւոր մը ընդունելու և մերժելու մէջ[1]։ Արտաշէս Բէն ի վեր ազնուականաց փոքրիկ թիւ մը միացաւ Հռովմայեցւոց հետ և Օգոստոս ու իր յաջորդները իբր քաջ քաղաքագէտներ օգտուեցան այս հանգամանքէն իրենց ծրագիրները Հայաստանի մէջ իրագործելու համար։

Ուստի մենք պիտի տեսնենք Հայոց պատմութեան բովանդակ այս շրջանին մէջ երկու կուսակցութիւններ, որոնք իրարու հետ կը կռուին. իրենց զօրութիւնը մեծապէս ազդեցութիւն կը կրէ երկու հզօր դրացիներուն ներքին վիճակէն։ Սկիզբները ազգային կուսակցութիւն մը ամենէն աւելի զօրաւորն էր. սա Պարթևաց հետ նախանձոտ էր իսկ Հռովմայեցիները կ'ատէր. բայց երբ ազգային հարստութեան յիշատակը կամաց կամաց անհետացաւ, Հայերը հակեցան Պարթևաց կողմը, ինչպէս որ բնութիւնն ալ կը սովրեցնէր. վասն զի Հայերը... երկրին դիրքով, բարքերու նմանութեամբ Պարթևաց աւելի մօտ և խնամութիւններով անոնց հետ կապուած էին[2] և հասարակաց շատ կէտեր ունէին

1. Հմմտ. Տակիտ. Տար. 2, 56. 11, 9. 14, 26. Փաւստոս Դ 1։
2. Տակիտ. Տար. 13, 34։

իրենց արեւելեան դրացիներուն հետ. եւ թէեւ Հայը ի հնուց ի վեր մարդկանց բընաւորութեամբ եւ աշխարհին դիրքով երկմիտ ժողովուրդ[1] մ'եղած է, այսուհանդերձ կազմուեցաւ Հայ–Պարթեւական զօրաւոր կուսակցութիւն մը, որուն հանդէպ հռովմէական կուսակցութիւնն ընդհանրապէս շատ տկար էր մինչեւ 224։ Բայց մինչեւ որ հայ ժողովուրդը որոշեց Արշակունիներու կողմը բռնել եւ մինչեւ որ սոնք Հռովմայ հաւանութիւնը ձեռք բերին եւ հայկական գահը բարձրացան, երկայն տեւեց եւ շատ նեղութիւններ ու կռիւներ արժեց։ Նախ խառնակութիւններ, անիշխանութիւն եւ այլացեղ թագաւորներու իշխանութիւն տեղի ունեցան, ինչ որ անմիջապէս պիտի տեսնենք։

Տիգրան Դ'ի մահը վերջ մը տուած էր այն սպառնական թղթակցութեան, որ Հռովմայ եւ Պարթեւաց մէջ տեղի ունեցաւ։ Ասորիք գտնուող Գայիոսը, որ պատերազմի մեծ պատրաստութիւններ տեսած էր, Օգոստոսէն ընդունած հրահանգներու համեմատ չէր ուզեր զէնք գործածել. նոյնպէս Հրահատակէս քիչ տրամադիր էր Հռովմայեցւոց հետ պատերազմի մը,

1. Տակիտ. Տար. 2, 56։

իր պետութեան ներքին վրդովմանց պատճառով։ Ուստի երբ մայիս ամսուն յ. Ք. 2 թուականին[1] երկու երիտասարդ պետեր Եփրատի կղզւոյ մը վրայ անձնական տեսակցութիւն մ'ունեցան, ուր Պարթևը Հայաստանը թողուց Գայիոսին, պայմանաւ որ իր եղբայրները, որոնք Պարթևաց թագին աւելի իրաւունք ունէին քան ինքը, ի Հռովմ իբրև պատանդ պահուին[2]։

Այս համաձայնութիւններէն վերջն էր որ Գայիոս մտաւ Հայաստան և ժողովրդեան՝ կամ աւելի ճիշդ՝ հռովմէական կուսակցութեան փափաքին համեմատ թագաւոր պսակեց ԱՐԻՈԲԱՐԶԱՆը (վերջ 2ին կամ սկիզբ 3ին յ. Ք.)[3]։ Այս անձը՝ մարմնոյ և մտքի բարձր առաւելութիւններով օժտուած՝ էր որդի Մարաց այն Արտաւազդ թագաւորին, որ թշնամին եղած էր մեր Արտաւազդ Բին և գերի ինկած էր Արտաշէս Բին ձեռքը։ Արիոբարզան 30ին Ն. Ք. իր հօր հետ միասին Հռովմ փախած էր[4] և 20ին Օգոստոս զինքը թա-

1. Հմմտ. Gardthausen II 752։
2. Դիոն 59, 10a. Վելլէիոս 2, 101։
3. Mommsen, Res gestae divi Aug. 143. Schürer, Geschichte des jüdischen Volkes I 325. Abruzzese էջ 41։
4. Հմմտ. Mommsen, Res g. d. Aug. 114. Thesaurus ling. lat. II 577, 678։

գաւոր դըաւ Մարաց․ Պարթեւաց եւ Մարաց ժողովուրդները իրենց նուիրակներու ձեռքով իրենց իշխանները ինձմէ թագաւոր ուզեցին եւ ընդունեցան… Մարեր Արիոբարզանը, Արտաւազդ թագաւորի որդին, Արիոբարզան թագաւորին քոյր[1]: Բայց Օգոստոս հիմայ, Յին յ․ Ք․ սկիզբները, անոր տուաւ նաեւ Հայոց թագը․ Հայաստանը… Արիոբարզան թ ա գ ա ւ ո ր ի ն, Մարաց Արտաւազդ թագաւորի որդւոյն, տուի կառավարելու համար[2]: Ուրեմն ան արդէն Մարաց թագաւոր էր երբ Հայոց վրայ պսակուեցաւ եւ շատ հաւանականաբար ինքն, ինչպէս նաեւ իր որդին Արտաւազդ, Հայաստանի հետ միանգամայն նաեւ Մարաց վըրայ իշխեցին[3]: Հայեր իրենց ընիկ հարստութեան սպառելէն յետոյ Մարը սիրով ընդունեցան, վասն զի Հայոց եւ Մարաց (Ատրպատականի) թագաւորական ընտանիքները խնամութիւններով իրարու հետ կապուած էին[4]:

1· Monumentum Ancyranum VI 33.
2· Mon. Anc· V 27.
3· Mommsen, Res g· d. Aug. 114; 117· Gardthausen I 1140. Gutschmid, Gesch. Irans 116· Klebs, Prosopogr. I 855; 957.
4· Ստրաբոն 11, 13, 1. Դիոն 36, 16. այս կը հաստատուի նաեւ անով որ, Արտաշէս Բ Մարաց վրայ թագաւորեց: Սուետոն Օգոստոս 48:

Թագաւորութենէն վերջ հարկ եղաւ որ Գայիոս զէնքով նուաճէ պարթեւական կուսակցութիւնը։ Ան Արտագերսի պաշարման ժամանակ — որ Արշարունեաց մէջ անառիկ բերդ մ'է, — մահացու կերպով վիրաւորեցաւ Ադոն կամ Ադոր (Ատոմ?) անուամբ հայ նախարարէ մը, բերդը առնուեցաւ, յանցաւորը պատժուեցաւ։ Բայց կայսերազուն երիտասարդ իշխանն ալ չըկրցաւ այլեւս Իտալիա տեսնել, վասնզի դարձին միջոց վէրքին հետեւանքով Լիւկիոյ մէջ վախճանեցաւ (21 Փետր. 4 յ. Ք.)[1]։

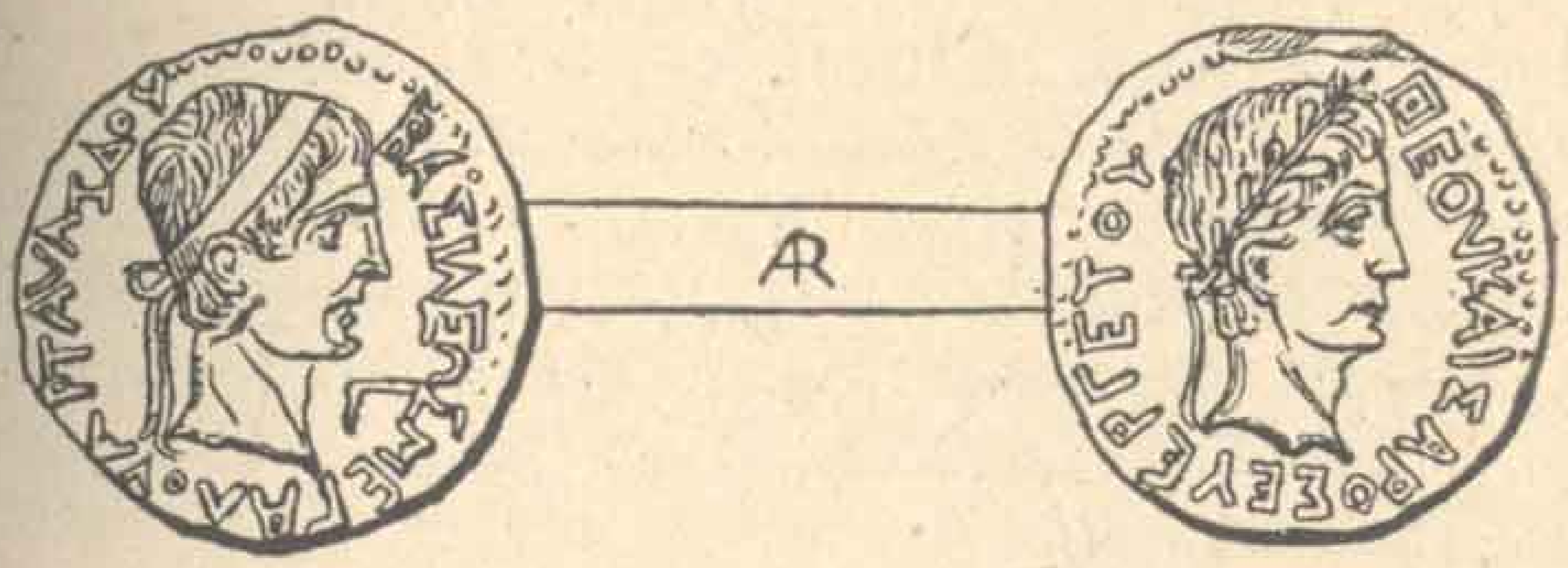

Արտաւազդ Գ (?) և Օգոստոս (Թիւ 6)

Արիոբարզան երկար չապրեցաւ[2] եւ իր որդին ԱՐՏԱՒԱԶԴ Գ. (3 – յառաջ քան

1. CIL IX 5290. Վելլէիոս 2, 102, հեղինակը այս արշաւանքին մէջ Գայիոսին ընկերացողներէն մէկն էր. Տակիտոս Տար. 1, 3. Փլորոս 4, 12. Դիոն 55, 10a։
2. Թերեւս արդէն 2ին կամ 3ին յ. Ք. մեռած է, Gardthausen II 474.

11 յ. Ք.), զոր Օգոստոս իւր յաջորդ գահին վրայ դրաւ, Հայք սպաննութեամբ հեռացուցին[1]. վասնզի ազգային կուսակցութիւնը, որ դեռ միշտ զօրաւորագոյնն էր, չէր ուզեր մարական գծին շարունակութիւնը Հայաստանի մէջ. անոր ցեղը չը հանդուրժեցին[2]։

Ասոր վրայ Օգոստոս խրկեց ՏԻԳՐԱՆ Ե (11 յ. Ք.) անուամբ մէկը, որ իւր թէ Հայոց արքայական ցեղէն էր. Հայոց թագաւորական ցեղէն սերեալ[3]։

1. 11էն առաջ. համմ. Abruzzese էջ 32. 20. Gardthausen II 474. Mommsen Res g. d. A. 117. Մոմսըն էջ 115 այս Արտաւազդայ կը վերագրէ դրամ մը, զոր Gardner ի Num. Chron. հար. 12, ամ 1872 էջ 9, տախտակ 1, թիւ 7 հրատարակած է. որ է θεοῦ Καίσαρος εὐεργέτου, գլուխ Օգոստոսի, ձախ Βασιλέως μελάγου Ἀρταυάσδου պարօշով զարդարուած գլուխ թագաւորին։ Ուրիշներ, ինչպէս Head և Gardthausen զայն Արտաւազդ անուամբ ուրիշ թագաւորի կը վերագրեն, (տես մեր թիւ 6)։

2. Տակիտ Տար. 2, 4 stirpem eius (Արիոբարզանի) haud toleravere.

3. Monum. Ancyr. V 30: erat ex regio genere Armeniorum oriundus. Gardthausen II 751 այս Տիգրանը կը համարէ որդի մը Արտաշէս Բի, հակառակ Մոմսընի, առանց փաստ բերելու։ Ինծի կը թուի թէ Մոմսըն իրաւունք ունի։ Անցողակի դիտենք որ, Gardthausen I 1139–40 և II 751 այս Տիգրանը նաև Արիոբարզանէն և Արտաւազդ Գէն առաջ կը դնէ, որ ուղղակի կը հակառակի Mon. Anc. V 27ին։

Տիգրան Եի հայկական ծագումը պէտք է ըստ Մոմսընի, Res gestae d. Aug. էջ 116, հեռացնել կերպով մեկնել։ Աղեքսանդր, որդի Հերէից թագաւոր Հերովդէս

Այդքան հեռաւոր սերում մը բնականապէս չէր կրնար ջերմ ազգայնականները գոհացնել. ինչպէս Օգոստոսէ դրուած բոլոր թագաւորները, նաև Տիգրան չկրցաւ հաստատուն կռուան մ'ունենալ Հայաստանի մէջ. կարճ ժամանակի մէջ ասիկայ ևս հալածեցին գահէն, որ յետոյ 36ին Հռովմայ մէջ Տիբերիոս կայսրէն սպանուեցաւ[1]: Հայերը գահ հանեցին իրենց բնիկ հարստութենէն մնացած վերջին շառաւիղը, ծանօթ ԵՐԱՏՈՅ թագուհին, Տիգրան Դի քոյր և կինը (14 յ. Ք.?):

Կնոջ մը իշխանութիւնը բնականապէս չէր համապատասխաներ որսասէր ազնուա-

Մեծին և Մարիամնէի, երկու որդի ունեցաւ իր Գլափիւրա կնոջմէն, որ դուստր մ'էր Կապադովկիոյ վերջին թագաւոր Արքեղայոսին: Այս որդիներէն մէկն էր Տիգրան (Ե), որ 11ին յ. Ք. Հայոց գահին վրայ նստաւ Օգոստոսի հրամանաւ (Mon. Anc. V 27) և 36ին ի Հռովմ սպանուեցաւ Տիբերիոսէն (Տակիտ Տար. 6, 40). իսկ երկրորդն էր Աղեքսանդր: Աս վերջինս Տիգրան (Զ) անուամբ որդի մ'ունէր, զոր 60ին Ներոն Հայոց գահին վրայ դնել փորձեց (Տակիտ Տար. 14, 26): Հաւանականաբար առաջին Տիգրանին մեծ մայրը (որ է կին Արքեղայոսի) Հայոց արքունական տնէն էր, ինչպէս որ Յովսեպոս Հնախ. 17, 1, 1–2. 18, 5, 4. Հր. Պատմ. 2, 11, 16 և Տիգրան անուններէն կարելի է գուշակել (հմմտ. Dessau, Prosopogr. III 149). Արտաշէսեան հարստութեան սպառած ժամանակ այս իշխանները Հռովմայ կողմէն Հայաստան ղրկուեցան իբր օրինաւոր թագաժառանգներ, ընդդէմ Արշակունի՝ որ է՝ Պարթև թեկնածուներու:

1. Տակիտ Տար. 6, 40:

կանայ ճաշակին։ Ուստի զայն ալ շուտով վար առին և անորոշք ու լքեալք և աւելի անտերունջք քան ազատ մնալով[1], ընդունեցան ՎՈՆՈՆ (16 յ. Ք.) Պարթևը, զոր անոր հակառակորդ Արտաւան Գ. (16–40) կարճ ժամանակ առաջ գահէն հալածած էր։ Արտաւան չէր կրնար հանդուրժել որ իր ախոյեանը դրացի տէրութեան մը գահին վրայ նստի, յարատև վտանգ մը իրեն։ Ուստի սկսաւ սպառնալ Հայոց, որոնք առանձին չէին կրնար դիմադրել անոր, մանաւանդ որ Վասպուրական և Բագրեւանդ գաւառները Արտաւանայ կողմը բռնած էին, իսկ Հռոմ չհամարձակեցաւ իր Պարթևաց գահին թեկնածուն և ոչ իսկ Հայաստանի մէջ պաշտպանել։ Տիբերի հրամանաւ Սուրիոյ կուսակալն Կրետիկոս Սիլանոս Վոնոնը Անտիոք կանչեց և հոն պահեց զայն, թողլով սակայն կրել թագաւորի տիտղոսը և արքայական նշանները[2]։

Այս վերջին դէպքերու ժամանակ վախճանեցաւ Օգոստոս կայսրը (14 յ. Ք. Օգոստոս 19)։ Յաւով միայն տեսած էր նա Տիգրան Եւ հալածուիլը։ Ընդ ամէնն Օ-

1. Տակիտ Տար. 2, 4։
2. Տակիտ Տար. 2, 4. 58. 68. Gutschmid, Gesch. Irans 119։

գոստոս հինգ թագաւոր դրկեց Հայաստան, բայց ասոնցմէ ոչ մէկը կրցաւ հռովմէական ազդեցութիւնը հաստատել հոն։ Չենք ալ գիտեր թէ արդեօք ասոնցմէ մէկը կըրցա՞ւ տարիէ մը աւելի թագաւորել։ Օգոստոսի ծրագիրն էր Հայաստանը խաղաղ միջոցներով նուաճել և կամ քաղաքագիտական խաղերով հռովմէական աւատական տէրութեան մը վերածել։ Ասոր իրագործման համար երեք նպաստաւոր պարագաներ կը ներկայանային իրեն. անընդհատ ներքին շփոթութիւններ Պարթևաց պետութեան մէջ, աւատական կազմակերպութիւն Հայաստանի, և Արտաշէսեան հարըստութեան սպառումը։ Եթէ Օգոստոս Հայաստանի շատ չդպաւ, զայս ոչ այնքան իրեն կը պարտինք որքան իր և Պարթևաց մէջ տիրող նախանձոտութեան։ Պարթևք Հայաստանը պաշտպանեցին աղեղ և նետ ի ձեռին, սպառնալով միշտ։ Բայց ստէպ Մեծ Թագաւորներու իշխանութիւնը իրենց բնիկ երկրին մէջ ապահով չէր, հետևաբար չէին կրնար միշտ միևնոյն ուշադրութիւնը դարձնել Հայոց գործերուն։ Ճիշդ այսպիսի վայրկեաններէն գիտէր Օգոստոս ճարտար կերպով օգտուիլ։

Վոնոնի հեռացումէն վերջ անիշխանութիւն կը տիրէր Հայաստանի մէջ։ Արեւելքի գործերը կարգի դնելու համար Տիբերիոս կայսրը Գերմանիկոսը խրկեց հոն, 18ին յ. Ք։ Կայսերական իշխանի մը եւ միանգամայն նշանաւոր զօրավարի մը ներկայութիւնը յԱրեւելս Արտաւանը զուսպ բռնեց, որ Հայաստանի մասին պահանջներ կ'ընէր։ Գերմանիկոս Հայաստան մտաւ քիչ լեգէոններով, — վասնզի Ասորւոց լեգէոնները Պիսոն չխրկեց, — եւ տեսաւ որ Հայոց փափագները գլխաւորապէս օտար իշխանի մը վրայ կը կեդրոնանային, որ տղայութենէն ի վեր հայկական բարքեր եւ Հայոց սովորութիւնները իրեն իւրացուցած էր, եւ որսական զուարճութեանց ու խնջոյքներու մէջ ոչ մէկ Հայէն վար կը մնար։

Ասիկայ էր Զենոն, որդի Պոնտոսի Պոլեմոն թագաւորին, թոռ մը Անտոնիոս եռապետին եւ շատ հեռաւոր ազգական մը Գերմանիկոսի եւ Տիբեր կայսեր[1]։ Ուստի

1. Տես ի Ephem. Epigr. I 270 արձանագրութիւն մը եւ անոր մեկնութիւնը Մոմսընէն։ Groebe առ PW *Antonius* 30 եւ 112. Klebs, Prosopogr. I 962. (Gelzer ի Rhein. Museum հտր. 27 էջ 463 կը շփոթէ Փիւթոդորիսի մայրը Գերմանիկոսի մօր հետ)։ Անտոնիոս եռապետը Անտոնիայի հետ ամուսնութենէն ունեցաւ Անտոնիա դուստր մը. սա ամուսնացաւ Փիւթոդո-

Գերմանիկոս նախարարաց հաւանութեամբ զասիկայ թագաւոր պսակեց Արտաշատու մէջ, և ներկայ ժողովուրդը ողջունեց նոր արքայն ազգային սիրելի անուամբ մը, ԱՐՏԱՇԷՍ Գ (18–34 յ.Ք.) կոչելով զայն։ Գերմանիկոս Պարթևաց հետ համաձայնութեան մը եկաւ, որուն համեմատ Արտաւան պիտի հրաժարէր Հայաստանէն, բայց Հռովմայեցիք ալ իր պետութեան ներքին գործերուն պիտի չխառնուէին և վոնոնը Ասորիքէն պիտի հեռա-

րոս անուամբ հարուստ արևելցիի մը հետ. ասոնց ծնան Փիւթոդորիս անուամբ աղջիկ մը, որ Պոնտոսի Պոլեմոն թագաւորին հետ ամուսնացաւ. այս ամուսնութեան պտուղն էր Զենոն.

աՀաւասիկ իրեն ազգաբանութիւնը

Մ. Անտոնիոս եռապետ

- Ամուս. Անտոնիայի հետ (47)
  - Անտոնիա
    Ամուսնացած Փիւթոդորոսի հետ
    - Փիւթոդորիս
      Ամուսն. Պոլեմոնի հետ
      - Զենոն – Արտաշէս Գ
- Ամուսն. Հոկտաւիայի հետ (40)
  - Անտոնիա կրտսեր
    Ամուսնացած Ներոն Կղաւդիոս Դրուսոսի հետ
    - Գերմանիկոս
    - Տիբերիոս կայսր

ցնէին։ Սա քի՛չ մը վերջ փորձեց Անտիոքէն Կիլիկիա փախչիլ և ճամբան հռովմայեցի զինուորէ մը սպանուեցաւ[1]։

Գերմանիկոս Արտաշէս Գը կը պսակէ (Թիւ 7)

Հայաստան կատարուած գործերու համար ծերակոյտը վճռեց որ Գերմանիկոս հանդիսաւոր մուտք մ'ընէ ի Հռովմ, իսկ ինքն Գերմանիկոս Հայաստանի մէջ դրամ կոխել տուաւ, որոնք Արտաշէսի պսակումը կը հռչակեն[2]։

Կը տեսնուի որ Արտաշէս Գի ժամանակ խաղաղութիւն տիրած էր ի Հայս, որ այս շփոթ շրջանի մէջ հազուա-

1. Տակիտ Տար. 2, 56–58. Ստրաբոն 12, 3, 29. Սուետոն Կալիգուլա 1. Յովսեպոս Հնախ. 18, 2, 4. Mommsen Röm. Gesch. V 376։

2. Տակիտոս Տար. 2, 64. Cohen I էջ 138 թիւ 1 *Germanicus Caesar Ti. Aug. f.* իր գլուխը. Ձախ *Germanicus Artaxias* Գերմանիկոս թագ կը դնէ Արտաշէսի գլխուն. արծաթ դրամ յամէն 18 յ. Ք.։ (տես մեր թիւ 7)։

գիտ բան մ'է: Բայց անոր մահուանէն վերջ Արտաւան իր մեծ որդին ԱՐՇԱԿ Ա^ը (իբր 34 յ. Ք.) դրաւ հոն[1], յուսալով Պարթևաց երկրորդական ճիւղի մը համար ապահովել Հայոց թագը:

Տիբերիոս թերևս լռելեայն թողուր կատարուածը. բայց Արտաւան հռովմէական մեծվայելչութիւնը վիրաւորեց ուրիշ գործերով, զորս Տիբեր չէր կրնար իրեն թողլ տալ. այսինքն նա սկսաւ պահանջները շատցնել և ուզեց Կիւրոսի պետութիւնը վերականգնել: Ճիշտ նոյն ժամանակները Պարթևաստանէն ծածուկ պատգամաւորութիւն մը Հռովմ եկած էր և փոխանակ Արտաւանայ ուրիշ թագաւոր մը կը խնդրէր կայսրէն: Տիբեր Տրդատ անուամբ Արշակունի մը Արևելք խրկեց իբր ախոյեան Արտաւանայ և Ասորւոց կուսակալ Լ. Վիտելլիոսին հրաման տուաւ Տրդատին պաշտպան կենալ և Եփրատայ ափանց վրայ Միջագետքը գրաւել սպառնալ:

Դեռ սոսնք չկատարուած կայսրը միանգամայն հրամայեց ՄԻՀՐԴԱՏԱՅ (35-51 ընդհատութեամբ), որ Վրաց փարսման թագաւորին եղբայրն էր, տիրանալ Հայոց

1. Տակիտ տար. 6, 31. Յուսեպոս Տիբեր 41. Դիոն 58, 26:

գահին[1] ։ Վրացիք Արշակայ սպասաւոր-ները կաշառելով զայն սպաննել տուին, և Միհրդատ որ շրջակայ փոքր Թագաւոր-ներէն և գլխաւորապէս իր եղբօրմէն ա-հագին օգնութիւն գտած էր, գրաւեց Ար-տաշատը (35)։ Արտաւան մեծ բանակներ տուաւ իր որդւոյն Որոտայ, որ երթայ իր եղբօր վրէժը առնէ և Հայոց Թագին տիրանայ ։ Վրացիք Աղուանները շահած էին և Փարսման կասպից դռները բանա-լով Ծարմատները ի Հայս խուժել տուած էր ։ Որոտ սկզբան չուզեց պատերազմ տալ, բայց Փարսման նախատինքներով գրգռեց Պարթևները և պատերազմ որո-շուեցաւ։ Պարթևք հեծեալ միայն ունէին, մինչ Վրացիք բացի հեծեալներէն և լեռ-նոտ վայրերու մէջ կռուելու վարժութե-նէն, նաև զօրաւոր հետևակազնդեր ունէին. կռւին մէջ հետևակ Սարմատները յանդըգ-նաբար մօտէն սրով պատերազմելով մեծ վնասներ հասուցին Պարթևաց և Փարսման Որոտին պատահելով յարձակեցաւ անոր վրայ, և վասնզի աւելի քաջայանդուգն էր՝ վիրաւորեց Որոտը . Պարթևք կար-ծելով որ իրենց արքայորդին սպանուած

1. Տակիտ Տար. 6, 32. Դիոն 58, 26. Պետրոս Պա-տրիկիոս ի FHG IV 184։

է քաշուեցան պատերազմէն, յաղթութիւ-
նը թողլով Վրաց[1]։

Այս լուրին վրայ Արտաւան փութաց
(36) իր պետութեան բոլոր ուժերովը.
վասնզի դուրսը Արշակունեաց պատիւը
իսկ ներսը իրեն վարկը վտանգի մէջ էին։
Առաջին բաղխումը նպաստաւոր էր Վրաց,
տեղեաց հմտութեան պատճառաւ. բայց
դեռ հեռի էին յաղթող ըլլալէ։ Պէտք էր
անգամ մ'ալ զէնքերու բաղդը փորձել։

Բայց ճիշդ այդ ժամանակին է որ Տրդատ
հասած էր Պարթևաց սահմանները և իր
կուսակիցներէն թագաւոր հռչակուած.
միւս կողմանէ Վիտելիոս սպառնաց լե-
գէոններով պատերազմ բանալ Միջագետ-
քի մէջ։ Արտաւան ստիպուեցաւ թողուլ
Հայաստանը և չկրցաւ և ոչ իսկ իր ա-
թոռը դառնալ, այլ փախստեամբ դիմեց
ի Սկիւթս։ Բայց շուտով պարթև ազգա-
սէրներու քով ոգին արթնցաւ. Տրդատը
լեգէոններ մինչև Եփրատ բերած էին[2], ու-
րեմն ան գործիք մը պիտի ըլլար կայսեր.
այս մտածութիւնը իրենց ազգային գոռո-
զութիւնը կը վիրաւորէր։ Ուստի անմիջա-

1. Տակիտ Տար. 6, 33-35. Gutschmid, Gesch. Irans 120-21։

2. Տակիտ Տար. 6, 36-37։

պէս Արտաւանը ետ կանչեցին և քաշ աքսորեալը Տրդատը հալածեց մինչեւ Ասորիք։

Հաւանականաբար միևնոյն ժամանակն (36) է, որ ան իր որդւոց վրէժը առաւ ի Հայս, հալածելով Միհրդատը, որ իր գլուխը զարդարած էր հայկական խոյրով, և հոն վերստին հաստատելով Պարթևաց ազդեցութիւնը[1]։ Միհրդատ ի Հռովմ շղթայի զարնուեցաւ Կալիգուլայի հրամանաւ, բայց մեզի ծանօթ չեն այս պատժին պատճառները[2]։

Արտաւան մեռաւ 40ին վերջերը, բայց իր Գոտարզ և Վարդան որդւոց մէջ գահակալութեան կռիւները երկար տևեցին, այնպէս որ Պարթևները անկարող էին իրենց արտաքին շահերը պաշտպանելու։ Փարսման Վրաց թագաւորը, անդադար Հռովմ կ'իմացնէր այս ներքին երկպառակութիւնները, և վերջապէս Կղօդիոս կայսրը Միհրդատը լուծեց շղթայներէն և կրկին անգամ Հայաստան ղրկեց (42)[3]։ Վրացի գնդերով դաշտային տեղեր, իսկ

1· Ասիկայ կը հետևի Տակիտ Տար· 11, 8–9էն։

2· Տակիտ Տար· 11, 8–9· Դիոն 60, 8· Սենեկա De tranquillitate animi 11· Սուետոն Կալիգուլա 14· Պլինիոս 6, 5, 3։

3· Տակիտոս Տար· 11, 8· Դիոն 60, 8· Mommsen RG V 379–80· Gaheis առ PW *Claudius* 256· Ո-

Հռովմայեցի լեգէոնականներով բերդերը նուաճուեցան. վասնզի Հայերը այլեւս դիմադրութիւն չըրին, երբ Դիմոնաքս պարթեւ զօրավարը ճակատի մը մէջ յաղթուեցաւ: Իսկ Կոդիս արքայ Փոքր Հայոց, զոր նախարարներէն մէկ մասը թագաւոր ընտրել կ՚ուզէր, Կղաւդիոսի նամակով մը ստիպուեցաւ հեռու կենալ:

Այս կերպով աշխարհը անձնատուր եղաւ Միհրդատայ, որ սկսաւ աւելի անգութ վարուիլ քան առաջ[1]: Հայաստան Գառնի բերդին մէջ մնաց Հռովմայեցի գունդ մը ի պաշտպանութիւն թագաւորին: Այսուհանդերձ Վարդան, որ Գոտարզը յաղթած էր, փորձեց Հայաստանը կրկին գրաւել. բայց Վիբիոս Մարսոս, կուսակալ Ասորւոց (42–44), սպառնաց հռովմէական միջամտութիւն ընել եւ Վարդան, որու աշխարհին ներքին գործերը դեռ

մանք, ինչպէս Dessau, Prosopogr. II 457 Միհրդատայ դարձը 47ին կը դնեն, վասն զի Տակիտոս 11, 8 զայն այդ տարուան մէջ կը պատմէ: Սակայն Տակիտոս հոն նախորդ տարիներու պատմութիւնը կ՚ընէ. վասն զի ըստ Տակիտեայ 11, 9-10 Վարդան Միհրդատայ կը սպառնայ, բայց Վարդան արդէն 45ին վախճանած է նոյն իսկ ըստ Prosopogr. III 175ին. Gutschmid, Gesch. Ir. 127:

1. Տակիտ Տար. 11, 9:

բոլորովին կարգի մտած չէին, չհամարձակեցաւ զէնքով պատասխանել[1]։

Միհրդատ Հռովմայեցւոց պաշտպանութեամբ ազատած էր Պարթևաց սպառնալիքէն և ինքզինքը ապահով կը կարծէր. բայց 51ին յանկարծ քաղաքական այնպիսի փոթորիկ մը փրթաւ, որ զինքը կորուստեան վիհը նետեց։ Իր եղբայրը Փարսման յանդուգն և փառասէր որդի մ՚ունէր ՀՌԱԴԱՄԻԶԴ (51 - 53) *անուամբ, որ Վրաց թագին կը ցանկար։ Նենգամիտ Փարսմանը վախցաւ երիտասարդին դիտաւորութիւններէն և Հայոց աշխարհը ցուցնելով ըսաւ անոր. Հայաստանը ես տուի Միհրդատայ, հալածելով անկից Պարթևները, գնա՛ և դու տիրէ՛ անոր։ Հռադամիզդ նախ հայ նախարարներէն շատերը իրեն կողմ շահեցաւ, յետոյ հօրմէն ընդունած բանակով մը Միհրդատայ վրայ քալեց, որ ստիպուեցաւ Գառնի[2] բերդը Հռովմայեցի զօրաց քով ապաստանիլ, որոց զօրավարն էր Կելիոս Պոլլիոն, և հոն պաշարեց զայն։ Հռովմայեցիք նախ բողոքե-*

1. *Տակիտ Տար.* 11, 10. Gutschmid, Gesch. Irans 126։

2. *Հիւբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները էջ* 252։ *Այսօրուան Երևանու արևելակողմ, Ազատ գետին վրայ տեղ մը։*

ցին, բայց Պոլլիոն շուտով յաղթուեցաւ Հռադամիզդի կաշառքին բազմութենէն և կայսրմէ դրուած թագաւորը մատնեց յափըշտակիչին ձեռքը, իբր թէ խաղաղութեան դաշինք պիտի դնեն: Հռադամիզդ նախ գրկախառնուեցաւ անոր հետ, յետոյ երդուաւ որ ոչ սրով ոչ թոյնով պիտի սպաննէր զայն: Դաշինքը երդմամբ կնքելու համար մերձակայ անտառ մը տարաւ Միհրդատը, աստուածոց սեղանի մը մօտերը. և վասնզի սովորութիւն էր որ երդում ընելու համար թագաւորք աջ ձեռաց ճկոյթ մատերը իրարու կը կապէին և հոն ժողովուած արիւնէն կաթիլներ հանելով կը խառնէին և կը խմէին, ուստի թելը կապող մարդը յանկարծ գետին ինկաւ և Միհրդատի ոտքերէն բռնելով զայն գետին փռեց. անկեալին ոտքը կապեցին և քարշեցին, բայց Հռադամիզդ իր խօսքը պահելու համար զայն սրով չսպաննեց, այլ ծանր և շատ շորեր դիզելով անոր վրայ՝ խղդեց: Նոյն վախճանը ունեցան Միհրդատայ կինը, որ քոյր մ'էր Հռադամիզդայ, և անոր որդիքը: Հայ ամբոխը անկարեկիր դիտեց Միհրդատայ մահը և նախատինքներով միայն ծածկեց անոր երեսը՝ իբր անգութ բռնաւորի մը[1]:

1. Տակիտ Տար. 12, 44–47.

Ասորւոց կուսակալն Ումիտիոս Կուադրատոս և իր խորհրդականները հաճութեամբ լսեցին կատարուածները. վասնզի բարբարոսաց շփոթութիւնները կը դիւրացընէին Հռովմայեցւոց գործը։ Բայց որպէս զի կարծել չտան թէ ոճիր մը կը հաստատեն, հրաման ղրկեցին Փարսմանայ որ իր որդւովը ելնէ Հայաստանէն[1]։

Բայց այդ միջոցին Յուլիոս Պելիգնոս, կառավարիչ Կապադովկիոյ և կայսեր սիրելի անձ մը, բանակով մը մտաւ ի Հայս, զայն վերստին հռովմէական ընելու համար։ Սակայն նա Հայերէն յարձակում կրեց և իր զօրքէն ալ թողուելով ապաւինեցաւ Հռադամիզդի քով։ Ասոր ընծայներէն կաշառուելով յորդորեց զայն որ իր ներկայութեան թագ և արքունի նշաններ առնու։ Այս լուրերուն վրայ Կղաւդիոս կայսրը Հայաստան ղրկեց Ասորւոց նոր կուսակալն Հելուետիոս Պրիսկոսը, որ գործերը կարգի բերէ և երկիրը անդորրացնէ։

Հայաստանի մէջ կը տեսնուի որ պարթևական կուսակցութիւնը Հռովմայ և անկէ պաշտպանուած ատելի վրացւոյն դէմ պատերազմը սկսած էր։ Պրիսկոս քիչ մը վերջ կայսրէն հրաման ընդունեցաւ Հա-

1. Տակիտ Տար. 12, 48։

յաստանէն դուրս ելնել, վասն զի Պար-
թեւաց թագաւորին սպառնալիքները և
Պարթևական պատերազմի մը լուրը Հռոմ
հասած էր (51 յ. Ք.)[1]։

1. Տակիտ Տար. 12, 49։

ՄԱՍՆ Գ.

ՊԱՐԹԵՒ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ

ԿԱՄ

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Հայոց Թագին համար ծագած վերջին շփոթութեանց ժամանակ՝ պարթեւ արքունեաց մէջ մեծ եւ հազուագիւտ դէպք մը տեղի կ'ունենար. այսինքն Վաղարշ Ա. (51–77)[1] իր երկու եղբարց Բակուրայ եւ Տրդատայ համաձայնութեամբ առանց կռուի Արշակունեաց գահը կը բարձրանար։ Այս համաձայնութիւնը սակայն արդիւնք էր փոխադարձ զիջողութեան մը. երկու եղբայրներէն մէկը Մարաց իսկ միւսը Հայոց Թագը պէտք էին կրել։ Այս որոշողութեան անմիջապէս յաջորդեց գործը։ Կորովի եւ պողովատիկ կամքով Վաղարշը իր թագաւորութեան երկրորդ տարին հզօր բա-

1. *Հմմտ.* Mommsen RG V 380.

նակով մը Բակուրը Մարաց իսկ ՏՐԴԱՏԸ (իրականին 52էն, պաշտօնապէս 66–75...) Հայոց գահին վրայ դրաւ։ Վասնզի ան համարեցաւ թէ այլևս ժամանակը հասած էր Արշակունեաց երկրորդական ճիւղ մը հիմնել Հայաստանի մէջ[1]։

Անտոնիոսի ոճիրէն ի վեր Պարթևները բաւական առիթ ունէին իրենց ազդեցութիւնը տարածելու Հայաստանի վրայ։

1. Պարսկաստանի մէջ Աքիմենեանց անկումէն վերջ զօրացաւ Պարթև ցեղը և անոնց առաջին թագաւորը Արշակ նոր հարստութիւն մը հիմնեց, որ Արշակունի կոչուեցաւ։ Պարսկաստանի իշխողները ձգտում մ'ունէին Հայոց աշխարհը պարսկային նահանգ մ'ընելու։ Աքեմենեաններէն Դարեհ Վշտասպեայ նախ Հայոց անկախութիւնը ջնջեց (իբր 518 ն. Ք.)։ Արշակունիներէն առաջին թագաւորները փորձեցին Արտաշէս Ա. կանգնած հայկական թագաւորութիւնը կործանել, բայց Տիգրան Բ. և անոր նախորդները կատաղի դիմադրութեան և յետոյ Հռովմայեցիներու արգելքին հանդիպելով, և տակաւին այդ հին ժամանակներ այնչափ զօրաւոր չըլլալով՝ ստիպուեցան Հայոց անկախութիւնը յարգել, բայց վերջը հոն իրենցմէ Արշակունի մը դնելով։ Սասանեանները առաջին նպաստաւոր առթին Հայաստանը Պարսից մարզ մ'ըրին։ Իրերը այսպէս ըլլալով ինծի միամտութիւն կը թուի հաւատալը, — մանաւանդ որ բացի Խորենացիէն պատմական ուրիշ որ և է վկայութիւն կը պակսի և պէտք էր բնականապէս պակսիլ, — թէ Հայաստանի մէջ շփոթութիւն տիրած և օրինաւոր թագաւորութիւն մը չեղած հին ժամանակի մը մէջ՝ Պարսից Արշակ Ա. շատ հայասէր գտնուած ըլլայ, և Հայերը ազատելով ու անոնց թագաւորութիւն մը շնորհելով՝ իր Վաղարշակ կոչուած եղբայրը անոնց վրայ թագաւոր կարգած ըլլայ։

Մինչև այդ ժամանակ Հայաստան անոնց մրցակից ախոյեան եղած էր: Արտաշէս Բ պարագայներէ բռնադատուած՝ Պարթևաց հետ գիջող և բարեկամական քաղաքականութիւն մը սկսաւ, զոր իր յաջորդները շարունակեցին, բացի անոնցմէ որոնք իրենց թագը Հռովմայ կը պարտէին: Այս կերպով միայն կարող եղան Արտաշէսեան հարստութեան վերջին թագաւորները իրենց իրաւունքները պաշտպանել ընդդէմ Հռովմայ: Ինչպէս արդէն դիտեցինք, հայ ժողովուրդը շատ մը հասարակաց կէտեր ունէր բարուց և կրօնից մէջ Պարթևաց հետ, և մանաւորապէս նախարարական մասը կապուած էր անոնց հետ խնամութիւններով. ուստի Հայք օրէ օր աւելի կը մօտենային Արշակունիներու և անոնց մէջ կը տեսնէին իրենց բնական պաշտպանները ընդդէմ Արևմտեայց: Վասնզի Արևմուտքը սոսկ նուաստացուցիչ քաղաքականութիւն մը բռնած էր Հայոց հանդէպ, անոր համար ևս քիչ համակրելի էր ժողովրդեան:

Թէև ի սկզբան Հայերը քիչ մը նախանձոտ էին Պարթևաց, բայց ընդհանրապէս հաւան էին անոնց Հայաստան մըտնելուն: Ազգային կուսակցութիւնը, որ զօրաւորագոյնն էր, տակաւ առ տակաւ փո-

խուեցաւ հայ—պարթևական կուսակցութեան մը։ Այս բանս կը տեսնենք մենք կռիւներու բովանդակ ընթացքին մէջ, որոնք 16էն մինչև 62 տևեցին։ Հայերը կը հալածեն Հռովմայեցին և Վրացին բայց ոչ երբէք Արշակունի մը. անոնք կը պատերազմին Պարթևաց շարքերուն մէջ։ Արշակունեաց հանդէպ համակրութեան այս զգացումը երթալով կը զօրանայ հայ ժողովրդին մէջ։ Արտաւանայ և Վարդանայ ժամանակ, որոնք Հայաստանը գրեթէ տասը տարի պարթևական ազդեցութեան տակ պահեցին, այս համակրութիւնը տակաւին նուազ է, բայց Վաղարշ Աի ժամանակ անիկայ արդէն խոր արմատ ձգած է ժողովրդեան սրտին մէջ։ Կորբուլոն իր արշաւանքին ատեն, 58–59, Հայաստանի ամէն կողմ Արշակունեաց կուսակիցներու կը հանդիպի. Հաղամիզդ և Տիգրան Զ կը հալածուին ի նպաստ Արշակունւոյ մը[1]։ Հրանդէայի մօտ Հայք և Պարթևք միասին կը պաշարեն լեգէոնները։

Այս իրականութեանց հանդէպ, որոնք բաւական յստակ կերպով կը ցուցնեն ժողովրդեան միտումը դէպի Պարթևաց կող-

1. Տակիտոս տար. 14,26 ոչ հաճութեամբ ընդունուեցաւ, ոմանց քով Արշակունեաց սէրը դեռ տեւելուն համար։

մը, պէտք է Տակիտոսի Հայոց անորոշութեան և տարտամութեան մասին ըրած բացատրութիւնները աւելի մեղմ իմաստով մը հասկնալ[1]*: Միւս կողմանէ սակայն պայծառ կը տեսնուի, որ հայ ժողովուրդը, վարժուած իր բաղդը հզօրագոյններու ձեռքով որոշուած տեսնելու, քիչ վստահութիւն ունի իր յատուկ ուժերուն վրայ: Սոյն նուազ ինքնավստահութիւնը ամենէն աւելի կը նշմարուի այս կռիւներու մէջ, ուր Հայուն անպատերազմասէր և խաղաղ նկարագիրը իր բոլոր ընդարձակութեամբը երևան կու գայ: Հայը արդէն ընդհանուր քիչ հասկցած է իր լեռները ազատութեան միջնաբերդեր ընել:*

Սակայն միայն ժողովրդեան նկարագիրը չէ, այլ նաև Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը պատճառ մ'էր, որ երկու մեծ պետութիւններ անոր տիրելու համար ընդերկար կռուեցան: Երկուքէն ոչ մէկը կրնար թոյլ տալ իր դրացւոյն այդ երկրին բացարձակ տէր դառնալ: Վասնզի Հայաստանի տիրողին համար դըժուարին գործ մը չէր ասկից, իբրև անառիկ միջնաբերդէ մը, Միջագետքը և Իրանը, կամ Ասորիքը և Փոքր Ասիան

1. *Տակիտ. տար.* 12,50. 13,34. 14,23:

գրաւել: Բայց բնակչաց մասնաւոր հակումը դէպի Արշակունեաց կողմը՝ Հայոց գահը անդառնալի կերպով ապահովեց այս վերջիններուս: Այսուհանդերձ Հայաստան աշխարհը երբէք Պարթևաց չեղաւ: Հռովմ այդ ոչ մէկ պարագայի մէջ կրնար թոյլ տալ:

Արդ երբ Հայերը այսքան նպաստաւոր տրամադրութիւններ ցոյց կու տային Արշակունեաց հանդէպ, Պարթևական բանակներ բուռն կերպով մտան Հայաստան (52), և Հռադամիզդ առանց դիմադրութիւն իսկ փորձելու քաշուեցաւ անկից: Արտաշատ և Տիգրանակերտ բացին իրենց դռները քաջաց առջև: Բայց խիստ ձմեռ մը, պարէնի պակասութիւն և անոնց հետևանքով ծագած հիւանդութիւն մը ստիպեցին Վաղարշը իր բանակներով քաշուիլ իր աշխարհը: Յաջորդ տարուան (53) գարնան Հռադամիզդ, որուն անտարակոյս կ'օգնէին կաւկասեան վարձկան զինուորներ, կրկին գրաւեց Հայաստանը, ուր Տրդատ առանց զունդերու մնացած էր: Բայց Հայերը, բևեռ ծառայութեան վարժուած, չկըրցան հանդուրժել անոր գործած անգըթութիւններուն և պաշարեցին զայն իր արքունի դղեակին մէջ: Վայրագ երիտասարդը և իր կինն Զենոբիա իրենց փրկու-

թիւնը տեսան միայն ձիերու երագութեան մէջ և փախստեամբ ազատեցան. բայց ճամբան Զենոբիա յոգնելով և միանգամայն գերութեան նախատինքէն վախնալով խնդրեց ամուսինէն որ զինքը պատուաւոր մահով մը ազատէ։ Հռադամիզդ սրովը վիրաւորեց իր թագուհին և զայն Երասխի հոսանքներուն տուաւ. բայց ալիքները զայն ափունք նետեցին և հովիւները կիսամեռ կինը գտնելով Արտաշատ բերին, ուր Տրդատ զայն դշխոյավայել կերպով խնամեց և պահեց[1]։

54 *տարւոյն վերջերը Հռովմ լուր հասաւ թէ Պարթեւք դարձեալ գրաւեր են Հայաստանը։ Ներոն* (54-68), *որ այդ ժամանակ տակաւին եօթնևտասնամեայ պատանի մ'էր, դեռ նոր կայսերական ծիրանին ընդունած էր։ Այս լուրէն առաջ անոր քով հասած էին հայկական պատգամաւորներ, որոնք անշուշտ Վրացւոյն հեռացումը կը խնդրէին, որուն իշխանութիւնը Հայոց անհանդուրժելի էր*[2]։ *Հռա-*

1. Տակիտ տար. 12,50-51. հմմտ. Gutschmid, Gesch. Irans 129։ Կղաւդիոսի ատեն երկու պատուիրակութիւններ կը յիշուին միեւնոյն ժամանակի մը մէջ, մէկը Հայոց միւսը Պարթեւաց, որոնք թատերական ներկայացման մը միջոց ծերակուտականներու հետ կը նստէին (Սուետոն Կղաւդիոս 25)։ Հաւանականաբար երկուքն ալ Վրացւոյն հեռացումը կը խնդրէին։

2. Տակիտ տար. 13,5. Կասսիոս Դիոն 61,3։

դամիզդ իր փախուստէն վերջ դարձեալ Հայաստան մտած էր և հիմայ (54ին) դարձեալ բռնադատուած էր զայն Պարթևաց թողուլ և հեռանալ[1]։

Ներոն վճռեց ազդու կերպով բայց նպատակի մը տանող ճամբով առաջ երթալ։ Այդ ժամանակ իրեն քով կային իբրև իրեն խորհրդական կամ նախարարներ երկու մեծ մարդիկ, Բիւրոս և Սենեկա։ Հռովմայ կայսերական արքունիքը սա ցաւալի փորձառութիւնն ըրած էր, որ հակառակ Հայաստանի մէջ իրենց ըրած արշաւանքներու ընդհանրապէս յաղթական վերջանալուն, հռովմէական իշխանութիւնը հոն երբէք հաստատապէս արմատ ձգած կամ տևական եղած չէր։ Հազիւ թէ հռովմէական լեգէոնները հոնկից կը հեռանային, կը նուազէր նաև հռովմէական ազդեցութիւնը։ Նմանապէս շատ շահաւոր չէր յարատև լեգէոններ պահել հոն, և սակայն առանց այս ազդու միջոցին՝ վտանգ կար որ Հայաստան Արշակունիներու ձեռքը իյնար։ Երկու մեծ պետութեանց մէջ տևական խաղաղութիւն մը հաստատելու համար պէտք էր նախ հայկական խնդիրը լուծել։

1. Տակիտ տար. 13,6։

կայսերական քաղաքագէտները գտան լուծում մը, որ ներկայ պարագայներու մէջ լաւագոյնն ըլլալ կը թուի։ Այսինքն, պահելով Հայոց ազգային ինքնավարութիւնը պէտք էր երկու պետութեանց Հայոց վրայ ազդեցութեան սահմանը բաժնել և որոշել, և այն՝ հետևեալ կերպով. Պարթևաց թագաւորը պէտք էր ընտրել իր արքունիքէն Արշակունի իշխան մը Հայոց գահին համար, բայց այդ իշխանը պէտք էր Հայոց թագը կայսեր ձեռքէն ընդունել՝ իբր հռովմէական աւատ մը։

Սակայն մինչև որ այս սկզբունքը Պարթևներէն ընդունուեցաւ, որոնք Հայոց թագաւորին թէ դնողը և թէ հաստատողը կ՚ուզէին ըլլալ, Հռովմ բռնադատուեցաւ իր արծիւները շատ անգամներ Եփրատայ և Երասխի ափանց վրայ ցուցնել, ինչպէս որ հիմայ պիտի տեսնենք։

Հայաստանի երկրորդ գրաւման լուրին վրայ Ներոն հրամայեց 24,000 լեգէոնականներէ ձևացած բանակ մը կազմել, որ դեռ շատ ստուարացաւ օգնականներու գընդերով։ Այս բանակին պաշտօնը պիտի ըլլար կայսերական աւատը, Հայաստանը, ազատել և վերստին հռովմէական ընել։ Արշաւանքին առաջնորդութիւնը բաժնուեցաւ Ումիտիոս Կուադրատոսի, որ կուսա-

կալ էր Ասորւոց (51–60), և կն. Դոմետիոս Կորբուղոնի մէջ, որ Կապադովկիոյ և Գաղատիոյ կուսակալն էր։ Միանգամայն հրաման ղրկուեցաւ Ագրիպպաս Պաղեստինու և Անտիոքոս Կոմագինեցւոց թագաւորներուն որ, մինչ լեգէոնները Հայաստան կը յարձկին՝ իրենք ալ Պարթևաց պետութեան մէջ արշաւանք գործեն։ Այս բանակներուն կոնակը պաշտպանելու և անոնց պարենաւորումը ապահովելու համար Ներոն Փոքր Հայքը տուաւ Արիստոբուղայ, որ էր որդի Քաղկիդեայ Հերովդէս թագաւորին, և Ծոփքը Սոյեմոսին, որ Եմեսիոյ թագաւորաց ցեղէն իշխան մ'էր, երկուքն ալ թագաւոր անուանելով։

Սակայն պարթև և հռովմայեցի բանակները ձեռք ձեռքի չեկան. վասնզի Վաղարշ երկու հռովմայեցի սպարապետներու առաջարկին հետևելով կակղցաւ, և քանի մը արշակունի իշխաններ, որոնց փառասիրութենէն ինքը կը վախնար, պատանդ ղրկեց Հռովմ. իսկ ինքն խաղաղութեամբ հեռացաւ իր աշխարհը, մեծագոյն պատրաստութիւններու համար ժամանակ շահելու դիտմամբ (55)[1]։

1. Տակիտ տար. 13,5–9. Դիոն 62,19. Յովսէպոս Հնախ. 20,5, Հր. պտրզմ. 7,27։

Բայց այս խաղաղութիւնը պէտք չէ շատ լուրջ ըմբռնել։ Յիրաւի Վաղարշ և Հռովմայեցիք քաշուեցան Հայաստանէն, բայց Տրդատ մնաց հոն, նա թագաւոր էր հոն և Հայք կը փափաքէին զինքը[1]։ Յայտնի կեղծիքով մը երկու պետութիւններն ալ Տրդատայ գործը Պարթևաց գործէն կը զատէին։

Յաջորդ տարւոյն (56) սկիզբները երկու տէրութիւններու մէջ յարաբերութիւնները սաստիկ լարուած վիճակի մը մէջ էին։ Կորբուղոն չէր ուզեր թոյլ տալ որ Տրդատ առանց կայսեր հաւանութեան Հայոց գահը նստի, իսկ Վաղարշ կայսերական հաւանութիւն մը չէր ուզեր ճանչնալ և միտքը դրած էր ամէն գնով իր եղբայրը պաշտպանել։ Սակայն Հռովմայեցին 56–57ի ժամանակը զինմամբ և զինուորական հրահանգներով անցուցած էր և 58ի գարնան առ նուազն 30,000 հոգիէ ձևացած բարեկազմ բանակով մը հիւսիսակողմէն

1. Այս կը հետևի Տակիտոսի տար. 13,34. 37. 39 և 15,6 գլուխներէն։ Թէ այս համաձայնութիւնը պարզ ձևականութիւն մ'էր և ատով ոչ Պարթևը բան մը կորսնցուց և ոչ Հռովմայեցին բան մը շահեցաւ, կը տեսնուի Տակիտոսի տար. 13,37-41 և 14,23-26 գլուխներէն, ուր Կորբուղոն յամին 58–59 ամէն կողմ Պարթևաց կուսակիցներու հանդիպեցաւ և ոչ մէկ քաղաք հռովմէական էր։

մտաւ Հայաստան և դիմեց դէպի Կարնոյ բարձրաւանդակը[1] ։

Տրդատ բողոքեց իրեն և իր եղբօր անուամբ. բայց Կորբուղոն, որ շատ լաւ գիտէր թէ Վաղարշ այդ ժամանակ Վրկանաց ապստամբութեամբ մը զբաղած էր, իրեն առաջարկեց Հայաստանի թագը կայսրէն խնդրել։ Երբ այս առաջարկը մերժուեցաւ, Կորբուղոն յառաջ քալեց, առաւ քանի մը բերդեր, աւերեց դժբաղդ երկրէն բաւական մաս մը։ Աւերման գործին մէջ իր դաշնակիցները մեծագոյն դեր մը կը խաղային, գլխաւորապէս Մոսկեանք և Վրացիները, որոնց Փարսման թագաւորը, յետ Հռադամիզդը իբր դաւաճան մը սպաննելու, ամէն ջանք կը թափէր իր ոճիրները մոռցնելու և դարձեալ Հռովմայեցւոց սիրելի ըլլալու համար։ Կորբուղոն ձմեռը հաւանականաբար Հայաստանի մէջ այսօրուան Կարսի մօտերը անցուց, և 59ի գարնան դիմեց Արտաշատու վրայ[2]։ Ճամբան Տրդատայ հետ փոքրիկ բաղխումներ ունեցան, բայց Պարթևին բանակը միայն այրուձիէ կազմուած ըլլալով չէր ուզեր լեգէոնականներու հետ ճակատ առ ճակատ

1. Egli, Feldzüge in Armenien von 41-63, էջ 321. Mommsen RG V 385։
2. Egli անդ էջ 323-4։

կռուի և վերջապէս թողուց Հայոց սահմանները և անյայտացաւ: Հռովմայեցիք մօտեցան Հայոց մայրաքաղաքին, որ Տրդատէն լքուած յօժարակամ իր դռները բացաւ անոնց առջև: Բայց Կորբուղոն հոս ինքզինքը ցուցուց իբրև ճշմարիտ ընկեր մը Լ. Մումմիոսին. ան Հռովմայ «դաշնակցաց» հին մայրաքաղաքը, որ կամաւոր կերպով իր դռները բացած և զինքը բարեկամաբար ընդունած էր, կրակի ճարակ տուաւ, խնայելով միայն մարդկանց կեանքին: Այս հրկիզելու որոշողութեան մէջ քաղաքական նպատակներու հետ նաև ունայնութիւն և թեթևամտութիւն պակաս չէին: Կործանման գլխաւոր պատճառը այն էր, որ Արտաշատ շատ ընդարձակ էր և ինքն բաւականաչափ զօրք չունէր թէ՛ քաղաքը պաշտպանելու և թէ Տրդատը հալածելու համար[1]:

Արտաշատէն դիմեց Տիգրանակերտի վրայ և աշնան մօտերը, հաւանականաբար Պայազիտի, Մուշի և Պիթլիսի վրայէն, հասաւ այս դարձեալ ծաղկող մեծ քաղա-

1. *Տակիտ տար.* 13,34–41. *Այս յաղթութեան վրայ Ներոն* Armeniacus *Հայկական տիտղոսը առաւ. միակ արծաթեայ դրամը տես* Eckhel VI 263. Cohen I *թիւ* 2: *Ուրեմն* Armeniacus *բացատրութիւնը նախ Ներոն կը գործածէ և ոչ թէ Վերոս, ինչպէս որ* Rohden *առ* PW *Armeniacus* *կը համարի:*

քը[1]։ Ճամբան շատ նեղութիւններ կրեց պարենի պակասութենէն և բնակչաց թըշնամութենէն, զորս ինքը զէնքով նուաճել ջանաց։ Նմանապէս Տիգրանակերտ յօժարակամ բացաւ իր դռները (59) և ոսկեղէն պսակ մը ընծառաջ ղրկեց Կորբուղոնի[2]։ Բայց Հռովմայեցիք ամէն տեղ բարեկամաբար չընդունուեցան. Լեգերդա ամրոցին մէջ հայ երիտասարդութիւնը դիւցազնական դիմադրութիւն մ'ըրաւ Հռովմայեցւոց։ Բայց քանի որ Վաղարշ Վրկանաց պատերազմով խաբանուած էր իր ուժերը աս կողմ դարձնելու, հայ-պարթեւական կուսակցութեան դիւցազնութիւնները շատ չէին զօրէր[3]։

Հակառակ Կորբուղոնի հռչակեալ մեծագործութեանց, ինչ որ Տակիտոսի նկարագրութենէն կը տեսնուի, ՏԻԳՐԱՆ Զ[4] (իբր 60–61), զոր Ներոն Հայոց թագաւոր պսակած և ղրկած էր, սիրով չընդունուեցաւ Հայերէն. վասնզի տակաւին շատեր Արշակունիները կը գերադասէին։

1. Egli Feldzüge in Armenien von 41-53 էջ 324։

2. Փրոնտինոս 2, 9, 5 հակառակը կը հաստատէ երբ կ'ըսէ. Հայերը կը կարծուէին յամառաբար պաշարման դիմադրել։

3. Տակիտ տար. 14,23-25. Դիոն 62, 20։

4. Հմմտ. էջ 144 ծան. 3։

Կորբուղոն Տիգրանակերտի մէջ թագաւորին պաշտպանութեան համար թողուց հազար լեգէոնականներ, երեք գունդ օգնականաց զօրքերէն և երկու գումարտակ հեծեալներ, և յետ բոլոր շրջակայ թագաւորաց հրաման ղրկելու որ կրցածնին չափ Տիգրանայ օգնեն, եկաւ Անտիոք, ուր Ումիտիոս Կուադրատոս վախճանած էր, և Ասորւոց կուսակալութիւնը ստանձնեց[1]։

Թեթևամիտ և ստրկութեան վարժած Տիգրանը միանգամայն նաև անխոհեմ էր. ան հայկական սահմաններէն դուրս ելնելով սկսաւ աւազակային ասպատակութիւններ ընել դրացի Ադիաբենաց աշխարհը, որ մինչև նոյն ժամանակ Պարթեւաց աւատական երկիր մ'էր։ Արշակունւոյ մը Հայաստանէն հալածուիլը, այլասերած Հրէի մը այս նախատական վարումը, և առոնցմէ աւելի Տրդատայ խօսուն լռութիւնը, սաստիկ կը վիրաւորէին պարթև մեծամեծներու և Արշակունի իշխանազուններու գոռոզութիւնը և կը զայրացնէին անոնց սիրտը դառն տժգոհութեամբ։ Վաղարշ այլևս ազատ էր Վրկանաց պատերազմէն. ան աւագանւոյ ժողովի մը մէջ Տրդատը հանդիսաւոր կերպով Հայոց թա-

1. Տակիտ տար. 14,26։

գաւոր պսակեց և որոշուեցաւ որ առանց զոհողութեանց մեծութենէն ընկրկելու պէտք էր Տրդատը ամէն գնով այդ երկրին գահին վրայ վերստին դնել։

Նորապսակ Թագաւորը Հայաստան տանելու գործը Մոնէզ զօրավարին յանձնուեցաւ. Վաղարշ ինքն անձամբ հռովմէական նահանգները պիտի արշաւէր։ Մոնէզ ջանաց իր գալստեան համբաւէն առաջ հասնիլ Հայաստան. ա՛ն 61ի սկիզբները պաշարեց Տիգրանակերտը, ուր Հռովմայեցիք և անոնց պաշտպանեալ Թագաւորը պատսպարուած էին։ Կորբուղոն հոն ղրկած էր երկու նոր լեգէոններ և ինքն ալ պատրաստուեցաւ Եփրատայ ափերը պաշտպանելու։

Ճիշդ չենք գիտեր թէ Տիգրանակերտի պաշարման միջոց ինչ անցաւ։ Եթէ Տակիտոսի (որ է Կորբուղոնի) պատմածին նայինք, Պարթեւք քաղաք պաշարելու արուեստին մէջ շատ ճարտար չըլլալով, գործը անյաջող եղաւ. Տիգրան հոն բաւական պաշար և զօրք ունէր, մինչդեռ Վաղարշ, որ այդ ժամանակ Մծբնայ մօտերը կը գտնուէր, իր հեծելագնդին համար ճարակի մեծ նեղութիւն կը կրէր, որովհետև մարախի անսովոր բազմութիւն մը խոտերը փճացուցած էր. Կորբուղոն

պատգամաւորի ձեռքով բողոքեց Վաղարշու և ըսաւ թէ, եթէ Պարթեք Հռովմայեցւոց բարեկամ և դաշնակից թագաւոր մը և հռովմէական լեգէոնները պաշարել շարունակեն, ինքն ալ պարթևական երկրի վրայ բանակ պիտի զարնէ։ Վաղարշ պատասխան տուաւ, թէ ինքն պատգամաւորներ պիտի ղրկէր կայսեր՝ Հայաստանը Տրդատայ համար խնդրելու և խաղաղութիւնը հաստատելու համար։ Միանգամայն հրաման ղրկեց Մոնէզի որ թողու պաշարումը և ինքը իր բանակներով հեռացաւ[1]։

Բայց հոս Տակիտոս վայրկեան մը կ'ընդհատէ իր գլխաւոր աղբիւրը, որ են Կորբուղոնի Յիշատակարանները, և թոյլ կու տայ որ ակնարկ մը նետենք բուն իրականութեան վրայ։ Շատերը, կ'ըսէ ան, այս գործերը մեծապէս կը գովէին, համարելով զանոնք իբր արդիւնք մը թագաւորի երկիւղին և Կորբուղոնի սպառնալիքներուն. իսկ կային ուրիշներ, որոնք տարբեր կերպով կը մեկնէին։ Այս վերջիններս կ'ըսէին թէ, Կորբուղոն թագաւորին հետ ծածուկ համաձայնութիւն ըրած է, այնպէս որ Վաղարշու հեռացած ժամանակ նաև Տիգրան Հայաստանէն ել-

1. Տակիտ տար. 15, 1-5. Յովսէպոս Հնախ. 20,4։

նէր. ապա թէ ոչ ինչո՞ւ համար հռովմէական բանակը Տիգրանակերտէն հեռացած է. ինչո՞ւ համար խաղաղութեան միջոց զայն կը թողունք, զոր զէնքով պաշտպանած էինք. միթէ լաւագո՞յն է Կապադովկիոյ մէջ ողորմելի խղիկներուն տակ ձմեռել քան գրաւուած երկրի մը մայրաքաղաքին մէջ[1]։

Ինչպէս որ յայտնի կը տեսնուի, միայն Վաղարշը չէ որ իր Պարթևներով կը թողու Հայաստանը, այլ նաև Հռովմայեցիք իրենց պաշտպանեալ Տիգրանով, զոր հաւանականաբար Հայերը լեգէոնաց մեկնելէն անմիջապէս վերջ հալածեցին։ Տակիտոսի բացատրութիւնը, *formidine regis et Corbulonis minis*, թագաւորին վախով և Կորբուղոնի սպառնալիքներով, կարելի է ճիշդ հակառակ դերերով հասկնալ[2]։ Վասնզի Կորբուղոն չէր ուզեր Վաղարշու հետ պատերազմիլ և իր մինչև այդ ժամանակ վաստկած զինուորական համբաւը վտանգի մէջ դնել։ Այդ պատճառաւ ան Հայաստանի պաշտպանութեան համար կայսրէն մասնաւոր զօրավար մը խնդրած

1. Տակիտ տար. 15,6. 8։
2. Տես Յաւելուած, Դ. Կորբուղոնի գրուածք իբր աղբիւր իր գործոց։

էր [1], որ նոյն տարւոյն (61) վերջերը երեք լեգէոնները [2] գլուխ անցած հասաւ Կապադովկիա: Այս զօրավարն էր Կեսեննիոս Պ ե տ ո ս , որուն պիտի հնազանդէին նաև Պոնտացւոց Գաղատացւոց և Կապադովկացւոց օգնական գնդերը: Կորբուղոն ուրիշ երեք լեգէոններով [3] Ասորիք մնաց, Եփրատի կողմը հսկելու համար:

Վաղարշու ղրկած պատգամաւորները դատարկ ձեռքերով ետ դարձած էին Հռովմէն և Պարթևք անմիջապէս գրաւեցին Հայաստանը, ուր հաւանականաբար Տըրդատ արդէն կը թագաւորէր: Պետոս 61ի աշնան մտաւ Հայաստան Տիգրանակերտը ետ առնելու դիտմամբ, և քանի մը ապատակութիւններ և աւարառութիւններ ընելէն վերջ Կապադովկիա դարձաւ ձմեռելու համար: Բնականապէս Հայաստան միշտ Պարթևներէ գրաւուած էր, բայց Պետոս մեծաղղորդ նամակ մը գրեց կայսեր, իբր թէ պատերազմը վերջացածի պէս է [4]:

1. Տակիտ տար. 15,6:

2. Չորրորդ, երկոտասաններորդ և հնգերորդ. այս վերջինս առաջ Մեզիա կը գտնուէր Պղաւտիոս Սիլւանոսի հրամանին տակ, հմմտ. CIL 14 թիւ 3608, և յետոյ այդ զօրավարէն Հայաստանի արշաւանքի ղրկուեցաւ, հմմտ. Տակիտ տար. 15,6, Rohden, Prosopogr. III 363:

3. Երրորդ, վեցերորդ, տասներորդ:

4. Տակիտ տար. 15,8:

Հետևեալ տարւոյն (62) գարնան լսուեցաւ պարթևական ահեղ բանակի մը հասնիլը, ինքնին Վաղարշու առաջնորդութեամբ: Սա վայրկեան մը թողուց Ասորիքը, (թերևս Կորբուղոնի հետ ըրած գաղտնի համաձայնութեան մը հետևանքով, որով Կորբուղոն կրնար խոստացած ըլլալ կարելի եղածին չափ Հայաստանէն հեռի կենալ), և եկաւ Հայաստան, որուն արևմտեան սահմանին վրայ Պետոսի բանակը կեցած էր: Պետոս 3000 լեգէոնականներ Տաւրոսի վրայ, իր Պաննոնիացի հեծեալները դաշտին մէկ կողմը, և ուրիշ պահապան գնդեր ուրիշ տեղեր զետեղած էր Պարթևաց անցքը արգիլելու համար. իսկ ինքն բուն բանակը զարկած էր Հռանդէա (Հռանդական ?) կոչուած ամուր տեղ մը Արածանիի եզերքին վրայ: Բայց Վաղարշու զորքերը անդիմադրելի հեղեղի մը պէս իրենց հոսանքին տակ կոխելով ջնջեցին՝ անցքերը խափանող Հռովմայեցիները, և յառաջ վազեցին: Մահէն ազատող քանի մը սարսափահար փախստականներ հասած էին Պետոսի բանակը և զօրաց առջև թագուորին բուռն զօրութիւնը և անոր գնդերուն բազմութիւնը պատմելով զամէնքը վախով և սարսափով լեցուցած էին: Վաղարշ հասաւ և պաշարեց հռովմէական ճամբարը Հռանդէայի մէջ:

Պետոս, որ քիչ մ'առաջ կը սպառնար Հայոց վրայ հարկ և Հռովմայեցւոց օրէնքները դնել, այժմ ամենէն աւելի վհատածն էր։ Ինքը և իր բանակը շուտով արուեստին և յոյսը կորսնցուցին և սկսան Կորբուլոնէն օգնութիւն խնդրել, որ միշտ դանդաղեցաւ գալն բերելու։ Պետոսի ուրիշ ճամբայ չմնաց բայց եթէ Պարթևաց հետ բանակցիլ։ Առաջին նամակին կարճ պատասխանեց Վաղարշ, թէ ինքն իր Բակուր և Տրդատ եղբայրներուն կը սպասէր. այդ տեղը և այդ ժամանակը ընտրած էին Հայաստանի վրայ խորհելու համար. իսկ աստուածք Արշակունիներու փառքին արժանի համարեցին՝ նաև Հռովմայեցւոց լեգէոններուն մասին վճռել։ Պետոս յետոյ պատգամաւորներու ձեռքով Թագաւորին հետ խօսակցիլ ուզեց և սա իր ասպահապետ Վասակը ղրկեց, որ Պետոսի խօսակցութեանց պատասխանեց թէ, Հռովմայեցւոց Հայաստան գրաւելը և գալն նուէր ընելը սոսկ երևոյթ մ'էր, զօրութեամբ անոր տիրողները Պարթևներն եղած էին։

Բայց Վաղարշ գործնական և լուրջ քաղաքագէտ մ'էր. ան խնդիրը ծայրայեղութեան չտարաւ. իր նպատակներէն էր Պարթևաց ուժը ցուցնել և Հռովմայեցւոց խոնարհիլը տեսնել։ Այդ երկու կէտերն ալ

այժմ կատարուած էին։ Ուստի երկրորդ օր երբ Պետոս կրկին անգամ խաղաղութեան պայմաններ խնդրեց՝ Թագաւորը չըմերժեց խնդիրքը, և Ադիաբէնի Մոնոբազ Թագաւորը իբրև վկայ կարգելով կնքուեցաւ հետևեալ դաշինքը։ Վաղարշ Թոյլ պիտի տար որ լեգէոնները պաշարումէ ազատուին, բայց ո՛չ մէկ Հռովմայեցի զօրք պիտի չմնար Հայոց սահմանները և հռովմէական ամրոցները և բանակին պարէնը Պարթևաց պիտի յանձնուէին, որոց աւանդումէն վերջ Վաղարշ պատգամաւորներ պիտի ղրկէր Ներոնի[1]։

Ասոր յաջորդեց լեգէոնաց մեկնումը, որ աւելի փախուստի մը կը նմանէր։ Թագաւորին պատուիրելովը Պետոս Արածանիի վրայ կամուրջ մը շինել տուած էր Պարթևաց համար. և Հայերը զինուորաց ձեռքէն եւ յափշտակեցին այն ամէն ինչ, զորս ասոնք բնակչութիւնը կողոպտելով առած էին։ Նոյն իսկ զրոյց տարածուեցաւ թէ, լեգէոնները լծոյ տակէն անցած ըլլան[2]։ Կորբուղոն, որ Սուրիքէն ճամբայ ելնելով Կոմագինէի և Կապադովկիոյ վրայէն Հայաստան կը դիմէր, Եփրատայ մօտ

1. Տակիտ տար. 15,7-14. Դիոն 62, 20-21։
2. Տակիտ տար, 15,15. Սուետոն Ներոն 39։

պատահեցաւ Պետոսի զօրաց: Երկու բանակներու հանդիպումը սրտաշարժ էր: Պետոսի առաջարկ մը, թէ բովանդակ միացեալ ուժերով դարձեալ Հայաստան մտնեն, Կորբուղոն բացարձակ կերպով մերժեց: Յետոյ Պետոս գնաց Կապադովկիա՝ ձմերելու համար, իսկ Կորբուղոն դարձաւ իր նահանգը[1]: Վաղարշի խնդրանքին վրայ Կորբուղոն Եփրատայ ափանց մօտ զետեղած հռովմէական գնդերը վերցուց: Այնուհետև Վաղարշ հեռացաւ պատերազմի ասպարէզէն: Թէ Կորբուղոնի պահանջին վրայ յաղթական Պարթևները Հայաստանը թողած ըլլան և Հայք առանց դատաւորի մնացած ըլլան, *Armenii sine arbitro relicti*, ինծի շատ անհաւանական կը թուի: Բնականաբար վերջը վերջը Վաղարշ պէտք էր իր բնիկ աշխարհը դառնալ. բայց Տըրդատ Հայաստան մնաց իր Պարթևներով[2]:

Պետոսի յաղթութեան համար Հռովմայ մէջ յաղթական կամարներ կանգնուեցան և հանդէսներ կատարուեցան!

63ի գարնան Պարթևաց պատգամաւորները հասան Հռովմ և Տրդատայ Հայոց գահին վրայ հաստատուիլը խնդրեցին:

1. Տակիտ տար. 15,15–17:
2. Տակիտ տար. 15,17. Դիոն 62,22:

Բայց Ներոն տեսաւ որ իր սպարապետին տուած տեղեկութիւնը և պատգամաւորներուն բառերը բոլորովին իրարմէ տարբեր են։ Ան ատեն Ներոն դառնալով այն հարիւրապետին, որ պատգամաւորաց ընկերացած էր, հարցուց թէ Հայաստանի մէջ իրաց վիճակը ի՞նչ է. Բոլոր Հռովմայեցիները անկից դուրս ելան, պատասխանեց հարիւրապետը։ Ասոր վրայ կայսրը հասկցաւ թէ Պարթևաց ըրածը սուտ հեզնութիւն մ՚էր. անոնք կը խնդրէին բան մը զոր արդէն զէնքի զօրութեամբ առած էին։ Պատգամաւորները ետ դարձուեցան առանց անոնց խնդրաքը կատարելու, վասնզի այդպիսի հանգամանքներու մէջ աւատ մը տալ ծաղրական պիտի ըլլար և պարտութեան մը հաւասար պիտի նկատուէր։ Այնու հանդերձ Ներոն անոնց ընծայներ տուաւ, հասկցնելու համար որ ինքն թշնամութիւն չուզեր և կը փափագի Հայոց թագը տալ Տրդատայ, բայց միայն Հռովմայ մէջ։ Ուստի հռովմէական պատիւը պահելու համար պատերազմը կրկին հրատարակուեցաւ [1]։

Կորբուղոնի յանձնուեցաւ վերին հրամանատրութիւնը. իրեն տրուեցան արտա-

1. Տակիտ տար. 15,24–25. Դիոն 62,22։

քոյ կարգի իշխանութիւններ ինչպէս երբեմն Պոմպէոսի։ Իրեն պէտք էին հնազանդիլ չորրորդապետներ, թագաւորներ, վերակացուներ, գործակալներ և այն ամէնը, որոնց հռովմէական պետութիւնը կրնար հրամայել Արևելքի մէջ։ Կորբուղոն իր ձեռքին տակ ունէր երրորդ, հինգերորդ, վեցերորդ, հնգետասաներորդ լեգէոնները և ուրիշ կանոնաւոր գնդեր։ Այս բովանդակ զօրութիւնը հաւաքուեցաւ Մելիտենէ (Մալաթիա) և անկից անցաւ Եփրատը։

Բայց շուտով պատգամաւոր հասաւ Տրդատայ և Վաղարշու կողմէն, զորս Կորբուղոն ծածուկ կերպով համոզած էր որպէսզի Տրդատ յանձն առնու Հռովմ ճամբորդել, և առաջարկեց անձնական տեսակցութիւն մը Տրդատի և Կորբուղոնի։ Պարթեր տեսութեան տեղ որոշեց Հրանդէա, զոր Հռովմայեցին յանձն առաւ։ Կորբուղոն պատուոյ անուան տակ Տրդատայ բանակը ղրկեց իր փեսան և Հռովմայեցի ասպետ մը, զորս թագաւորը իբր պատանդ կրնար նկատել, և յետոյ երկու կողմէն քսան ձիաւորներով միայն եկան Հրանդէա, ուր Տրդատ իր հաւանութիւնը տուաւ ճամբորդութեան։ Բանի մը օր վերջ երկու բանակներ միասին ժողովեցան և մէջտեղ կանգնուեցաւ բարձր պատուան-

դան մը, որուն վրայ դրուած էր Ներոնի պատկերը․ Տրդատ մօտեցաւ անոր, նախ զոհեր կատարեց, յետոյ իր թագը դրաւ պատկերին առջև, զայն Հռովմայ մէջ կայսեր ձեռքէն ընդունելու համար։ Ամենուն սիրտը յուզուած էր[1]։

Այս համաձայնութենէն վերջ Տրդատ իր դուստրը պատանդ թողուց և հեռացաւ, ուղևորութեան պատրաստութիւններ տեսնելու համար։ Նա այցելեց իր մայրը և եղբայրները, որոցմէ Վաղարշ մասնաւոր թղթով մը Կորբուղոնի յանձնարարեց որ Տրդատ որ և է նուաստութիւն մը չկրէ, այլ անոր այնքան պատիւ տրուի Հռովմայ մէջ որքան հիւպատոսներու[2]։

Տարևոր պատրաստութենէ յետոյ Տըրդատ ճամբայ ինկաւ, (հաւանականաբար 65ին)[3]։ Ան ցամաքով գնաց Հռովմ. իրեն

1. Տակիտ տար. 15,26–30. Դիոն 62,23. Թեմիստիոս ճառ 15, էջ 210A։ Կը տեսնուի որ մինչև թագաւորին մեկնիլը լեգէոն մը մնաց այսօրուան Խարբերդի մօտերը։ Վասնզի Խարբերդի հարաւ-արևելքը, Կեսիրիկ գիւղին մէջ, գտնուեցաւ կրկին օրինակ արձանագրութիւն մը, զոր Երրորդ Գաղղիական լեգէոնը գրած է Ներոնի մետասաներորդ տրիբունութեան տարին, որ է 64ին, հմմտ. CIL 3, թիւ 6741-2. Բազմավէպ 1907 թիւ 3, էջ 115. Klebs, Prosopogr. I 1255։

2. Տակիտ տար. 15,31։

3. Թերևս այս ճամբորդութեան հետ վերաբերութիւն մ'ունի 65ին կոխուած Ներոնի դրամ մը, ուր կայսրը ծովու և ցամաքի վրայ տիրող խաղաղութիւնը և Յա-

հետ միասին կը ճամբորդէին 3000 պարթև հեծեալներ իբր անձնապահաց գունդ, իրեն և Վաղարշու և Բակրոյ որդիները, բազմաթիւ մոգեր[1] և բազմաթիւ բարձրաստիճան Հռովմայեցիներ ։ Նաև իր կինը միասին էր, ձի մը հեծած և ոսկի սաղաւարտով մը գլուխը ծածկած, փոխանակ քողի՝ ըստ հայրենի սովորութեան։ Եփրատէն սկսեալ իրենց ճամբորդութիւնը տեսակ մը յաղթանակ էր․ քաղաքներ շքեղապէս զարդարուած կը հիւրընկալէին զիրենք և ժողովուրդք ցնծութեամբ և հանդէսներով կ'ընդունէին։ Իտալիոյ մէջ կառքերով ճամբորդեցին, զորս կայսրը իրենց համար մասնաւոր կերպով ղրկած էր։ Ներոն, որ այդ ժամանակ Նէապոլիս (այժմեան Նաբոլի) կը գտնուէր, հանդիսաւոր կերպով ընդունեցաւ զիրենք և կարգէ դուրս շռայլ հանդէսներ և խաղեր տուաւ իր հիւրերուն ի պատիւ։

Քիչ վերջ Ներոն և Տրդատ ճամբայ ինկան դէպի Հռովմ։ Բոլոր քաղաքը Հռովմէն դուրս ելած էր զիրենք տեսնելու և

նոյն տաճարին դռները գոցելը կ'իմացնէ. *Nero Caesar Aug. Imp. Tr. Pot. XII P. P.* Ձախը *Pace P. R. terra mariq. parta Janum clausit.* Cohen I թիւ 168։

1. Պլինիոս Բն. պատմ. 30, 6, 1։

ընդունելու համար։ Անթիւ լոյսերով և դրասանգներով զարդարուած էր յաւիտենական քաղաքը։ Հռովմայ գլխաւոր հրապարակին՝ Փորումի մէջ՝ անհուն բազմութեան մը ներկայութեամբ և նոյն իսկ արևելեան շռայլութիւնը գերազանցող փառաւորութեամբ, Ներոն բարձր բեմի մը վրայ հանդիսաւոր կերպով կապեց Տրդատայ գլխուն Հայոց թագը[1]։

Այսով Պարթեւաց և Հայոց հետ խաղաղութիւնը կնքուած էր (66 յ. Ք.)[2]։

Երիտասարդ արևելցին, որ արդէն շատ վայելուչ և համակրելի անձ մ'էր, Հռովմայ մէջ շատ սիրուեցաւ. մանաւանդ կայսրը սաստիկ կապուած էր իրեն. ան ոչինչ կը խնայէր Տրդատայ հաճոյք ընելու համար։ Ծերակոյտի վճռով թատերա-

1. Դիոն 63,1-3. Տակիտ տար. 16,23-24. Սուետոն Ներոն 13. Հմմտ. N. Dolens և A. Khatchի, Histoire des anciens Arméniens էջ 182-3 գեղեցիկ բայց քիչ ճիշդ գրութիւնը։

2. Այս տարի (66) կոխուած անթիւ բազմութիւն մը Ներոնի դրամներուն կը տօնեն այս խաղաղութիւնը։ *Imp. Nero Claud. Caesar Aug. Germ. P. M. Tr. P. XIII P. P.* իր դափնիով պսակուած գլուխը. ձախ *Pace P. R. terra mariq. parta Janum clausit*, Յանոսի փակուած տաճարը, Cohen I թիւ 159. ճիշդ միևնոյնը, թիւ 160. գրեթէ միևնոյնն են, թիւ 163-167. իսկ թիւ 178 ունի *Pace P. R. ubique parta Janum clausit.* նման գրութիւններով են նաև թիւ 170-77. 179-189։

կան խաղեր կատարուեցան և այն օր Թատրոնը այնչափ շռայլօրէն ոսկիով ծեփուած և զարդարուած էր, որ ժողովուրդը զայն Ոսկեղէն օր անուանեց։ Ներոն որ արդէն Տրդատայ բովանդակ ճամբորդութիւնը պետութեան գանձէն վճարած էր, դարձեալ ահագին գումարներ նուէր ըրաւ անոր Արտաշատը վերստին կանգնելու համար[1]. դրամի հետ միասին կայսրը ղրկեց Հռովմայեցի ճարտարապետներ և արուեստաւորներ և քաղաքը շուտով կանգնուելով Ներոնիա կոչուեցաւ, գէթ ժամանակ մը[2]։ կայսեր փափաքին համեմատ կը տեսնուի որ Տրդատ մոգուց կրօնքէն գաղտնիքներ սորվեցուցած է անոր[3]։

Տրդատ հաստատելով ապահով թագով մը և Ներոնի նման կայսեր մը բարեկամութեամբ դարձաւ իր թագաւորութիւնը, ճանապարհորդելով այս անգամ փոքրիկ կոր մը ծովով, (Պրինտիզիոնէն մինչև

1. Իւրաքանչիւր օրը հռովմէական գանձուն կ'արժէր 800,000 սեստերս, որ է գրեթէ 200,000 ֆրանք. և որովհետև երթ ու դարձը տևեց ինն ամիս, բովանդակ ճամբորդութիւնը նստած է 200 միլիոն սեստերսի։ Դիոն 63, 7ի համեմատ Արտաշատու վերաշինութեան համար տրուած դրամն է 200 միլիոն սեստերս, իսկ ըստ Սուետոն Ներոնի 30ի սոսկ 100 միլիոն. հմմտ. Sievers, Studien 118։

2. Սուետոն Ներոն 30. Դիոն 63,6։

3. Պլինիոս Բն. պատմ. 30,6,1. 33,16,1։

Դիրաքիոն, այսօրուան Դուրացցոյ), զոր առաջ կրօնական պատճառներով զգուշացեր էր ընել։ Ան զմայլեցաւ յունական քաղաքներու մեծութեան և գեղեցկութեան առջև [1]։

Մինչև հոս տեղ կը հասցնեն զմեզ Տակիտոսի և Դիոնի նկարագրութիւնները, այն է կորբուղոնի յիշատակարանները։ Տրդատայ բուն թագաւորութեան գործոց մասին գրեթէ բնաւ տեղեկութիւն չունինք։ Այսչափ ստոյգ է, որ թէ՛ Պարթևները և թէ Հայերը Հռովմայ հետ երկար ժամանակ խաղաղ ապրեցան։ Ներոն կայսրը կարգէ դուրս համակրութիւն մը կը վայլէր այդ երկու ժողովուրդներու քով, այնչափ որ անոր մահուանէն վերջ Պարթևները պաշտօնապէս Հռովմայ ծերակուտէն խնդրեցին որ Ներոնի յիշատակը յարգուի։ Եւ սուտ Ներոն մը, որ ինքզինքը արևելքի մէջ կայսր հռչակեց, շատ նեցուկ գտաւ Պարթևներէն [2]։

Նաև Վեսպասիանու ժամանակ լաւ էին յարաբերութիւնները։ Վերջնոյս և Վիտելիոսի մէջ ծագած գահակալութեան կռիւներուն մէջ Հայք և Պարթևք Վեսպասիա-

1. Դիոն 63,7։
2. Զոնարաս 11,18 p. 578C. հմմտ. Mommsen RG V 394. Gutschmid, Gesch. Ir. 138։

նու կողմը բռնեցին[1]։ Յամի 75ին Ալանները, Վրկանաց մեղսակցութեամբ, ասպատակութիւն մ'ըրին Հայաստան և Մարաստան։ Բակուրին կանանոցը աւազակներու ձեռքն ինկաւ, զոր ստիպուեցաւ հարիւր տաղանդով փրկանաւորել։ Իսկ Տրդատ անոնց հետ կռուի մը մէջ քիչ մնաց որ ողջ բարբարոսաց ձեռքը իյնար, եթէ իր անձնական քաջութիւնը չփրկէր զինքը վտանգէն. վասնզի Ալան մը հեռուէն պարան մը նետեց անոր վրայ և զայն որոգայթի մէջ բռնելու վրայ էր, երբ Տրդատ իր սրովը իսկոյն պարանը կտրեց և քաշուեցաւ։ Սկզբան օգնութիւն խնդրուեցաւ Հռովմայեցիներէն Ալանաց դէմ, բայց յետոյ անոր պէտք չեղաւ, վասնզի բարբարոսները միայն աւարով բեռնաւորուած հեռացան իրենց աշխարհը[2]։

1. Տակիտոս, Պատմութիւն 2,81-82։

2. Յովսէպոս Հր. պտրզմ. 7,7. Դիոն 66,15. Սուետոն Դոմետիան 2, հմմտ. Gutschmid, Gesch. Irans 132-135։ Տրդատայ սոյն դիւցազնութիւնը նաև Խորենացի Բ, 85 (Յովսէպոսէն առնելով?) մանրամասն կը պատմէ, բայց վասնզի ինքն այս Տրդատ Ան չի ճանչնար, անոր համար սուրբ Տրդատայ Գի անուամբ կը պատմէ։ Դիոն 63,3 կ'աւանդէ որ, Տրդատ Ա Հռովմ կրկէսական խաղի մը մէջող մէկ հարուածով երկու ցուլ միասին ճեղքած և սպանած ըլլայ. միևնոյնը կը պատմէ նաև Խորենացին Բ 79, բայց Տրդատ Գի անուամբ։ Քիչ մը վարը պիտի տեսնենք որ հայ մատենագիրները, անշուշտ ժողովրդական աւանդութենէ առնելով, Տրդատայ Հռովմ ճամբորդութիւնը պիտի պատմեն, բայց նոյնպէս Տրդատ Գի վերագրելով զայն։

Այս դէպքերու առթիւ Վաղարշ Վես-պասիանոսու յիշեցուց կաւկասեան ժողո-վուրդներու դէմ այն խոշոր արշաւանքը, որուն համար Ներոն իր վերջին տարինե-րուն մէջ արդէն պատրաստութիւններ ըս-կըսած էր տեսնել և իր մահը միայն ար-գելք եղած էր, և առաջարկեց որ Վես-պասիան զայն գործադրէ: Վասնզի այս ժողովուրդները, Ալանք և ուրիշներ, յա-րատև անհանգիստ կ'ընէին թէ' Պարթևաց և թէ Հռովմայեցւոց գաւառները: Բայց Վեսպասիան չընդունեցաւ այս շատ հե-ռատես առաջարկը, և ոչ ալ իր որդի-ներէն մէկը իբր զօրավար ղրկեց, որոցմէ Դոմետիան՝ արքայները համոզած էր որ զինքը կանչեն: Սակայն Հարմոզիկայի մէջ, որ այսօրուան Թիֆլիսէն քիչ մը հիւ-սիս կը գտնուի, հռովմէական գնդերու ներկայութիւնը ենթադրել կու տայ, թէ այդ բարբարոս ժողովուրդներու աւարա-ռութեանց սանձ մը դրուած է[1]:

1. Սուետոն Դոմետ. 2. CIL 5 թիւ 6988. Պլինիոս 6,15,6. հմմտ. Mommsen RG V 394–96: Մոմսըն Հարմոզիկայի գունդը յիշած միջոց կը համարի թէ, այս ժամանակ նաև Հայաստան զինուորապէս Հռովմայեցի-ներէ գրաւուած էր: Բայց Մոմսընի այս ենթադրութեան որ և է փաստ կը պակսի. յիշուած Ստատիոսի Silvae I 4, 78–79 տողերը կարելի է շատ լաւ նաև Կորբու-լոնի ժամանակին համար հասկնալ, ինչպէս որ հասկցած

Այս կերպով Հայաստան անդորրացաւ Տրդատայ թագաւորելովն, որ հիմնադիրն եղաւ Արշակունեաց հարստութեան ի Հայս, և երկիրը ապագային մէջ ազատ մնաց այն աղետաբեր կռիւներէն, որոնք սովոր են գահակալութեան խնդիրներուն ընկերել: Տրդատայ հետ միասին նաև պարթևական ընտանիքներ եկան ի Հայս:

Այս առթիւ կ'ուզէի կարծիք մը յայտնել: Այսինքն, Դ և Ե դարերու մէջ նշանաւոր հանդիսացող Մամիկոնեան նախարարական ընտանիքը, որոց տանուտէրը Հայոց ժառանգական սպարապետն էր և որոց արիական ծագում ունենալը բաւականաչափ ապացուցուած է [1], այս ժամանակ Հայաստան եկած ըլլայ: Ազգային աւանդութիւնը Տրդատայ ժամանակ կը դնէ Մամիկոնեանց Հայաստան գալուստը. Տրդատն է որ անոնց կալուած և բնակութեան տեղեր կու տայ [2]: Այս ընտանեաց

է Dessau, Prosopogr. III 167: — Յամի 72 կամ 73ին կոխուած դրամ մը կ'ըսէ, *Imp. Vespasian. Aug. tr. p. p. p. cos. III*, ձախ *Pax August.* Վեսպասիան կանգուն կեցած կը կանգնէ Հայաստանը, որ ծնրադիր և աշտարակաւոր գլխով ներկայացուած է, Cohen I թիւ 147:

1. Ն. Անդրիկեան, Բիւզանդի Մամիկոնեանները, էջ 10 և յաջորդները:

2. Խորեն. Բ 81. 84: Խորենացի սուրբ Տրդատէն զատ ուրիշ Տրդատ չճանչնալով, Տրդատներու անուամբ

մէջ գործածական անուններէն էին Վարդան, Վասակ, Վարդ, Համազասպ և Արտաւազդ: Տրդատայ բանակին մէջ կար Վասակ սպարապետ հեծելոց (Պարթևաց)[1], որ Կորբուլոնի դէմ կռուեցաւ և զոր Վաղարշ 62ին իբր բարձրաստիճան և կարող մէկը Պետոսին ղրկեց Հռովմայեցիները անձնատրութեան յորդորելու համար. կը համարիմ թէ այս Վասակ սպարապետը վերաբերութիւն մ'ունի Մամիկոնեաններու հետ: Պարթև Արշակունեաց ճիւղ մը Հայաստանի մէջ հաստատուած միջոց, կրնար շատ բնական կերպով նաև Պարթևաց սպարապետներու ընտանիքէն ճիւղ մը միասին Հայաստան գալ, որպէս զի հայկական բանակը Արշակունիներուն հաւատարիմ ձեռքերու մէջ գտնուէր: Եւ ո՞վ եղաւ Հայաստանի մէջ Արշակունիներուն այնպէս անձնանուէր ինչպէս Մամիկոնեանները: Մամիկոնեաններու առաջին հետքը ի Հայս կը գտնենք 259ին, ուր Արտաւազդ մը Խոսրով Ա.ի սպանութեան յաջորդող շփոթութեանց միջոց երկրին ղեկը իր ձեռքն ունի, ճիշդ այնպէս ինչ-

բոլոր լսածները միայն անոր կը վերագրէ: Թէ Խորենացին Տրդատ Ա.ի գործերէն մաս մը Տրդատ Գ.ի անուամբ պատմած է հմմտ. էջ 190 ծան. 2:

1. Տակիտ տար. 15,14:

պէս Դ. և Ե դարերու Մամիկոնեանները [1]։

Տրդատի անմիջական յաջորդի մասին շատ պայծառ վկայութիւններ չունինք։ Կ'ուզեմ փորձել ՍԱՆԱՏՐՈՒԿ (75էն 110ի մէջ) թագաւորը այս ժամանակիս մէջ դնել, որ Հայոց արքայներու ցանկին մէջ ընդհանրապէս վեր ու վար կը փոխադրուի։

Այս անձի մասին առաջին տեղեկութիւնը կը գտնենք Արիանոսի քով. «Սանատրուկ, արքայ Հայոց, չափակցեալ մարմին մ'ունէր և մտքով մեծ էր ամէն բանի մէջ, մանաւանդ պատերազմական գործոց մէջ։ Նա եղաւ հաւատարիմ պահապան արդարութեան և իր կենցաղավարութեան մէջ ոչ մէկ լաւ Յոյնէ կամ Հռովմայեցիէ վար կը մնար [2]»։

Յետոյ, Կասսիոս Դիոնի հատակտորի մը մէջ կը կարդանք. «Երբ Վաչարշ, որդի

1. Հմմտ. Vita Valer. 3, Փաւստոս Գ. 11. Անդրիկեան էջ 13–14։ J. Marquart, Eransahr էջ 178 ծան. 4 կը համարի թէ Տիգրան Բէն ի վեր Հայաստանի ժառանգական սպարապետները Արծրունիք էին և ոչ թէ Մամիկոնեանները։

2. Սուիդասի քով Σανατρούκης. Marquart, Untersuchungen zur Gesch. Erans էջ 221 ընաւ չտարակուսիր թէ այս կտորս Սուիդաս Արիանոսի Παρθικά գրքէն փոխ առած ըլլայ։ Արիան կ'ապրէր Ադրիանոս (117–138) և Պիոսի ժամանակ։

Սանատրկոյ, Սեւերոսի բանակին դէմ ճակատած էր և խառնուրդն սկսելէն առաջ զինադադար խնդրած և ընդունած էր, (կայսր Ադրիանոս) անոր խրկեց պատգամաւորներ և Հայաստանի մէկ մասը շնորհեց անոր խաղաղութեան համար[1]»։

Քիչ մը վերջ պիտի տեսնենք որ հոս յիշատակուած Վաղարշը 116–140/3 ժամանակ Հայոց թագաւորն է։ Ուրեմն իր հայր Սանատրուկը պէտք ենք փնտռել Տրդատ Աի (66–75...) և Աշխադարայ (110) մէջ։ Յիշուած Սեւերոս զօրավարի անձը որոշել բաւական դժուար է, վասնզի Տրայիանոսի և Ադրիանու ժամանակ շատ զօրավարներ կը յիշուին այս անուամբ[2]։ Ամէն պարագայի մէջ նա այն զօրավարներէն մէկն է, որոնք վտանգաւոր պաշտօնն ունեցան Տրայիանու մահէն յետոյ

1. Ասիկայ Դիոն Կասսիոսի Ուրսինեան 77երորդ հատակոտորն է, որ տպագրութեանց մէջ գիրք 75,9ի մէջ կը դասաւորուի։ U. Ph. Boissevain առաջինը եղաւ որ ճանչցաւ և *Hermes* թերթի հտր. 25 էջ 329ի մէջ համոզիչ կերպով ապացուցուց, որ այս հատակոտորը ոչ թէ Սեպտիմ Սեւեր (193–211) կայսեր ժամանակին կը վերաբերի, ինչպէս մինչև այս վերջերս ընդհանուր կերպով ընդունուած էր, այլ 115էն 135ի մէջ։ Իր ապացուցութիւնները հաստատութիւն գտան Marquartէն Untersuchungen էջ 218։

2. Հաւանականաբար Լ. Կատիլիոս Սեւերոսն է, զոր Ադրիան 117ին Ասորւոց տեղակալ կարգեց, Vita Hadr. 5. հմմտ. Klebs Prosopogr. I 463։

ամենուրեք ծագող ապստամբութեան հըրդեհը մարելու։

Սոյն արտաքին վկայութիւնները կը վաւերացուին բնիկ հայկական աւանդութեամբ և փոխադարձաբար իրենք ալ կ՚ամբողջանան։ Այս վստահելի աւանդութիւնները մինչև հիմայ քիչ նկատի առնուեցան և անոր համար գիտնականներէն շատեր Սանատրուկը մինչև երրորդ դար վար իջեցուցին։

Հայ մատենագրութեան իբրև առաջին յուշարձանները կազմող երկու գրուածոց մէջ, Բիւզանդի Հայոց պատմութեան և Թադէոս առաքելոյ ու սուրբ Սանդուխտի վկայաբանութեան մէջ[1], որոնք չորրորդ դարուն վերջերը գրուած են, կը յիշուի Հայոց թագաւոր մը Սանատրուկ անուամբ իբր սպանող Առաքելոյն, որ է առաջին դարու վերջերը կամ երկրորդին սկիզբները[2]։ Ուրեմն ազգային աւանդութիւնը կը ճանչնայ Սանատրուկ թագաւոր մը այն ժամանակի մէջ, յորում զայն կը դնեն

1. Երկու գրութիւններն ալ տես ի Յաւելուած, Դ. Հայոց պատմիչները։

2. Փաւստոս Գ. 1։ Սոփերք հայկականք Ը, Վկայաբանութիւն Թադէոսի առաքելոյն և Սանդխտոյ կուսին, էջ 13։ Առաջին վկայաբանութեան պարզ աւանդութիւնը երկրորդին մէջ և Խոր. Բ. 34ին մէջ այլափոխուած է։

արտաքին մատենագիրներու քննադատութեամբ ճշդուած և հաստատուած տեղեկութիւնները։

Սանատրուկ ըստ Փաւստոսի շինած է Մծուրք քաղաքը[1], որ այսօրուան Գարասուի Մուրատի հետ խառնուած կէտին վրայ կանգնուած էր. «Սանատրկոյ քաղաքը զինուորական տեսակէտով շատ կարևոր դիրք մ'ունէր, վասնզի ան կը տիրէր ճանապարհներուն վրայ, որոնք կը կապէին Եփրատը (Բալուի և Չիատա–խարբերդի վրայէն դէպի Մելիտինէ), Եփրատայ և Երասխի ականց երկիրը (Խընուսի վրայէն դէպի Հասանգալա և Կարին–Էրզրում), և երկու գլխաւոր քաղաքներն Տիգրանակերտը (Տաւրոսի վրայէն և Νυμφίος – Փաթմանսուի հովտէն) և Արտաշատը (Մանազկերտի և Գարա–քիլիսայի վրայէն դէպի Բագաւան–Իւչքիլիսա կամ Տիատին–Արմաւիր)[2]»։

Երբ յամի 369ին Շապուհ Բ Հայաստան յարձակեցաւ և հոն մինչև արևմտեան նահանգներու մէջ աւերումներ գործեց, իր զօրքերը շատ մը բերդեր գրաւեցին, որոց մէջ էր նաև Անի ամրոցը Դարանաղեաց

1. Փաւստոս Դ 14։ Գէորգ Կիպրացւոյ քով էջ 49 և 183-4 κλίμα Μουζουρῶν (հրատ. Գելցերի)։
2. Marquart, Untersuchungen էջ 237։

գաւառին մէջ, ուր Արշակունիներու դամբանները կային. հոն ամէն ինչ քանդուեցաւ, «բայց միայն զգերեզման շիրմին Սանատրկոյ արքային ոչ կարացին բանալ վասն անհեդեդ սկայագործ հաստաշինած ճարտարագործ արարածոյն[1]»:

Ուրեմն իր շինութիւնները լիովին կ'արդարացնեն Արիանէն իրեն տրուած գովեստները: Իր գովաբանուած պատերազմական արուեստին վրայ դժբաղդաբար խիստ քիչ բան միայն գիտենք: Այսուհանդերձ հետաքրքրական է դիտել, որ Եդեսիոյ թագաւորաց շարքին մէջ 91-109 տարիներուն մէջ ընդհատութիւն մը կը մտնէ: Գուտշմիտ այդ դատարկը կը լրացնէ Սանատրուկի անունով[2]: Նաև հայկական աղբիւրները Սանատրկոյ կը վերագրեն Եդեսիոյ գրաւում մը[3]:

Ընդհանուր խօսելով, Սանատրուկի մէջ կը նշմարուի խելացի և քաջ թագաւորի մը պատկերը: Ան շինեց Մծուրք քաղաքը, ինչպէս որ իր նախորդը Տրդատ Ա. — հաւանականաբար իր հայրը — Արտաշատը շինած էր և իր որդին Վաղարշ

1. Փաւստոս Դ 24:
2. Gutschmid, Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroene, էջ 27,48–49:
3. Խորեն. Բ 35:

Նոր–քաղաք կամ Վաղարշապատը պիտի չինէր։ Կարելի է թէ Եդեսիոյ գրաւումը կատարուեցաւ ժառանգութեան խնդրի մը պատճառաւ, զոր ունէր Սանատրուկ Արգարներու տան հետ. ընականապէս նա իր ճարտարութեամբը իրեն շահած էր բարեացակամութիւնը աւքայէ աքքային և կայսերաց, որոնց մէջ այդ ժամանակ միայն խաղաղասէր անձինքներ իրարու կը յաջորդէին։

Ներոն կայսեր և Վաղարշու մահէն յետոյ երկու մեծ պետութիւնները կը հետևէին քաղաքականութեան մը, որ քիչ պատերազմական էր։ Թէպէտ և Վեսպասիան կարևոր փոփոխութիւններ ըրաւ Արևելքի սահմանապահ գնդերու և վարչութեանց եղանակին մէջ, բայց Պարթևները սակ անվրդով աչքով մը դիտեցին այդ փոփոխութիւնները։ Խաղաղութիւնը տևեց մինչև Տ ր ա յ ի ա ն ո ս ։ Սա սկսաւ վերանորոգման և աշխարհակալական քաղաքականութիւն մը, ընդհատելով Յուլեան և Փլաւեան կայսերաց խաղաղասիրական դրութիւնը։ Յամի 114ին վերջերը Թողուց նա Հռովմը և մեկնեցաւ դէպի Արևելք Հայոց և Պարթևաց դէմ կռուելու համար, պատրուակ[1] բռնելով՝ իբր թէ առաջիննե-

1. Rawlinson, The sixth monarchy 299-302։

րուն Թագաւորը Թագը իրմէ առած չէր այլ Պարթեւաց Խոսրով Բին ։ Տրայիանու յարաբերութիւնը նմանապէս Խոսրովի նախորդին Բակուր Բի (77–110) հետ ալ շատ լաւ եղած չէր, որովհետեւ սա բանակցութեան մէջ եղած էր Դակերու Դեկեբալ Թագաւորին հետ [1] ։

Պարթեւաց Բակուր Բ Թագաւորը Սանատրկոյ մահէն վերջ իր հարազատ որդին ԱՇԽԱԴԱՐԸ (— 110ին ժամանակները) Հայոց գահուն վրայ դրած էր, եւ ինչ որ կը տեսնուի Աշխադար առանց դժուարութեան ճանչցուած էր Հռոմէն ։ Բայց Խոսրով Բ (110-131) զայն աթոռէն վար առաւ եւ տեղը դրաւ անոր ՊԱՐԹԱՄԱՍԻՐ (110–115) եղբայրը ։ Թէ Աշխադարի յանցանքն ինչ էր որոշ չենք գիտեր․ Խոսրով կայսեր գանգատեցաւ միայն, որ անիկայ ոչ Հռոմայեցիները եւ ոչ ալ Պարթեւները գոհացնող ընթացք մը բռնած ըլլայ [2] ։

1. Սուիդաս ἐπίκλημα. Պլինիոս Կրտսեր, Թուղթ առ Տրայիան, 74։

2. Արիանոսի Պարթեւականքէն երկու հատակտորներ մնացած են Սուիդասայ Բառագրքին մէջ, ἀμφίλογον եւ γνῶσις, (նոյնը ի FHG III 589, 16)։ Առաջինը կտոր մ'է կայսեր առջեւ ի նպաստ Աշխադարայ եղած խօսակցութեան մը, իսկ երկրորդը քիչ մը ստորեւ պիտի տեսնենք։

Բայց բուն Հռովմայեցւոց զգացումը վիրաւորող կէտը Պարթամասիրի անհրաման Հայաստան դրուիլն էր, և Պարթամասիր ևս իր կողմանէ Հռովմայ հաճութիւնը չէր խնդրած։ Այս բանս Պարթևաց կողմանէ ուղղակի գրգռութիւն մը համարուեցաւ յաւիտենական քաղաքին մէջ և կայսրը, որուն տակաւին կը պակսէին յաղթանակներ և պատերազմական տիտղոսներ, վճռեց պարթևական մեծ արշաւանք մը սկսիլ, և իր այս որոշողութիւնը ընդհանուր հաւանութիւն գտաւ ծերակուտէն, որ հռովմէական զէնքերու ժխորը լսել կը փափագէր։

Տրայիանու գալստեան լուրն առնելով Խոսրով՝ փութաց պատգամաւորութիւն մը խրկել անոր։ Պատգամաւորք կայսրը գըտան Աթէնք, և բացի խաղաղութենէն նաև Հայոց թագը խնդրեցին Պարթամասիրի համար։

Տրայիան, որ ո՛չ Օգոստոսի և ոչ Ներոնի խաղաղական դիտաւորութիւններն ունէր, մերժեց թագաւորին առաջարկը [1]։ Այս մերժման վրայ Պարթևք Ասորիքի մէջ սկսան թշնամութիւնները, և տակաւին կայսեր բացակայութեան ժամանակ ինչ

1. Դիոն 68, 17. Փրոնտոյ առ Վերոս, էջ 321։

ինչ յաջողութիւններ ունեցան և նոյն իսկ Սամոսատին տիրացան [1]։

Այդ միջոցին կայսրը Անտիոք հասած էր, ուսկից Սամոսատի և Սատաղայի վրայէն բարձրացաւ Եփրատն ի վեր և հասաւ Հայոց Եղեգիա քաղաքը, ուր առանց դիմադրութեան ընդունուեցաւ։ Պարթամասիր, որ արդէն կայսեր հետ թղթակցութեան մէջ էր, հոս յօժարակամ ներկայացաւ անոր՝ բարձրաստիճան հռովմայեցի պաշտօնեայներու միջնորդութեամբ, և Տրայիանու առջև դրաւ իր թագը, յուսով որ զայն անկից ետ պիտի ընդունի, ինչպէս Տրդատ Ներոնէն [2]։ Բայց կայսրը ուրիշ դիտաւորութիւններ ունէր. ան ետ չդարձուց թագը Պարթամասիրին, այլ յայտարարեց թէ Հայաստանը այլևս հռովմէական նահանգ մ'է։ Հռովմայեցի զօրականը, որ այս գործողութիւնները անարիւն յաղթութիւն մը համարեց, բարձրաձայն աղաղակով Տրայիանը իմպերատոր կոչեց [3]. (վասնզի կայսրները իւրա-

1. Փրոնտոյ էջ 318. Դիոն 68, 19. հմմտ. Mommsen RG V 399։

2. Այս տեսարանը բացի դրամներու վրայ պատկերացնելէն նաև Կոստանդիանոսի յաղթական կամարին վրայ, (որ Տրայիանոսի խորաքանդակէ մը առնուած է), ներկայացուած է և կարելի է զայն տեսնել մինչև այսօր, հմմտ. Visconti, Iconogr. gr. II 269։

3. Յամի 115ին կոխուած երկու դրամներու ձախա-

քանչիւր յաղթութեան վրայ այս տիտղոսը կ'ընդունէին և կայսր մը կրնար երիցս, հնգիցս, տասնիցս և աւելի անգամներ իմպերատոր կոչուիլ)։

Բայց գոռոզ Արշակունին չծածկեց իր զայրոյթը կայսեր դէմ և ըսաւ թէ, ոչ իբրև պարտութիւն մը կրելով և կամ գերի բռնուած ըլլալով ներկայացայ քու առջևդ այլ իմ ազատ կամքովս, համարելով թէ ոչ մէկ անարգանք պիտի չկրեմ, այլ թագ պիտի ընդունիմ քու ձեռքէդ, ինչպէս Տրդատ Ներոնէն[1]։ Տրայիան սակայն հրամայեց Պարթամասիրին իսկոյն հռովմէական ճամբարէն և հայկական հողէն դուրս ելնել. և որպէսզի ան ոչ մէկ փորձ ընէ ապստամբութեան՝ հռովմէական հեծելազնդի մը հրամայեց անոր ընկերել մինչև պարթևական սահմանագլուխը։ Այսպիսի նախատինքներով թշնամանուած Արշակունին փորձեց բռնի կերպով ազատիլ այդ հռովմայեցի ոստիկաններու ձեռքէն, բայց յաղթուեցաւ և կայսեր հրամանով սպա-

կողմին վրայ նկարուած է այս տեսարանը սուր հեգնութիւն մը բովանդակող արձանագրութեամբ մը. Rex Parthus S. C. Արքայ պարթեւ, կայսրը բեմի մը վրայ նստած, Պարթամասիր հոլանի գլխով անոր առջև կեցած բազուկները կ' երկնցնէ աղաչաւորի դիրքով. զօրականք զինուորական նշաններով, տես Cohen II թիւ 376 և 209, նոյն Eckhel VI 437։

1. Այս խօսքերը կ'ակնարկեն քիչ առաջ կատարուած Սամոսատի գրաւումը։

նուեցաւ (115 ամառ)[1]: Սակայն քիչ ատենէն պսակազարդ Արշակունիի արիւնէն պիտի ելնէր կրակ մը, որ պիտի այրէր Տրայիանու բովանդակ շինածը: Հայերուն՝ որոնք կ'ուզէին իրենց թագաւորին հետ միասին երթալ՝ Տրայիան հրամայեց Հայաստան մնալ, ըսելով որ իրենք այլեւս Հռովմայեցւոց հպատակներն են[2]:

Միեւնոյն տարին (115) կայսրը նուաճեց Հայաստանը, բաց ի հիւսիսային մասերէն, եւ զայն վերածեց նահանգի մը: Արմէնիա նահանգին վրայ առաջին եւ միանգամայն վերջին օգոստեան տեղակալ փո-

1. Rawlinson, The sixth mon. 304-5 յենլով ժամանակակից Փրոնտոյի (Princ. hist. 349) և Արիանու (ի FHG III 589, 16) վկայութեանց վրայ, սա կարծիքը կը յայտնէ թէ, Տրայիան արդէն առաջուց որոշած ըլլայ սպաննել Պարթամասիրը իբրև վտանգաւոր իշխան մը. անոր նախ ազատ արձակուիլը և յետոյ բռնուիլը սոսկ արտաքին երևոյթի համար կատարուած ըլլայ: Եւ վասնզի այս սպանութիւնը մեծ յուզում մը բերաւ հասարակաց կարծիքին մէջ, ոմանք ուզեցին յանցանքը Աշխադարայ վրայ ձգել, բայց Տրայիան բացորոշակի յայտարարած ըլլայ թէ, այդ գործը Աշխադարին չէ այլ իրեն: — Այս լաւագոյն մեկնութիւնը կը թուի Արիանի հատակտորին. (Սուիդասի քով γνῶσις): Mommsen RG V 397 ծան. 3 տարբեր մեկնութիւն մը կու տայ:

2. Դիոն 68, 18-20. Փրոնտոյ առ Վերոս 321. Եւտրոպիոս 8, 2: հմմտ. Gutschmid, Gesch. Irans 141-2: Տրայիանու արշաւանքի ժամանակագրութեան մէջ Մոմսընը գերադասեցի քան Գուտշմիտը, իր էջ 398ի ծան. 1ի պատճառաւ:

խանակ պրետորի (legatus Augusti propraetore) ղրուեցաւ բարձրաստիճան անձ մը, Գ. Ատիլիոս Յուլիանոս Կղաւդիոս Ռուփինոս անուամբ[1]:

Դարձեալ նոյն տարուան մէջ կայսրը մտաւ կորդուք, որուն Մանիսարէս իշխանը կամ թագաւորը Հայաստանէն և Միջագետքէն հողեր գրաւած էր: Ասկէ դիմեց Միջագետք, ուր կարևորագոյն քաղաքներ ինչպէս Եդեսիա և Մծբին գրեթէ առանց ընդդիմութեան հպատակեցան իրեն: Ձմեռը Անտիոք մնալով, ուր սոսկալի երկրաշարժ մը անթիւ վնասներ ըրաւ, գարնան անցաւ Տիգրիսը և գնաց ընդդէմ Ադիաբենայց, որոնք միայն իր բովանդակ արշաւանքին մէջ քիչ մը ընդդիմութիւն ըրին. բայց Ադիաբենցիք յաղթուեցան և իրենց երկիրը հռովմէական նահանգի վերածուեցաւ Ասսիրիա անուամբ, ինչպէս նաև կանխագոյն նահանգի վերածուած էր Եփրատի և Տիգրիսի մէջ տարածուող Միջագետքը Մեզոպոտամիա անուամբ[2]: Յետոյ Տիգրիսն ի

1. CIL X 8291 և Մոմզէնի լուսաբանութիւնները: Rohden առ PW *Atilius* 40. Marquart, Römische Staatsverwaltung I 434–35 (1881). Klebs Prosopogr. I 1081:

2. Յամի 116էն դրամ մը Cohenի քով II թիւ 318, Ձախ *Armenia et Mesopotamia in potestatem P. R. redactae S. C.* Հայաստան և Միջագետք Հռով-

վար քալելով դիմեց դէպի Բաբելոնիա, տիրեց Սելևկիային և կրցաւ Տիգրոնի արքունի դղեակը առնուլ ու հասաւ պարսկային ծոցը։

Ինչպէս որ յայտնի կը տեսնուի, կայսրը լուրջ թշնամի մը չունի դիմացը. նա գրեթէ չպատերազմիր այլ կը քալէ միայն։ Պարթևները ներքին երկպառակութեամբ այնպէս քայքայուած էին, որ ոչ մէկ կուսակցութիւն յաջողեցաւ պետութեան ուժերը ժողովել և թշնամւոյն դէմ դնել։ Բուն արքայից արքայն Խոսրով հիւսիսային Հայաստան փախած էր։

Այսուհանդերձ կը տեսնուի որ պետութեան և Արշակունի հարստութեան կործանման սպառնացող մեծ վտանգը բռնադատած էր արքունի իշխանազունները, մէջերնին համաձայնութեան մը գալու։ Ասոնք սկսան այժմ վրէժի պատերազմ մը Հռովմայեցւոց դէմ։ Մինչդեռ Տրայիան Եփրատի գետաբերանը հասած Հնդկաստանի ափունքները կ'երազէր, իր ետևէն երեք նոր նահանգներու մէջ ծագեցաւ զարհուրելի ապստամբութիւն մը. Արևելցոց բնու-

մեակին ժողովրդեան իշխանութեան ներարկեալք, Տրայիան կանգնած նիզակ և սուր ի ձեռին և ոտքը դրած է Հայաստանի վրայ, որ ազգային տարազով նստած է Եփրատի և Տիգրիսի մէջ։

թիւնը և մոլեռանդութիւնը չէր կրնար երկար հանդուրժել Արևմտեայց ճիշդ օրէնքներուն։ Ամէն կողմ հռովմէական պահապան գնդերը կամ ջարդուեցան և կամ վռնտուեցան։ Ապստամբութեան երկու գլխաւոր բոյներն էին Միջագետք և Հայաստան։

Միջագետքի մէջ Միհրդատ Զ, խոսրով Բի եղբայր մը, առաջնորդ եղաւ ապստամբողական շարժման և կրկին գրաւեց երկիրը, բայց կոմագինէ գացած միջոց ճիէն իյնալով մեռաւ։ Ամբոխի առաջնորդ անցաւ իր որդին Սանատրուկ։ Իսկ Հայաստանի մէջ Վ ա ղ ա ր շ անցաւ ապստամբութեան գլուխը։ Արդէն տեսանք որ խոսրով Բ Հայաստանի հիւսիսային կողմերը կը դեգերէր. ան իր որդւոյն Պարթամասպատի առաջնորդութեան տակ օգնութեան բանակ մը խրկեց Սանատրկոյ, և միացած ուժերով ամէն տեղ յաջողութեամբ կռուեցան։ Մաքսիմոս զօրավարը, զոր Տրայիան Բաբելոնիայէն խրկեց, բոլորովին յաղթուեցաւ[1]։ Երկրորդ տեղակալը, Լուզիոս Կուիէտոս, կրցաւ նենգութեամբ Պարթամասպատը Սանատրկէն բաժնել, առաջնոյն խոստանալով Պարթևաց գահը։ Սա-

1. Դիոն 68, 30։

նարկի բանակը բոլորովին ջախջախուեցաւ Լուզիոսի և Պարթամասպատի բանակներէն, Մծբին կրկին գրաւուեցաւ, Եդեսիա աւերուեցաւ և միւս քաղաքները եւ առնուեցան։

Ապստամբութիւնը նուաճուած կը տեսնուէր։ Բայց ինքնին կայսրը չէր համոզուած իր նոր աշխարհակալութեանց ամրութեան մասին։ Աճապարանքով Պարթամասպատը Պարթևաց թագաւոր պսակեց [1] Տիզբոնի մէջ, և փութաց բովանդակ պետութեան սահմաններուն վրայ տարածուած ապստամբողական շարժումը խղդելու։ Իր դարձին առեն նեղութիւններ կրեց անապատէն և թշնամի բնակչութենէն։ Անապատի մէջ կանգնուած Հատրա քաղաքը առնելու համար իր ըրած անյաջող փորձը ծանր պարտութեամբ մը վերջացաւ։ Այդ միջոցին խոսրով Հայաստանէն Պարթևաց երկիրը մտած էր, ուր իր անհաւատարիմ որդին և Հռովմայ պաշտպանեալը չկարենալով ազգային կուսակցութեան դէմ դնել, հալածուեցաւ։ Հռովմայեցիք Պարթամասպատին փոխարինութիւն

1. Ցամի 116էն դրամ առ Cohen II թիւ 375, Զափ *Rex Parthis datus.*

մ'ընելու համար զինքը յետոյ Եդեսիոյ թագաւոր դրին[1]:

Տրայիան 117 օգոստոս 7ին վախճանեցաւ Կիլիկիոյ մէջ, երբ Իտալիա կը դառնար: Անիկայ դառն ցաւով մը տեսաւ իր վերջի վայրկեաններուն մէջ իր բովանդակ ձեռնարկին անյաջողութիւնը և ատոր գործած ազդեցութիւնը ուրիշ նահանգներու վրայ, ինչպէս Պաղեստինի և Եգիպտոսի: Մահուան անկողնին վրայ անդրադարձաւ, թէ այս արշաւանքին մէջ աւելի իր ընկերակիցներն եղած էին ունայնամտութիւն և զինուորական շահատակութեանց տղայական տենչ մը, քան պետական մարդու մը խոհականութիւնը[2]:

Վերջին դէպքերու ժամանակ Հայաստանի մասին քիչ կը խօսուի. և այս շատ բնական է: Վասնզի Հռովմայեցիք իրենց բովանդակ ուշադրութիւնը դարձուցած էին Ասորւոց մօտ գտնուող երկիրներու վրայ,

1. J. Vaillant, Arsacidarum imperium I 325 և Գաթըրճեան Բ 174 Պարթամասպատը Հայոց թագաւոր կը դնեն, որմէ նաև կարծեցեալ Աքիմենիդէս թագաւորը սերած ըլլայ: Իրենց կոչումները միայն Պարթամասիրի կը վերաբերին: Նաև Rawlinson The sixth mon. 316 Պարթամասպատը սխալ կերպով Հայաստան կը դնէ փոխանակ Եդեսիա դնելու: Պարթամասպատ Հայոց թագաւոր եղած չէ:

2. Դիոն 68, 30-33. Gutschmid Gesch. Irans 143-5. Schiller I 556-62.

որոնք արդէն հռովմէական լուծին վարժած էին. Հայաստան հեռի կը գտնուէր և անոր վերջնական նուաճումը կը պահանջէր մեծագոյն զինուորական ուժեր, որքան Հռովմայեցիք այս ընդհանուր ապստամբութեան վայրկենին չէին կրնար տրամադրել։ Ինչպէս որ արդէն տեսանք, Հայաստան հռովմէական նահանգ եղաւ տարի մը, 115ի ամառէն 116ի ամառը։ Թէ արդեօք այս կարճ ժամանակի միջոց նահանգի մը պահանջուած կարգադրութիւնները մուտք գտան ի Հայս, շատ տարակուսական է։ Առանց մնայուն լեգէոններու անկարելի էր այս երկիրը պահել. այս էր Պոմպէոսի համոզումը, այսպէս կը մտածէր Օգոստոս, այս կարծիքն ունէին ուրիշ պետական մեծ անձնաւորութիւններ. այս բանս տեսանք Կորբուղոնի արշաւանքին ատեն, ինչպէս նաև կը տեսնենք այժմ Տրայիանու ժամանակ[1]։ Անոր համար շատ հաւանական է որ ապստամբութեան առաջին կոչը Հայաստանէն հնչեց, ուր Արշակունին ՎԱՂԱՐՇ (116–140/3) արքայից արքայի մերձաւորութենէն օգ-

1. «Լուկուլլոսի և Անտոնիոսի ժամանակէն սկսեալ Հռովմ գիտէր չափով մը, թէ Հայաստան որքան շատ դժուարութիւններ և որքան քիչ շահ կ'ընծայէր», Nöldeke ի ZDMG հար. 39 էջ 349։

տուելով զէնքի դիմեց և ազատութիւն հըռչակեց։ Այսով մեզի հասկանալի կ՚ըլլայ, ինչո՛ւ Միջագետքի ապստամբները դէպի կոմագինէ կը դիմեն. վասնզի հոն ոչ միայն հիւսիսակողմէն ապահով կռնակ մը կ՚ունենային, այլ նաև օգնութիւն կրնային յուսալ, ինչպէս որ յիրաւի Պարթամասպատ իրենց բերաւ։

Բայց երբ պարթև Սանատրկին բանակը ջախջախուեցաւ, Մծբին ու Եդեսիա կրկին առնուեցան և ապստամբած աշխարհներու վերստին նուաճումը անկարելի չէր թուէր, Տրայիան իր կենաց վերջի ամիսներուն մէջ Հայոց դէմ ղրկեց իր Սևերոս անուամբ տեղակալը։ Այդ ժամանակամիջոցին Տրայիան կը մեռնէր։ Իր յաջորդն Ադրիանոս, որ Տրայիանու ծրագրին գործադրութիւնը անկարելի կը համարէր, Հայոց թոյլ տուաւ որ թագաւոր ունենան, մինչ Տրայիանոս ժամանակ տեղակալ ունեցած էին[1]։ Հայոց թագաւորին Հռոմէն ճանչցուիլը կը պատմուի նաև Կասսիոս Դիոնի քիչ մը խանգարուած կամ դժուարահասկնալի կտորի մը մէջ. «Երբ Վաղարշ, որդի Սանատրկոյ, Սևերոսի բանակին դէմ ճակատած էր և խառնուրդն

1. Vita Hadr. 21.

ակսելէն առաջ զինադադար խնդրած և ընդունած էր, (կայսր Ադրիան) անոր ղրկեց պատգամաւորներ և Հայաստանի մէկ մասը շնորհեց անոր՝ խաղաղութեան համար[1]»։

Ուրեմն Ադրիան աւելի բանաւոր համարեց իր նախորդին գրաւած աշխարհներէն հրաժարիլ. Եփրատէն և Տիգրիսէն անդի երկիրները թողուց, ինչպէս կ'ըսէր, Կատոնի օրինակին հետեւելով, որ Մակեդոնացիները ազատ հռչակեց որովհետեւ պահել կարելի չէր[2]։ Յետոյ, Ադրիանոս լաւ համարեց Տրայիանու ձեռքով առնուած նահանգները թողուլ քան թէ բանակով պահել[3]։ Ադրիան նաև Արեւելք ճամբորդութեան միջոց ջանաց բարեկամաբար շահիլ բոլոր թագաւորները, տեղական իշխանները, բայց յատկապէս Պարթևաց թագաւորը, որուն հետ խաղաղութիւն ունենալ անկարելի էր, եթէ Արշակունի մը նստած չըլլար Հայաստանի գահուն վրայ[4]։

1. Դիոն 75, 9. Այս տեղ «ղրկեց» բայի անունբային Marquart Untersuch. էջ 218 Տրայիանը կը դնէ, որ կարելի է. բայց ես կը համարիմ թէ Ադրիանոսն է, յենլով Vita Hadr. 21ի վրայ, և միանգամայն վասնզի Ադրիանոս նախ ճանչցաւ այդ աշխարհներու ազատութիւնը, զոր մեր կտորը կ'ենթադրէ։

2. Vita Hadr. 5. հմմտ. Schiller I 606։

3. Փրոնտոյ Principia historia էջ 317. Օգոստինոս De civ. Dei IV 29։

4. Յամի 117էն կան շատ մը դրամներ, որոնք ընդ-

Երկիրը անդորրութիւն վայելեց Վաղարշի ատեն մինչև Ադրիանու կայսրութեան վերջերը, յորում Ալանաց յափշտակիչ և աւարառու ամբոխներ, Վրաց Փարսման Թագաւորի մեղսակցութեամբ, որ իրենց առջև բացած էր Կաւկասի դռները, յարձկեցան Մարաստան–Ատրպատականի վրայ և աւերեցին. յետոյ Հայաստանի վրայէն դիմեցին դէպի Կապադովկիա: Բայց մասամբ Հայոց Վաղարշու ընծաներով, մասամբ Կապադովկիոյ կուսակալ Փլաւիոս Արիանոսի զինուորական պատրաստութիւններէն բռնադատուելով ետ քաշուեցան: Վաղարշ Անտոնինոս Պիոս (138–161) կայսեր գանգատներ ըրաւ Փարսմանի վրայ. բայց սա անձամբ Հռոմ երթալով կրցաւ կայսրը բոլորովին իրեն կողմը շահիլ և նոյն իսկ նոր երկիրներ ստանալ անկէ[1]:

հանրապէս հետևեալ արձանագրութիւնն ունին, Ձախ. *Concordia, Dacico Parthico p. m. tr. p. cos. p. p.* տես Cohen II թիւ 670. 671. 698. 776–8. 899: Թիւ 544 ունի. *Exercitus parthicus* և թիւ 624 *Adventui Aug. Parthiae* առանց տարեթիւի:

1. Դիոն 69, 15. Խորեն. Բ 65. Յովհաննէս Լիւդացի 3. 53. Զոնարաս 12, 24. հմմտ. Gutschmid Gesch. Irans 147. Boissevain ի *Hermes* հտր. 25 էջ 332: Դիոնի այս Ռուսինեան թիւ 55 հատակտորը Անտոնինոս Պիոսի ժամանակ կը դնեն Mommsen RG V 404 ծան. 4, Marquart Untersuch. էջ 222–3, Boissevain Դիոնի հրատարակութեան մէջ III 235 ծան.:

Անտարակոյս այս Վաղարշն է որ հիմնարկեց Նոր—քաղաք կամ Վաղարշապատը. ինքը չէր ուզէր շինութեանց մէջ իր հօրմէն և պապէն վար մնալ[1]։

Ադրիանու ժամանակ Վաղարշ շարունակեց խաղաղ կերպով իշխել, բայց Պիոսը անհաշտ էր իրեն դէմ. և այս բանիս մէջ թերևս Վրացւոյն մասը կար։ Կայսրը վար առաւ Վաղարշը գահէն՝ մեզի անծանօթ պատճառներով, և անոր տեղ դրկեց 140*էն* 143*ի մէջ ուրիշ թագաւոր մը*[2], *ամենահաւանականաբար* ՍՈՅԵՄՈՍԸ, *որ Եմեսիոյ (այժմ Հոմս) արքունիքէն իշխան մ՚էր, և մօր կողմանէ Արշակունի մը իսկ հօր կողմանէ Աքիմենեան (այսինքն կապադովկիական) արիւն ունենալ կը թուի*[3]։

1. Խորեն. Բ 65. Փարպեցի էջ 541. Սուիդաս Μάρτιος (Դիոնէն)։ Դիոնի այս կտորին վրայ հիմնուելով Մոմսըն RG V 407 կը համարի թէ Պրիսկոս հիմնարկած և շինած ըլլայ այս քաղաքը։ Բայց Դիոնի խօսքին մէջ այս բանը չկայ։ Կարելի է թէ հռովմայեցի զինուորներ եւ աշխատած ըլլան շինութեան. բայց զինուորաց թիւը շատ աննշան ըլլալու է, վասնզի 185ին հոն սոսկ vexillariiներ կային։ Դիտելու է որ քաղաքը հռովմէական անուն մը չկրեր, այլ Հայոց թագաւորին։

2. Այս թուականով Պիոս բազմաթիւ դրամներ ունի. Cohen II թիւ 348-49. 407 Ձախ *Victoria Augusti*, թիւ 350 *Virtus Aug.* թիւ 685 *Marti ultoris*. յամի 139էն է թիւ 701 *Parthia cos. II. S. C.*

3. Eckhel VII 15. Cohen II թիւ 758 և տախտակ 13, *Antoninus Aug. Pius p. p. tr. cos. III*, Ձախ *Rex Armeniis datus S. C.* Պիոս կը պսակէ

Այս բանիս վրայ արքայից արքային Վաղարշ Բ սպառնաց իր անուանակից Հայոց թագաւորը՝ որ անտարակոյս իրեն դիմած էր՝ զէնքի զօրութեամբ գահին վրայ հաստատել։ Սակայն կայսրը Պարթեւաց թագաւորը սոսկ նամակներով ետ կեցուց Հայաստանի գրաւելէն[1]։ Արշակունիներու քաղաքականութիւնը այս ընթացքէն բնականապէս գոհ չէր կրնար մնալ և Վաղարշ

թագաւորին գլուխը, որ ոչ հայկական այլ հռովմէական տարազ կը կրէ, թերեւս անոր համար որ նա, Սոյեմ, ծերակուտական մը եղած էր Հռոմ, ինչպէս որ Յամբլիքոս կը պատմէ առ Փոտայ Bibl. 94։ Հմմտ. Marquart Untersuchungen էջ 222. սրամիտ գիտնականին հետազօտութեանց լաւ արդիւնքներն սիրով ընդունած միջոցս, չեմ կրնար համակարծիք ըլլալ իրեն, երբ ան մեր Սոյեմը կը նոյնացնէ (էջ 222-3) 54ին Ներոնէն Ծոփաց թագաւոր դրուած Սոյեմին հետ։ Վասնզի եթէ մենք 54ին Սոյեմը 15 տարեկան ենթադրենք, 164ին ան 125 տարեկան եղած կ'ըլլայ։ Մեր Սոյեմը Prosopogr. IIIի մէջ թիւ 346 է, իսկ Ծոփաց թագաւոր Սոյեմը թիւ 345 է։ Թիւ 344 և 345ի Սոյեմները մերինին նախնիքն են, վասնզի Սոյեմ թագաւոր էր թագաւոր հայրերէն ծնած, ըստ Յամբլիքոսի։ — Ոմանք, ինչպէս J. Vaillant, Arsacidarum imp. I 325, Գաթըրճեան Բ 174, Գարագաշեան Բ 259 Սոյեմի ցեղական անունէն (որ է իբր Աքեմենեան ցեղէ) Հայոց թագաւոր մը ստեղծեցին Աքեմենիդէս անուամբ։ Բնականաբար սխալը յառաջ եկած է յունարէն բնագիրը անուշադիր կարդալով պակասաւոր հասկնալէն։ Թէ Կապադովկիոյ թագաւորները, որոնց հետ Սոյեմ խնամի ըլլալ կը թուի, Աքեմենեաններէ սերած էին, տես Դիոդոր Սիկ. հատակտորք XXXI 19 (առ Փոտայ)։ Իսկ Եմեսիոյ հարստութեան մասին տես Marquart, Römische Saatsverw. I 403-404։

1. Vita Ant. Pii 9.

Գ. (149–191) սկսաւ ազդու կերպով շարժիլ։ Հռովմայեցւոց հետ բաղխում մը անհրաժեշտ կը թուէր. բայց 155ին երկու պետութեանց գլուխներուն անձնական տեսակցութիւն մը Ասորւոց մէջ՝ վայրկեան մը յետաձգեց պատերազմի վտանգը[1]։ Այսուհանդերձ Պիոսի վերջի տարիներուն մէջ Արևելքի մթնոլորտը սկսաւ մթագնիլ, և եթէ դէպքերու ընթացքին նայինք կարելի է հետևցնել թէ, պարթևական գնդեր սահմանագլխի երկիրները արդէն անապահով դարձուցած էին, այնպէս որ Պիոս ստիպուեցաւ Լ. Ներատիոս Պրոկլոսը Ասորիք ղրկել[2]։ Պարթևաց բուն պատերազմի գոչինը Հռովմայ մէջ լսուեցաւ Մարկոս Աւրեղիոսի (161–180) և անոր կայսերակից Լուկիոս Վերոսի (161–169) առջի տարիները։ Մծբինը և Եդեսիան գրաւեցին Պարթեք և Ասորիքի քաղաքները վաղարշ շուտ նուաճեց։ Ատիտիոս կոռնելիանոս կուսակալը իր մեղկացած լեգէոններով թողուց այնքան հին Սիրիանահանգը և փախաւ։ Իսկ Հայաստանէն Սոյեմը արդէն շատոնց վռնտուած և անոր

1. Արիստիդէս Or. sacr. I էջ 454 (հրտրկ. Dindorf). Gutschmid Gesch. Irans 147. Marquart Untersuch. 224։

2. CIL IX 2457.

տեղը դրուած էր ԲԱԿՈՒՐ (160–163)․ Կապադովկիոյ տեղակալը Սեւերիանոս փութացած էր հոն Հռովմայեցւոց պաշտպանեալին օգնութեան հասնիլ, բայց Պարթեւաց զօրավարը Խոսրով զայն Եփրատայ վրայ Եղեգիա քաղաքին մէջ պաշարեց․ Սեւերիանու գնդերը պարթեւական նետերու զոհ եղան, իսկ ինքն զօրավարը իր սուրին վրայ ինալով մեռաւ[1]։

Ուրեմն Արեւելք միայն զէնքի շաչինով ողջունած էր նոր կայսրները։ Քաղաքներու անկումը, մէկ նահանգապետին փախուստը միւսին սպաննութիւնը իր լեգէոններով՝ անտարակոյս խոր տպաւորութիւն մը գործեցին Հռովմայ մէջ։ Ծերակոյտի և Աւրեղիոսի հաւանութեամբ պատերազմին վերին հրամանատարութիւնը յանձնուեցաւ (161) Վերոս կայսեր։ Պատերազմը պաշտօնապէս կը կոչուէր հայկական և պարթևական պատերազմ։ Վերոս 162ին հասաւ Ասորիք և կռիւին բուն առաջնորդութիւնը յանձնեց իր զօրավարներուն ձեռքը, իսկ ինքն մնաց Անտիոքայ մօտ Դափնիքի մէջ, որ պատերազմական

1. Դիոն 71, 2. Vita Marc. Aur. 8. Փրոնտոյ Princ. hist. 318. 321. Լուկիանոս Յաղագս պատմագրութեան 18. 19. 21. 25, 26, Աղեքսանդր 17. Կուադրատոս ի FHG III 660. հմմտ. Schiller I 639.

գործողութիւնները վարելու գլխաւոր կեդրոն պիտի ըլլար։

Առանց երկմտութեան է թէ այս պատերազմին մէջ, որ չորս տարի տեւեց, Վերոսի ամենէն կարող զօրավարն էր Աւիտիոս Կասսիոս, զոր Պարթեւաց Վաղարշու դէմ ղրկեց։ Վաղարշ Ասորիքի մէջ Եւրոպոս քաղաքին մօտ արիւնալից ճակատ մը տուաւ, ուր Պարթեւք յաղթուեցան։ Այս յաղթութիւնը քաջալեր տուաւ Հռովմայեցւոց, որոնց կայսրը պատերազմ ըսկըսելէն առաջ՝ վախնալով իր լեգէոնաց զինուորական անհրահանգութենէն՝ խաղաղութեան առաջարկներ ըրած էր, եւ Վաղարշ այդ առաջարկները մերժած էր[1]։ Կասսիոս մտաւ Միջագետք եւ Մծբինի ու Եդեսիոյ առումէն յետոյ անցաւ Բաբելոնիա։ Սելեւկիա յունական քաղաքը, որ յօժարակամ անձնատուր եղած էր, չնչին պատճառանքներով աւարի եւ հրդեհի տըրուեցաւ։ Տիզբոնի մէջ արքունի դղեակը գետնի հաւասարցուեցաւ։ Պարթեւք իրենց երկրին խորերը քաշուած էին, ինչպէս որ այսպիսի դէպքերու միջոց սովոր էին ընել։ Բայց նաեւ Կասսիոս շուտով բռնադատուե-

1. Փրոնտոյ առ Վերոս 167. Principia historia 318. Նազարիոս paneg, Constantino 24 (Paneg. lat. X). Mommsen RG V 407։

ցաւ Ասորիք դառնալ, վասնզի Պարթեւաստանի եւ հռովմէական բանակին մէջ ճարակուող ախտ մը շատ կեանքեր կը յափշտակէր [1]։

Մինչդեռ կասսիոս Ասորիքի, Միջագետքի եւ Բաբելոնիոյ մէջ կը գործէր, Վերոս երկրորդ բանակ մ'ալ Հայաստան ղրկած էր նոյնքան քաջ զօրավար Մ. Ստատիոս Պրիսկոսի եւ Մարտիոս Վերոսի առաջնորդութեամբ։ Առաջինը որ արդէն նախորդ տարին պատերազմած էր, յամի 162ին Արտաշատը առաւ, որուն համար Վերոս կայսրը Հայկական կոչուեցաւ, ինչպէս որ յետոյ կասսիոսի յաղթութիւններով Պարթեւական կոչուեցաւ [2]։

1. Դիոն 71, 2. Vita Marc. Aur. 8, Verus 7, Avid. Cass. 6. Լուկիանոս Յղ. պատմագրութեան 20. 24. 28. CIL III 1457. հմմտ. Gutschmid Gesch. Ir. 148–9. Schiller I 640–3։

2. Վերոսի եւ Մարկոս Աւրելիոսի *Armeniacus* տիտղոսով կոխած դրամներու մեծ բազմութենէն ես քանի մը հատը միայն կը յիշեմ, ժամանակագրական կարգով։ Յամէն 162, Աջ *L. Verus Aug. Armeniacus*, Ձախ *Armen. tr. p. IIII imp. II. S. C.* Cohen III թիւ 111. նոյն թուականէն են 112. 154։ Յամին 163էն են թիւք 46–46. 237։ Յամի 164էն են թիւք. 169–171, եւ ոսկեդրամքն թիւք 39–40, որոնք Ձախին վրայ ունին *Rex Armen. dat. tr. p. IIII. imp. II cos. II* եւ կը ներկայացնեն Սոյեմի պսակումը։ Վերոս *Parthicus maximus* տիտղոսը կ'առնէ 165ին, տես թիւ 64–67։ Յամի 166էն մէկ դրամի մը վրայ միայն, թիւ 195, *Medicus* տիտղոսն առած է. Աջ *L. Verus. Aug. Arm. Parth. Max. Medic*, Ձախ *tr. p. VI. imp. III. cos.*

Պրիսկոս քիչ վերջը մեռնելով հայկական պատերազմը յանձնուեցաւ միայն Մարտիոս Վերոսի։ Սա հայկական պատերազմը վերջացնելով անցաւ Մարաստան–Ատըրպատական, և հոն իր քաջութեամբ իրեն համար վաստկեցաւ դափնիներ, իսկ կայսերաց համար Մարական տիտղոսը։ 163 տարւոյն վերջերը նաև Հայաստանի վերստին նուաճումը ամբողջացած էր։ Պարթևները դուրս հալածուած էին երկրէն, իսկ Հայերը խրատուած [1]։

Ո՞վ պիտի բարձրանար գահը այժմ։

Երեք թագապահանջներ կամ մանաւանդ երեք հին թագաւորներ կային. նախ Վ ա ղ ա ր շ, զոր թերևս Հայք ամենէն աւելի կը փափագէին. երկրորդ Ս ո յ ե մ, զոր Հռովմայեցիք դրած իսկ Հայք ու Պարթևք հալածած էին. երրորդ Բ ա կ ո ւ ր, զոր Պարթևք Սոյեմի տեղ դրած էին և որուն

II. S. C. — Միենոյն տիտղոսները կ'առնու նաև Մարկոս, բայց քիչ մը ուշ. այսպէս *Armeniacus* դրամոց վրայ կը տեսնուի յամի 163ին, տես Cohen II թիւ 745-6. *Parthicus maximus* 166ին, տես թիւ 143–4. 288–9. 727–30. իսկ իւր միակ դրամը *Medicus* տիտղոսով է նմանապէս 166էն, թիւ 731։

1. Vita Marc. Aur. 9. Verus 7. հմմտ. Gutschmid Gesch. Irans 148–8. Schiller I 640–3։ Բացայայտ վկայութիւն մը չունինք թէ Պրիսկոս Արտաշատը կործանած ըլլայ. այսուհանդերձ մայրաքաղաքին Վաղարշապատ փոխադրուիլը լաւ նշան մը չէ։

դէմ Հռովմայեցիք մասնաւոր հակառակութիւն մը չունէին, վասնզի ան ջանացած էր թէ՛ Պարթեւները և թէ Հռովմայեցիները գոհ թողուլ։ Կայսրներու որոշողութիւնը սակայն ինկաւ ՍՈՅԵՄի (նախ 140/3–160, յետոյ 164–185...) վրայ։ Բայց այս որոշողութիւնը Հռովմայ մէջ քննադատութենէ զերծ մնացած չտեսնուիր. թէ Հայոց թագաւորութիւնը մանաւանդ Սոյեմի քան Վաղարշու տուած է. կամ, թէ Բակուրը թագէ զրկած է։ Միթէ այսպիսի խօսքերով չէ՞ որ կը մեկնաբանէին [1]։

Մարտիոս Վերոս իրեն ստորակարգեալ Թուկիդիտէս զօրավարին յանձնեց, որ Սոյեմը վ ե ր ս տ ի ն [2] Հայաստան տանի։

1. Փրոնտոյ առ Վերոս 179. հմմտ. Vita Veri 7։

2. Մասնաւոր կերպով կը շեշտենք այս բառը, վասնզի Սոյեմի առաջին թագաւորութիւնը անկից կախում ունի։ Մեզի պահուած դրամէ մը (տես էջ 214 ծան. 3) յայտնի է, որ 140էն 143ի մէջ Պիոս կայսրը՝ Հայոց թագաւոր մը տուաւ։ Այս տրուած թագաւորը ես Սոյեմը կը համարիմ. Նախ, վասնզի Յամբլիկոս առ Փոտայ 94 կ'ըսէ անոր նկատմամբ թէ βασιλεὺς πάλιν τῆς μεγάλης Ἀρμενίας վ ե ր ս տ ի ն թագաւոր Հայոց Մեծաց։ Երկրորդ, Դիոնի Սուիդասայ Μάρτιος քով պահուած հատակտորը καταγαγεῖν բառը կը գործածէ, որ ընդհանրապէս վռնտելոց կամ աքսորելոց դարձին համար կը գործածուի։ Երրորդ, երբ կայսրները զինքը կ'ընտրեն այնպիսի պարագայի մը մէջ, յորում Բակուր արդէն թագաւոր և Սոյեմէն աւելի զուտ Արշակունի մ'էր և միանգամայն Հռովմայ թշնամի մը չէր, այնչափ որ յետոյ կայսերական gens Aureliaի մէջ ընդունուեցաւ, կը ցուցնէ թէ Սոյեմը Հայոց գահուն վրայ դնելով կայսերք ուզեցին

Թուկիդիտէս, ինչպէս նաեւ իր գլխաւորը, շատ բան քաղցրութեամբ եւ ժողովրդեան հետ զգուշաւոր վարմունքով միայն կրցաւ ընել, եւ հակառակ քանի մը նախարարներու դիմադրութեան, Թագաւորը տարաւ Հռովմայեցիներէ գրաւուած Նոր–քաղաքը կամ Վաղարշապատ, որ այնուհետեւ երկրին մայրաքաղաքը պիտի ըլլար [1]: Պատերազմէն վերջը Վերոս կայսրը, որ անձնապէս ոչինչ ըրած էր քան գլխաւոր սպարապետի անուն կրելը, Հռովմ դարձաւ եւ երկու կայսրներ շքեղ յաղթանակ մը կատարեցին: Պարթեւները խոնարհած էին, Հայաստան դարձեալ Հռովմայ ազդեցութեան տակ բերուած էր. Բակուր

յառաջագոյն կրուած նախատինքի մը փոխարինել: Դարձեալ, դրամին վրայ Սոյեմի կրած հռովմէական տարազը կը համաձայնի իր ծերակուտական աստիճանին հետ, եւ միանգամայն Պիոսի եւ Վերոսի դրամներու վրայ դէմքի նոյնութիւնն ալ մեր ըսածը հաստատել կը թուի, հմմտ. Cohen II տախտակ 13 թիւ 758 եւ III տախտակ 3 թիւ 169:

1. Սուիդաս Μάρτιος. այս կոչումը Սուիդաս Դիոնէն առած է, որ գիրք 71ի սկիզբներուն կը վերաբերի (հրտկ. Dindorf, հտր. IV էջ 171): Հռովմայեցւոց կատաղի թշնամիներէն մէկն էր Տրդատ անուամբ նախարար մը, որ Հենիոքներու թագաւորն սպանեց, որոնք Հռովմայեցւոց միացած Հայոց դէմ կը կռուէին, եւ Մարտիոս Վերոսին սպառնալիքներ ըրաւ, երբ սա զինքը սպանութեան եւ ապստամբողական գործոց համար պատժել կ՚ուզէր: Վերջը Մ. Աւրելիոս զայն Բրիտանիա աքսորեց, Դիոն 71, 14:

թագաւորը Վերոսի հետ միասին Հռոմ եկաւ, ուր իր Միհրդատ եղբօր հետ միասին կայսերական ընտանեաց (gens) մէջ ընդունուեցան։ Տապանաքարի արձանագրութիւնը զոր Բակուր իր եղբօր գերեզմանին վրայ դրաւ, մնացած է մինչև այսօր [1]։

Սոյեմի թէ՛ գործոյ և թէ՛ մահուան վրայ բնաւ տեղեկութիւն չունինք. հռովմէական արձանագրութենէ մը, որ Վաղարշապատ (Էջմիածին) գտնուած է, սաչափը յայտնի կ'ըլլայ թէ մինչև 192 Հայոց մայրաքաղաքին մէջ հռովմէական փոքրիկ գունդ (vexillatio) մը կար [2]։

1. Corpus inscr. graec. 6559, «Աստուածոց Սանդարամետականաց։ Աւրելիոս Բակուր, արքայ Մեծ Հայոց, ստացայ այս դամբանը իմ ամենաքաղցր եղբօրս Աւրելիոսի Միհրդատայ համար, որ ինծի հետ ապրեցաւ յիսունևվեց տարի ու երկու ամիս»։

2. CIL III 6052, նոյնը Բազմավէպ 1906 յուլիսի թիւին մէջ ինծմէ թարգմանուած և լուսաբանուած։ Արձանագրութիւնը Կոմոդոսի չորրորդ հիւպատոսութեան և եօթներորդ անգամ իմպերատոր տիտղոսը առած ժամանակէն է, որ է 185 տարիէն. սակայն այն պարագայն, որ Կոմոդոսի անունը քերուած է արձանագրութեան վրայէն, կը ցուցնէ թէ դեռ 192ին, որ է Կոմոդոսի մահուան տարին, տակաւին հռովմայեցի գունդ կար ի Հայս։ Վանդալի սովորութիւն էր, որ ծերակոյտը գէշ կայսրներու մահէն վերջ, ընդհանրապէս անոնց անունը քերել կու տար հասարակաց արձանագրութեանց վրայէն։ Մերինէն զատ շատ քարերու վրայ ևս Կոմոդոսի անունը քերուած է։ — Աթենագորասի ճառի մը վերնագրին մէջ (հմտկ. Gallandi II 3) Կոմոդոս 175ին իր հօր Մ. Աւրելիոսի հետ *Armeniacus* կ'անուանուի։

Ըսել է թէ 164էն ի վեր հոն շատ բան փոխուած չէր, ինչ որ արդէն խաղաղութեան խանգարման մասին խօսք չըլլալէն ալ կը հաստատուի։

Կը տեսնուի որ Յուլեմի մեռնելովը նաև պահապան գունդը Հայաստանէն քաշուած է։ Արդէն 193ին Հայոց գահուն վրայ դարձեալ Արշակունի մը նստած էր, և երբ Նիգեր Պարթևներէն, Ադիաբենցիներէն և Հայերէն օգնութիւն խնդրեց ընդդէմ Սեպտիմիոս Սեւերոսի, երկու առաջինները խոստացան անոր, իսկ Հայոց թագաւորը, որ Սեւերոսի հետ ծածուկ բանակցութեանց մէջ ըլլալ կը թուի, յայտարարեց թէ ինքն չէզոք պիտի մնայ, և եթէ Սեւեր իր վրայ յարձկի, պիտի գիտնայ ինքզինքը պաշտպանել։ Քիչ յետոյ Նիգեր յաղթուեցաւ Կիւզիկէի մօտ և իր բանակին կտորները ցրուեցան Ասիա, Գաղատիա, հայկական լերանց և Տաւրոսի կիրճերուն մէջ [1]։

Երբ Սեւեր Արևելքի և Արևմուտքի մէջ ջախջախեց իր հակառակորդները, դիմեց դէպի արևելեան սահմանագլուխը՝ Եփրատ։ Հայոց թագաւորը նուէրներ և պատանդներ ղրկեց անոր ընդառաջ և խաղաղութեան դաշինք մը խնդրեց, զոր կայսրը շնոր-

1. Հերոդիան 3, 1-2։

հեց (շուրջ 198ին)[1]։ Սեւեր յաղթանակաւ լմնցուց իր պարթեւական արշաւանքը, բացի անապատներու մէջ շինուած Հատրա քաղաքէն, որու պարիսպներուն առջեւ բոլոր հռովմէական զէնքերը խոնարհեցան[2]։

Մեզի աւանդուած չէ անունը Հայոց թագաւորին, որ խոհեմամիտ Արշակունի մը եղած ըլլալ կը թուի[3]։

Սեւերի որդին եւ յաջորդը Անտոնինոս Կարակալլա (211–217) կը ցանկար իր հօր զինուորական փառքն ստանալ, առանց սակայն անոր կարողութիւններն ունենալու։ Ուստի մեկնեցաւ դէպի Արեւելք, արշաւանք մ'ընելու համար։ Իր նպատակը կը թուի թէ Տրայիանու ծրա-

1. Հերոտիան 3, 9։

2. Իր դրամներն *Parthicus, Arabicus, Adiabenicus* տիտղոսներով յամէն 195 տես Cohen III թիւ 232. 537.

3. Հաւանականաբար նա Խոսրով կը կոչուէր. վասնզի կը կարծուի թէ նա Եգիպտոս գացած ըլլայ եւ Թեբէի արձանագրութիւն մը իրեն կը վերաբերի, Χοσρόης Ἀρμένιος ἰδὼν ἐθαύμασα Խոսրով Հայ տեսնելով զարմացայ, Corp. inscr. graec. 4821, հմմտ. Gutschmid ի ZDMG հատ. 31 էջ 49։ Երկրորդ, Խորենացի Բ 75 կը յիշատակէ Կարակալլայի ժամանակ Հայոց թագաւոր մը Խոսրով անուամբ, հայր Տրդատայ, եւ կ'ըսէ թէ ան չէզոք կեցաւ կայսեր եւ Պարթեւաց Վաղարշի մէջ տեղի ունեցած պատերազմին մէջ։ Խորենացի իր այս տեղեկութիւնը մեքենաբար օրինակած է Փիրմիլիանոսի Կեսարիոյ եպիսկոպոսի (իբր 230) գրած վկայաբանութենէ մը. վասնզի Խորենացի կ'աւանդէ զայն, բայց չհաւատար անոր։

գրին գործադրութիւնը և իր զինուորաց հարստացումն էր։ Ան 215ի ապրիլին մեկնելով Նիկոմիդիայէն, ուր Հայոց և Պարթևաց դէմ մեծ պատրաստութիւններ տեսած էր, քալեց դէպի արևելեան սահմանագլուխը, պատճառելով թէ Պարթևաց թագաւորը հռովմէական բանակէն փախչող երկու փախստեայները իրեն ետ չէր դարձուցած։ Այս փախստականներն էին Կիլիկեցի Անտիոքոս մը, որ շնական փիլիսոփայ մ'էր և հռովմէական բանակին մէջ բարձրաստիճան և ազդեցիկ անձինքներէն մին. իսկ երկրորդը Տրդատ անուամբ Արշակունի իշխանազուն մը[1]։ Երբ Վաղարշ Ե (209–222) տեսաւ որ կայսրը լրջօրէն պատերազմի կու գայ, Անտիոքայ մէջ անոր յանձնեց երկու փախստեայները[2]։ Այս կերպով այս տարի պատերազմի վտանգը հեռացուեցաւ, և կայսրը իր ժա-

1. Տրդատայ անձնաւորութիւնը շատ յստակ չէ. ան կրնայ Վաղարշ Եի անանուն եղբայրն ըլլալ, որ 199ին Սեւերի բանակին մէջն էր, Դիոն 75, 9. հմմտ. Gutschmid Gesch. Ir. 154։ Ան կրնայ նաև այն Տրդատն ըլլալ, որ հաւանականաբար արդէն 216ին հայկական ապստամբութեան առաջնորդն էր և 217ին սկիզբները Մակրինէն իբր Հայոց թագաւոր ճանչցուեցաւ, Դիոն 78, 27. հմմտ. Մոմսըն RG V 418–9։ Կրնայ նաև ըլլալ, որ երկու պարագայներու մէջ յիշուածն միևնոյն Տրդատն է. և այս ինձի հաւանագոյն կը տեսնուի։

2. Դիոն 77, 21. Gutschmid Gesch. Irans 154։

մանակն անցուց մասամբ Ասորւոց և մասամբ Աղեքսանդրիոյ մէջ, ուր իր սովորական արիւնհեղութիւններովը նշանաւոր հանդիսացաւ։ Անտիոք եղաւ իր ձմերոցի տեղը, ուր 216ին սկիզբները Եդեսիոյ Աբգար Թագաւորը բարեկամաբար քովը կանչելէն վերջը գերի բռնեց, անոր երկիրը դիւրաւ գրաւելու համար։

Միևնոյն տարւոյ մայիսին ժամանակները նաև Հայոց Թագաւորը հրաւէր և սիրալիր նամակներ ընդունեցաւ կայսրէն, և միանգամայն խոստում, թէ ինքն՝ Թագաւորը իր որդիներուն հետ պիտի հաշտեցնէ, որոնց հետ սա վէճի մէջ էր։ Խաբերայ կայսրը միևնոյն կերպով վարուեցաւ Հայոց Թագաւորին, անոր կնոջ և որդւոց հետ, ինչպէս վարուած էր Աբգարու հետ։ Բայց Հայերը զէնքի վազեցին։ կայսեր զօրավարը Թէոկրիտոս, որ կարակալլայէն բանակով մը Հայոց վրայ ղրկուած էր, չարաչար յաղթուեցաւ և մեծ փնասներով քաշուեցաւ հայկական սահմաններէն [1]։

Այս ժամանակս կայսրը ինքնին ապստակութիւն մ'ըրաւ Մարաստան, և անոնց մեծ յաջողութեան աւարով միայն

1. Դիոն 77, 12. 18–19. 21. Զոնարաս 12, 12։

դարձաւ, յետ Արշակունիներու գերեզմանները Արբելայի մէջ աւերելու։ Կարելի է թէ այս արշաւանքին ատեն նաև Հայաստանի ինչ ինչ կողմերը ասպատակ սփռած ըլլայ, իբրև վրէժխնդրութիւն մը Թէոկրիտոսի պարտութեան. վասնզի վերջը խօսք կ'ըլլայ Հայաստանէն առնուած աւարի եւ դարձուելուն[1]*։ Պարթևաց դէմ այս արշաւանքին իբր պատճառանք բռնած էր կայսրը Արտաւան Եի* (215–224) *ժխտողական պատասխան մը, որով սա չէր ուզած իր դուստրը Կարակալլային կին տալ։*

Պարթևները մինչև հիմայ լրջօրէն պատերազմի չէին պատրաստուած. այժմ կատաղաբար սկսան պատրաստութիւններ տեսնել, որպէս զի գարնան Հռովմայեցւոց պատասխանեն։ Բայց 217 *ապրիլ* 8*ին Կարակալլա սպանուեցաւ*[2] *և իր յաջորդը Մակրինոս, որ այժմ իր դիմացը տնկուած կը տեսնէր թշնամի հզօր բանակ մը, փորձեց խաղաղութիւն ձեռք ձգել գերիները*

1. Դիոն 78, 27.

2. Տես իր *Victoria patrhica* վերնագրով դրամները յամէն 217, Eckhel VII 218. Cohen III թիւ 354. 356–7. VII 23–4։ Նա *Armeniacus* կը կոչուի ի CIL VIII 10236, զոր Rohden կ'ուզէ *Germanicus* սրբագրել, առ. PW *Armeniacus.*

ետ դարձնելով[1]։ Սակայն Արտաւան պահանջեց որ Հռովմայեցիք դուրս ելնեն Միջագետքէն, ինչ որ Մակրին մերժեց։ Վէճը պէտք էր լուծուիլ զէնքով. երկու արիւնահեղ պատերազմներ տեղի ունեցան. երկուքին մէջ ալ Պարթևք յաղթական ելան։ Մակրին ստիպուեցաւ Միջագետքը Պարթևաց թողուլ և հաշտութիւնը 50 միլիոն դենարով գնել[2]։ Այս բանս արգելք մը չեղաւ ծերակոյտին Մակրինոսի Պարթևական տիտղոսը տալ, և ոչ ալ կայրը ամչցաւ իր դրամներուն վրայ իր պարթևական յաղթութիւնը հռչակելու[3]։

Այս դաշնադրութեան մէջ Հայոց դերը հետևեալն եղաւ։ ՏՐԴԱՏ Բ (իբր 217–222), որ արդէն Հայաստանի մէջ գահը գրաւած էր. Մակրինոսէն իրեն ղրկուած թագը և միանգամայն իր մայրը ետ պիտի ընդունէր, զոր Կարակալլա մետասան ամիս գերի պահած էր[4]։ Յետոյ, աւարը՝

1. Կարելի է թէ այս առթին ազատած ըլլայ Կարակալլային յանձնուած Տրդատը (Դիոն 77, 21) որ, եթէ միևնոյն անձն է, անմիջապէս Հայոց գահը ելաւ։
2. Զոնարաս 12, 13։
3. Այսպիսի են ոսկի և արծաթ դրամները յամէն 218, Cohen II թիւ 60-61։
4. Կարակալլայի ժամանակ կատարուած դիպաց ժամանակագրութեան իբր մեկնակէտ առի «մետասան ամիս» բացատրութիւնը, Դիոն 78, 27. հմմտ. Rohden առ PW *Aurelius* 46։ Այս պատճառաւ է որ չէի կրնար հետևիլ Մոմսընի RG V 418 ըրած յարմարցումներուն։

զոր Հռովմայեցիք Հայերէն առած էին՝ ետ պիտի դարձուէր և միանգամայն բոլոր երկիրները, զորս իր հայրը Կապադովկիոյ մէջ ստացած էր, իրեն պիտի տրուէին։ Նմանապէս տարեկան այն դրամը, զոր Հռովմայեցիք իրեն հօր կը վճարէին, կը յուսար Տրդատ այսուհետև ևս ընդունիլ[1]։

1. Կասսիոս Դիոն 78, 27. Vita Macr. 12, շատ վստահելի չէ։ Vita Diadum. N. 8։ — Դիոնի վերջին երկու տեղեկութիւններէն, երկիրներու (τὰ χωρία) և դրամական հատուցման մասին, առաջինը հաւանականաբար կը վերաբերի Հայոց թագաւորներու այն առանձնական ստացուածքներուն, որոնց յետոյ նաև Արշակ Բի ժամանակ կը հանդիպինք (տես վարը)։ Իսկ երկրորդը կը վերաբերի անշուշտ դրամական այն նպաստին, զոր Հայոց թագաւորները կը ստանային Հռովմայեցիներէն Կաւկասի անցքերու պաշտպանութեան ծախսը հոգալու համար (տես այդ անցքերը էջ 235)։ Քանի որ Հայաստան, Վրաստան և Աղուանք Հռովմայ ազդեցութեան տակ ինկած էին, Հռովայեցւոց պարտքն էր Կաւկասի անցքերուն հսկել, որպէսզի բարբարոսներ հռովմէական երկիրները չապականեն։

Յամի 75ի Ալանաց արշաւանքէն անմիջապէս յետոյ Թիֆլիսի մօտ Հարմոզիկայի մէջ հռովմէական գունդ կը գտնենք, (CIL V 6988), որոյ գլխաւոր նպատակն էր անտարակոյս անցքերը պահել։ Բայց անցքերը գլխաւորաբար տեղացի զինուորներ կը պահպանէին, որոնց Հռովմ կը վճարէր. մանաւորապէս Տէրպէնտի անցքին Հայք կը հսկէին։ Տէրպէնտը Հայոց Վաղարշի (116–140/3) ատեն Հայոց ձեռքն էր (հմմտ. Դիոն 69, 15. Խորեն. Բ 65)։ Տրդատ Բ կը յուսար նպաստները ինքն ալ ընդունիլ, զոր իր հայրը Հռովմէն ընդունած էր։ Խոսրով Ա հոն յաղթեց բարբարոսներու և սիւն մը կանգնեց յունարէն արձանագրութեամբ, ցուցնելու համար թէ Հռովմայեցւոց գերիշխանութեան տակն է (Խորեն. Բ 65)։ Միևնոյն թագաւորը երկու դռներն ալ բացաւ Հոնաց առջև, Սասանեանց երկիրները աւերել տալու համար

Արտաւանու և Մակրինոսի մէջ կատարուած դաշնադրութենէն յետոյ, որ վերջինն եղաւ Հռովմայ և Պարթևաց մէջ, մեծամեծ փոփոխութիւններ տեղի ունեցան Իրանի մէջ։ Մեղկացած և Թագի համար անվերջանալի կռիւներով տկարացած Արշակունիներու տեղ անցաւ Սասանեաններու կորովի հարստութիւնը, որուն հիմնադիրը Արտաշիր (224–241 կամ սկիզբ 242ին)[1] իշխան մ'էր Պարսիկ նահանգէն։

Այս ազգու և հզօր Պարսիկը, որ իր բնիկ գաւառին մէջ գրեթէ անկախ իշխած էր, զինուորական ահագին ոյժ ժողովեց իր շուրջը և արշաւելով կարգաւ գրաւեց Կրման, Շօշաստան և Մեսենէ աշխարհները և ասով արքայից արքային ուշադրութիւնն իր վրայ դարձուց։ Սոսկալի ընդհարումներ տեղի ունեցան Արտաւանու և Արտաշրի մէջ. երրորդ և վերջին պա-

(Ագաթանգ. 30)։ Դ. դարուն մէջ Տէրպէնտը անցաւ Պարսից ձեռքը, որոնք զայն դեռ ամրացուցին. այդ ժամանակէն ի վեր Պարսիկք սկսան Հռովմայեցիներէն պահանջել դրամական նպաստը, զոր հաւանականաբար Յովիան իրենց խոստացած էր. դրամի չվճարումը մշտնջենական առիթ մ'էր պատերազմի երկու տէրութեանց մէջ (Յովհ. Լիւդացի 3, 52)։

1. Սասանեան թագաւորաց տարեթիւերը կու տամ Նէօլտէքէի (Aufsätze zur persischen Geschichte) նորագոյն քննութիւններով ճշդուած տեղեկութեանց համեմատ, ինչպէս որ Պարթևացը տուած իմ Գուտշմիտի (Geschichte Irans) համեմատ։

տերազմին մէջ Արտաւան ինքնին ինկաւ և իրեն հետ դադրեցաւ Արշակունեաց գըլխաւոր ճիւղը Պարսկաստանի մէջ։ Այս կարևոր դէպքին թուականը անորոշ է. ոմանք զայն 224ին իսկ այլք 227ին մէջ կը դնեն[1]։

Այդ ժամանակ Հայաստանի մէջ կը թագաւորէր ԽՈՍՐՈՎ Ա (իբր 222–250), որ Տրդատ Բին յաջորդած էր։ Արդեօք Խոսրով հարազատ եղբայր մ'էր Արտաւանու, չենք գիտեր. բայց իբր թագակիր Արշակունի մը անիկայ ապահովապէս մերձաւոր ազգական մ'էր սպանելոյն[2]։ Այս պատճառաւ է որ Խոսրով իրենց ընտանեաց սպառնացող վտանգը տեսնելով փութաց Արտաւանու օգնութեան հասնիլ, բայց ճամբան անոր մահը լսելով տխրած ետ դարձաւ Հայաստան[3], ուր իրեն քով ժողովեցան Արշակունի ընտանեաց անդամ-

1. Nöldeke, Geschichte der Perser und Araber էջ 409-411, և Aufsätze էջ 89 հաւանականագոյն կը համարի 224 ապրիլ 28. տես նաև իր յօդուածը առ PW *Artaxerxes* 5։ Մոմզըն RG V 419 կ'ընդունի 224, իսկ Gutschmid, Gesch. Irans էջ 162 կ'ընդունի 227ը։

2. Ագաթանգ. 30, Խորեն. Բ 71, հմմտ. Փաւստոս Գ 2. 3։ Միայն Ագաթանգեղի յունարէն թարգմանութիւնը (հրտրկ. de Lagarde, Göttingen 1887 էջ 8) Խոսրովը եղբայր կը դնէ Արտաւանու, և անշուշտ այդ պատճառաւ է որ Պրոկոպիոս Aedif. III 1 զայն [Արշակը] եղբայր կ'անուանէ Պարթևաց թագաւորին։

3. Ագաթանգ. 30, Խորեն. Բ 71։

ներ, Արտաւանայ որդիքը և անոր կուսակիցները [1]:

Արտաշիր ուզեց Արտաւանայ վրայ տարած յաղթութեան անմիջապէս երկրորդ տարին յարձակում գործել անոր ամենէն զօրաւոր և մերձաւոր կուսակցին՝ Հայոց Թագաւորին վրայ [2]: Բայց Խոսրով դատարկ կեցած չէր. անիկայ պատկառելի ուժեր հաւաքած էր իր շուրջը: Բոլոր Արշակունիներու կոչ ղրկած էր, որ գան և ամէնքը միասին հասարակաց թշնամւոյն դէմ կռուին. սակայն անոնց մեծամասնութիւնը լաւ համարեց Սասանի որդւոյն հպատակիլ, քան Արշակունի հարստութեան օգտին համար վտանգի ենթարկուիլ [3]: Միայն Արտաւանու որդիները, բնականաբար իրենց հաւատարիմ մնացած գնդերով և կուսակիցներով, և Մարեր (Ատրպատականցիք) միացան Խոսրովի հետ [4]:

Հայկական աղբիւրները, որոնք ինչ ինչ անճշդութեանց հետ նաև շատ մը ճիշդ և

1. Դիոն 80,3. Խորեն. Բ 37 «սիրելեօք յարեցելովք». Groebe առ PW *Aurelius* 221:

2. Այս ժամանակիս արտաքին աղբիւրներու մասին տես Յաւելուած Ե, կենսագիրք կայսերաց կամ Scriptores Historiae Augustae.

3. Ագաթանգ. 32, Խորեն. Բ 72: Nöldeke, Gesch. der Araber und Perser.

4. Կասսիոս Դիոն 80,3:

կարևոր բաներ կը բովանդակեն, կը խօսին գլխաւորապէս երկու ընդհարումներու մասին [1], *որոնցմէ առաջինը արտաքին մատենագիրներէ ևս վկայուած է։ Այս պատերազմներու ասպարէզը միշտ Ասորեստանն (այսինքն Ադիաբէն) է և շատ հաւանականաբար նաև Ատրպատական (Փոքր–Մարք), որուն բնակիչները մասն կը կազմէին Խոսրովի բանակին, ինչպէս որ Կասսիոս Դիոն կ'աւանդէ։ Վրէժխնդրութեան հոգւով լեցուած հայկական բանակը կը կարծէր շատ աւելի յառաջ քալել, անոր համար իրենց պատերազմի ծրագրին մէջ դրած էին «ասպատակ դնել ի կողմանս Պարսից, արշաւել ի կողմանս Ասորեստանի, մինչև ի դրունս Տիզբոնի* [2]*»։*

Առաջին պատերազմին մէջ Խոսրովայ հետ էին, բացի Արտաւանու որդիներէն և Մարերէն, նաև «հիւսիսային ազգ»եր, այսինքն Կաւկաս լերան շուրջը գտնուող ժողովուրդներ, հարաւակողմէն Վրացիք և Աղուանք, հիւսիսակողմէն Հոնք, որոնց Խոսրով պարսկական գաւառներու վրայ

1. *Ագաթանգեղոս, որ դեռ միշտ մութ է, մինչև էջ* 32 *կը խօսի պատրաստութեանց վրայ, էջ* 33–34 *կը խօսի առաջին ընդհարման վրայ (հմմտ.* Խոր. Բ 73), *իսկ էջ* 34–35 *երկրորդ ընդհարման վրայ (հմմտ.* Խոր. Բ 72)։
2. *Ագաթանգեղոս* 31։

խուժել տուաւ՝ բանալով կաւկասի երկու նշանաւոր անցքերը, Դուռն Ալանաց և Իւրոյպահակ[1]: Այս վերջին ժողովուրդները կարելի է իրենց ուրիշ ընդհանուր անուամբ Մազքութք կամ Մասսագետք[2] կոչել, որոնք տակաւին Դ դարու մէջ Արշակունի թագաւորներ ունէին և անոնք մեր թագաւորաց ազգական կը նկատուէին, ինչպէս որ ծանօթ է[3]: Կը տեսնուի որ Խոսրով զանոնք վարժած չէր, այլ իրենց յօժարութեամբ անոր օգնութեան եկած էին[4]: Միւս կողմանէ այս ժողովուրդները դեռ մինչև 260 Պարսից ազդեցութեան տակ չէին[5]:

1. Ագաթանգ. 30, Խորեն. Բ. 73: Gutschmid ի ZDMG հտր. 31 էջ 47–48 ոչ մէկ դժուարութիւն չտեսներ կաւկասեան ժողովուրդներու օգնութեան գալուն մէջ: — Յիշեալ անցքերէն Ալանաց Դուռն է այսօրուան Տարիէլ անցքը, Թիֆլիսի և Վլատիկաւկասի մէջ, զոր հիները սխալ անճշդօրէն Դուռն Կասպից Phylae Caspiae կը կոչեն: Իւրոյպահակը, զոր Պրիսկոս ի FHG IV 105 Ἰουροειπαάχ կ'անուանէ, է այսօրուան Տէրպէնտը, Կասպից ծովուն վրայ. հայ հեղինակները զայն կ'անուանեն նաև Դուռն Ճորայ, Կասպից, Հոնաց, Աղուանից: Վերջը Պարսիկք զայն կրկին ամրացուցին և ինչպէս Յովհաննէս Լիւդացին 3. 53 կ'ըսէ, զայն իրենց լեզուով Βιραπαράχ անուանեցին, որ Ագաթանգեղի Իւրոյպահակին հետ նոյն է, հմմտ. Marquart, Eransahr էջ 106:

2. Ագաթանգեղոս էջ 30 և 31ի մէջ անոնց անունները կը համրէ. հմմմտ. Դիոն 69,15. Զոնարաս 12,24. Փաւստոս Գ 7. Ամմիանոս 25,5,17:

3. Փաւստոս Գ 6:

4. Ագաթանգեղ 31:

5. Vita Valer. 4.

Արտաշիր Հայոց թագաւորին պարտութիւնները տեսնելով քալեց անոր վրայ (225 ?). բայց Խոսրով պատերազմի մէջ յաղթեց անոր բանակներուն և զայն փախցուց և մեծ աւարով ետ դարձաւ Վաղարշապատ[1]։ Այս առաջին պատերազմին մէջ Հռովմայեցիներ չեն յիշուիր. բայց Խոսրով անտարակոյս անոնց օգնութեան դիմած էր։ Եւ ճիշդ յաջորդ տարին երկրորդ պատերազմին համար կայսեր հրամանաւ «հասանէն նմա (Խոսրովու) յօգնականութիւն յԵգիպտոսէ և յ ա ն ա պ ա տ է ն մինչև ի ծովեզերսն Պոնտոսի[2]»։ Ցիրաւի այժմ անապատէն Հայերու օգնութեան եկան Սարակինոսք կամ Արաբք[3], որոնք հռովմէական հովանաւորութեան տակն էին։ Դարձեալ, պիտի տեսնենք որ Հայաստանի մէջ հռովմայեցի գնդեր կային, զորս յետոյ Պարսիկք հալածեցին հոն-

1. Դիոն 80,3. Զոնարաս 12,15. Ագաթանգեղ 33. Փարպեցի 51. Խորեն. Բ 72. Gutschmid, Gesch. Irans 163. Nöldeke առ PW *Artaxerxes* 5. Groebe առ PW *Aurelius* 229. Niese, Römische Gesch. 348, չորրորդ հրատ.։ Tabari, Gesch. der Araber und Perser էջ 15 թէ՛ Հայաստանը և թէ կրկին Մարաստանները գրաւել կու տայ Արտաշրի, բայց Նէօլտէքէ (անդ, ծան. 2 և Aufsätzeի մէջ) Թապարիին բանը իրաւամբ կը մերժէ իբր անճիշդ։

2. Խորեն. Բ 72։

3. Ագաթանգ. 35։

կից[1]: Ուրեմն Խոսրով Հռովմայեցւոց և իր նախկին դաշնակիցներու ձեռնտուութեամբ երկրորդ յաղթութիւն մ'ալ տարաւ Ասորեստանի մէջ Պարսից վրայ և տասը տարի չդադրեցաւ յարձակումներով աւերել և աւարի առնուլ իր թշնամեաց երկիրը[2]:

Սակայն մինչև 230 Արտաշիր այնքան զօրացաւ որ, Հռովմայեցիք այդ տարուան մէջ յարձակման մը կը սպասէին Սասանեանի կողմէն: Պարսիկ հեծելագնդեր գրաւեցին Միջագետքը և արդէն կը թափառէին Ասորւոց և Կապադովկիոյ կողմերը: Սեւերոս Աղեքսանդր կայսրը (222–235) Արևելք փութաց, ուր հռովմէական շահեր և հռովմէական պատիւը մեծ վտանգի մէջ էին: Յամի 232ի գարնան բաժնեց իր բանակը, ինչպէս կը տեսնուի, երեք թևերու. ձախ թևը պէտք էր բարեկամ Հայաստանէն անցնելով Մարաստանի մէջ թշնամւոյն վրայ յարձկիլ[3], աջը Միջագետքէն պէտք էր դիմել դէպի Եփրատի ու Տիգրիսի գետաբերանը, իսկ միջինը՝

1. Ագաթանգ. 42:
2. Ագաթանգ. 42. Խորեն. Բ 72: Այս պատերազմը կրնայ իբր արձագանք մ'ըլլալ իր Սեւերոս Աղեքսանդր կայսեր արշաւանքի մասնակցութեան:
3. Հերոդիան 6,5,1:

որուն կայսրը ինքնին կը հրամայէր՝ դիմեց դէպի Պալմիրա։

Թէ արդեօք Հռովմայեցիները որոշիչ յաղթութիւն մը տարին, յայտնի չէ, վասն զի հոս մեր աղբիւրները շատ պակասաւոր են և անվստահելի։ Հաւանականագոյնը սակայն այն կը թուի որ, Հռովմայեցիք ձախ և միջին թևերու մէջ տեղի չտուին թշնամեաց առջև, իսկ աջ թևը ջնջուեցաւ հարաւային կողմ։ Ոչ խաղաղութեան մը դաշինքի վրայ և ոչ համաձայնութեան մը վրայ խօսք կ'ըլլուի. ուրեմն պատերազմը կրնայ անորոշ ելք մը ունեցած ըլլալ։ Պարսիկները բոլորովին կը լռեն, իսկ Հռովմայ մէջ կայսեր յաղթութիւնը և դարձը մեծահանդէս կը տօնուի և նոյն իսկ դրամներու վրայ կը հռչակուի[1]*։ Հռովմ գէթ այնչափ կրցած էր ընել որ, Պարսիկը իր անյագ պահանջներուն չափ մը դրաւ և իր յառաջխաղացումը պահ մը դադրեցուց։ Միջագետք հռովմէական մնաց*[2]*։*

Ինչպէս որ կը նշմարուի արդէն Հայաստան կարևոր դեր մը խաղաց այս ար-

1. Eckhel VII 275.
2. *Տես Դիոն* 80,4. *Զոնարաս* 12,15. *Հերոդիան* 6, 4–6. *Սինկելլոս* p. 357. *հմմտ.* Gibbon, The decline and fall of the roman empire I 339–40. Mommsen RG V 420–1. Nöldeke *առ* PW *Artaxerxes* 5. Groebe *առ* PW *Aurelius* 221. Schiller I 778–81.

շաւանքին մէջ։ Ան Պարսից ազդեցութեան տակ չէ և կ'ընծայէ ապահով յենարան մը հռովմէական լեգէոններուն, որոնք անկից կը մտնեն Մարաստան, և հայկական բանակներու օգնութեամբ կարող կ'ըլլան ամենէն աւելի պահել հռովմէական արծիւներու պատիւը։ Այս արգելք չեղաւ սակայն որ հայկական ձմեռը բաւական փնասներ չպատճառէ նաև ձախ թևին՝ դարձին ժամանակ[1]։ Դաշնակից Հայաստանի մէջ Հռովմայեցւոց յաջողութեան կը վկայէ նաև կայսեր կենսագիրը, նաև Հայաստանի մէջ Յունիոս Պալմատոսի ձեռքով գործերը յաջողութեամբ կատարուեցան[2]։ Աղեքսանդր կայսրը դարձաւ Հռովմ (233 ամառ) որպէս զի հիւսիսային սահմանները պաշտպանէ Գերմաններու դէմ։ Այս պատերազմին համար ան բերաւ նաև հայ աղեղնաձիգ գնդեր, որոնք նախ 238ին՝ Մաքսիմինոսի ժամանակ՝ թշնամւոյ դէմ տարուեցան։ Սևերոս Աղեքսանդրի ժամանակ Հայք դաշնակից և բարեկամ էին Հռովմայ և շատ հաւանական է թէ կայսրը յիշեալ աղեղնաւորաց փոխարէն հռովմէա-

1. Հերոդիան 6,2-6. Զոնարաս 12,15։
2. Vita Sev. Alex. 58,1: *Acta sunt res feliciter... et in Armenia per Junium Palmatum.*

կան լեգէոնականներ թողած էր Խոսրովի քով[1]։

Մաքսիմինոս կայսեր ժամանակ Պարսիկները գրաւեցին Մծբին, Խառան, Միջագետք և նաև այս կողմանէ մօտեցան Հայաստանի սահմաններուն[2]։

Երբ Գորդիանոս Գ. ժամանակ Հռովմայեցւոց պետութիւնը ազատեցաւ իր ներքին ճգնաժամէն, երիտասարդ կայսրը խոշոր բանակի մը գլուխ անցած դիմեց (242) Պարսից դէմ։ Կայսեր բանակին գլխաւոր և իրական առաջնորդն էր Թուրիոս Տիմեսիթէոս, սպարապետ պրետորական գնդին և Գորդիանու աներ։ Կարճ ատենուան մէջ կորսուած քաղաքներն Մըծբին և Խառան ետ առնուեցան, Շապուհ Ա. (մարտ 242–272 կամ 273) յաղթուեցաւ և Հռովմայեցիք յաղթական արշաւանք մը սկսան դէպ ի Տիզբոն։ Դժբաղդաբար մեռաւ Տիմեսիթէոս և իր պաշտօնին յաջորդող Փիլիպպոս սպաննել տուաւ պատանի կայսրը և ինքզինքը կայսր հռչակեց[3]։ Փիլիպպոս (244–249) ստի-

1. Հերոդիան 7,2,1։ Vita Sev. Alex. 61,8.
2. Սինկելլոս p. 361D. Զոնարաս 12, 18. հմմտ. Mommsen RG V 421.
3. Ամմիան 23,5,17. Vita Gord. 26. Սինկելլոս p. 361D. Զոսիմոս 1,18. Զոնարաս 12,18. Կասսիոդոր ժամանակագր. 642, ամ 244. Յովհաննէս Անտիոքացի ի FHG IV 579։

պուեցաւ իր զօրաց կամքին հպատակիլ և պատերազմը կէս թողլով մեկնիլ դէպ ի Իտալիա։ Այսպիսի վատ բանակի մը հանդէպ պարտուած թշնամին արիութիւն առաւ և քիչ ատենէն այնքան յանդուգն դարձաւ որ, կայսրը ազատ կերպով ետ քաշուելու համար բռնադատուեցաւ հաշտութիւնը ծանր գնով գնել։ Ան Միջագետքը և Հայաստանը Պարսից յանձնեց[1]։

Այսպէս հաւատարիմ Հայաստանը յամի 244ին Հռովմայեցիներէ մատնուեցաւ։ Բայց այս անարգ դաշինքը[2] Իտալիոյ մէջ այնպիսի տժգոհութիւն մը յառաջ բերաւ, որ անոր գործադրութիւնը թշնամւոյ սուրին թողուեցաւ։

Այս ժամանակի և 250ի մէջ փնտռելու է Խոսրովի մահը[3]։ Ի նպաստ այս կար-

1. Զոնարաս 12,19. Եւագրիոս 5,7. Զոսիմոս 1,19. 3,32. Սինկելլոս p. 361D. 362D։ Միայն Զոնարասն է որ կ'ըսէ թէ Փիլիպպոս ետ առած ըլլայ տուած երկիրները. Mommsen RG V 422 և Nöldeke, Aufsätze 93 Զոնարայի աւանդութեան մէջ իրաւամբ սուտ յապաղում մը կը նշմարեն դաշանց գործադրութեան։ Schiller I 800–1 կը համարի թէ Հռովմայեցիք խոստացած ըլլան ուղղակի չմիջամտել Հայաստանի գործերուն։

2. Արծաթեայ քանի մը խեղճ դրամներ յամէն 244 իրենց ձախին վրայ ունին *Pax fundata cum Persis*, Խաղաղութիւն հաստատեալ ընդ Պարսս, Eckhel VII 321. Cohen IV թիւ 45–46։

3. Marquart, Beiträge zur Gesch. und Sage

ծիքին կը խօսի գլխաւորապէս այն հանգամանքը, որ եթէ Խոսրովի մահը 250էն առաջ դնենք [1] այն ատեն բռնադատուած ենք Տրդատ Գի անսովոր երկայն կեանք մը վերագրել, վասնզի Տրդատ Գի մահը անշուշտ 335էն առաջ չէ։ 250ին ժամանակները Հայաստան արևելքէն և հարաւէն սահմանակից դարձած էր պարսկական երկիրներու և բաց էր անոնց թէ յարձակումներուն և թէ նենգութիւններուն առջև։ Իր եղբարց կամ մերձաւոր ազգականաց մատնութեամբ Խոսրով Թագաւորը զոհ գնաց դաշոյնի հարուածի մը և մարդասպանը Անակ Պարթև, որուն Շապուհ մեծամեծ խոստումներ ըրած էր, իր դաւակիցներով բռնուելով Արտաշատու մօտ Տաբերական կամուրջէն վար գահավէժ ըլլալով սպանուեցաւ [2]։

von Eran, ի ZDMG հտր. 49 էջ 652 կ'ըսէ թէ Խոսրովի մահը պէտք է 252էն անմիջապէս առաջ տեղի ունեցած դնել։

1. Ագաթանգեղոսի էջ 35 «ամս տասն» բացատրութիւնը օդոյ մէջ կախուած խօսք մ'է. վասնզի չենք գիտեր թէ ե՛րբ կը սկսին անոնք և ե՛րբ կը վերջանան. Gutschmid ի ZDMG հտր. 31 էջ 48 այդ տարիները կը դնէ 228–237, բայց այսպէս դնելու համար որ և է դրական պատճառ կը պակսի։ Տաշեան, Ագաթանգեղ էջ 100-1 կ'առաջարկէ զանոնք 238–248 դնել, որ ինծ աւելի շիտակ կը թուի։

2. Ագաթանգեղ 39. փարպեցի 5։

ՏՐԴԱՏ Գ (իբր 287–336)՝ տակաւին մատաղ մանկիկ մը՝ յաջորդ նշանակուեցաւ իր հօր, խնամակալութեան մը տակ։ քանի մը տարի վերջ [1], իբր 252ին Գաղղոս կայսեր առեն, Հայաստան հասաւ պարսիկ բանակ մը և թագաւորին պաշտպանութեան համար հոն գտնուող հռովմայեցի զօրքերը հալածելով տիրացաւ երկրին։ Այդ ժամանակ ստիպուեցաւ Տրդատ իր «հայրապապան հօրեղբարց [2]» ձեռքէն հռովմէական երկիր փախչիլ, ի դուռն կայսեր [3]։

1. Հմմտ. Gutschmid ի ZDMG հատ. 31 էջ 50։ Տաշեան էջ 103։

2. Եղիշէ էջ 123։ Եղիշէ իր այս էջին մէջ թերևս Ագաթանգեղէն ազդուած է։

3. Ագաթանգեղոս 42. հեղինակը երկրին գրաւուելուն տարին որոշ չգրուեր, հմմտ. Տաշեան 105։ Իսկ Զոնարաս 12,21 կ'ըսէ, «Ասոր (Գաղղոս կայսեր) ժամանակ Պարսիկներ դարձեալ սկսան շարժիլ և գրաւեցին Հայաստանը, որուն Տրդատ թագաւորը փախաւ, իսկ իւր որդիքը դէպ ի Պարսս դիմեցին»։ Այս վկայութեան առաջին մասը շատ լաւ կը յարմարի հայկական աւանդութեան հետ, որ հոս բաւական վստահելի է. իսկ վերջին մասին մէջ յայտնապէս պատմական սխալ մը կայ, վասն զի Տրդատ չէր կրնար այդ ժամանակ տղաքներ ունեցած ըլլալ։ Գուտշմիտ ի ZDMG հատ. 31 էջ 49 փորձեց յունարէն բնագրին Παίδων որդիք բառին տեղ Πολίτων քաղաքացիք դնել։ Բայց Մարքուարտի ZDMG հատ. 49 էջ 652 առաջարկութիւնը աւելի յաջողագոյն է, որ կ'ուզէ փոխանակ որդիք բառին Πατρώων հօրեղբարք կարդալ։ Տես Mommsen RG V 430. Nöldeke Aufsätze 93, և հմմտ. Tournebizeի էջ 430 և 802 հետաքրքրական դիտողութիւնները։

Արտաքին դէպքերը քիչ ազդեցութիւն չգործեցին Հայաստանի մէջ կատարուող այս գործերուն վրայ։ Ճիշդ միևնոյն ժամանակ, երբ Պարսիկք Հայաստան յարձրկած էին, Սկիւթացի ժողովուրդներ Մէոտիդեան (Ազովու) ծովէն Թափուեցան Պոնտոսի, Կապադովկիոյ և ընդհանուր փոքր Ասիոյ վրայ, և իրենցմէ խմբեր տեսնուեցան փասիսի մօտ կամ հայկական Բասեն գաւառին մէջ[1]։ Կարելի չէ՞ այս գործիս մէջ Շապուհ Աի մատը նշմարել[2]։ Հայաստան ամէն կողմէն կղզիացած և տագնապի մէջ էր, և Տիգրոնի նենգաւոր քաղաքագիտին կ'ընծայէր ամենէն աւելի նպաստաւոր պայմանները՝ իր շատոնց ցանկացած այս աւարին առանց մեծ ընդդիմութեան տէր դառնալու։ Հռովմայեցիները այդ ժամանակ անկարող էին իրենք զիրենք իսկ պաշտպանելու։

Մինչ պատանին Տրդատ ստիպուած էր օտար երկիրներու մէջ Թափառիլ, իր հարց երկիրը գրեթէ կէս դար շատ զանազան բաղդեր ունեցաւ։

1. Զոսիմոս 1,28. 32։
2. Բաւական է յիշել, թէ ինչպէս երբեմն Բակուր Բ (իբր 77–110) Դակաց Դեկեբալ թագաւորին հետ Հռովմայեցւոց դէմ դաղտնի առնչութեանց մէջ մտած էր, Պլինիոս Թուղթ առ Տրայիան 74։

Երբ 259 կամ 260ին Վաղերիանոս կայսրը Պարսից ձեռքը գերի ինկաւ և մեծամեծ քաղաքներ, ինչպէս Անտիոք, Տարսոն, Կեսարիա Կապադովկացւոց գրաւուեցան և աւարի առնուեցան, Պալմիրայի իշխանն Ոդենատոս մեծ փնասներ հասուց Պարսից, երբ անոնք անհուն աւարով լըցուած՝ Եփրատը կ՚անցնէին։ Այսու հանդերձ Շապուհի յաջողութիւնները այնքան մեծ էին, որ իրմէ հովանաւորեալ և դրացի իշխաններ իրեն շնորհաւորութիւններ ըրին։ Այս առթիւ իրեն գրեց նաև Հայոց ԱՐՏԱՒԱԶԴԸ, զոր Վաղերիան կայսեր քիչ վստահելի կենսագիրը կը յիշէ և թագաւոր կը կոչէ [1]։ Դժուար է թէ այդ անձը թագաւոր մը եղած ըլլայ, թերևս զօրավար կամ հրամանատար մ՚էր և թերևս նոյն է Մամիկոնեան այն Արտաւազդին հետ, որ ճիշդ այդ ժամանակները կ՚ապրէր և քիչ առաջ փոքրիկ Տրդատը փախցնելով փրկած էր [2]։ Սպարապետութեան պաշտօնը ժառանգական էր Մամի-

1. Vita Valer. 3.
2. Փաւստոս Գ. 4. 7. 11։ Այս նոյնութիւնը նախ Ն. Անդրիկեան իր Բիւզանդի Մամիկոնեանները էջ 13–16 գործին մէջ համոզիչ կերպով ապացուցուց և իրաւամբ Խորենացւոյ Բ 76 ըսածը մերժեց, որուն համեմատ Տըրդատը փախցնող Արտաւազդը Մանդակունի մը եղած ըլլայ։

կոնեան ընտանեաց մէջ և Թագաւոր չեղած ժամանակ և նոյնպէս վտանգաւոր վայրկեաններու մէջ իրենք կ'առաջնորդէին երկրին, և պաշտպան կը կանգնէին Արշակունիներու գահին, որոց ամենէն աւելի հաւատարիմ և ամենէն քաջ նեցուկներն եղան [1]։

Պալմիրայի Ոդենատոս իշխանը, որուն Գաղղիենոս կայսրը յանձնեց արևելքի կորուսած նահանգներու հոգատարութիւնը, և որ ժառանգական իշխանի մը պարզ տիտղոսին տակ հռովմայեցի կայսեր մը զօրութիւնն ունէր, երթալով աւելի զօրացաւ և զանազան անգամներ յաղթեց Պարսից, երկու անգամ պաշարեց անոնց մայրաքաղաքը, և ամէն կողմ վերահաստա-

1. Այդ ժամանակի Հայաստանին վիճակը դեռ միշտ քիչ մը մութ կը մնայ. արդեօք Թագաւո՞ր մը կ'իշխէր հոն թէ պարսիկ սատրապ մը։ Ինծի հաւանագոյն կը թուի որ Արտաւազդ, — ինչպէս յետոյ 380ի տարիները Մանուէլ և 450–51ին Վարդան և ապա Վահան Մամիկոնեանները, իրեն յաջորդներ միևնոյն պաշտօնի և միևնոյն ընտանեաց մէջ — վարչութեան ղեկը իր ձեռքն ունէր, բնականապէս առանց բոլորովին ազատ ըլլալու Պարսից ազդեցութենէն։ Վասնզի դժուար է որ Հայաստանի պէս երկիր մը, որ տակաւին կարող էր դիմադրութիւն ընել, Պարսիկ սատրապէ մը կառավարուէր։ Ոմանք կը համարին թէ այդ Արտաւազդը Խոսրովը սպաննողներէն մէկը եղած ըլլայ. բայց ինծի կը թուի որ Պարսիկները այնչափ անխոհեմ չէին, որ մարդասպան մը դնէին երկրի մը գահուն վրայ, զոր կ'ուզէին շահիլ։

տեց հռովմէական պետութեան նախկին սահմանները։ Մծբինը և Խառանը եւ առաւ (264) և Եդեսիա օգնութիւն ընդունեցաւ իրմէ ընդդէմ Պարսից։ Շատ հաւանական է թէ այդ ատեն նաև Հայաստան «հռովմէական» հովանաւորութեան տակ անցաւ[1], կամ լաւ ևս, աստիճան մը անկախ դիրք մը ստացաւ, վասնզի հոն Պարսիկները ատուած էին[2]։

Այս վիճակի մէջ կը գտնենք Հայերը անմիջապէս ասոնց յաջորդող պատերազմներու մէջ։ Եթէ կայսերաց կենսագիրներուն հաւատք ընծայենք, Հայերը միայն Զենոբիայի ազդեցութեամբ է որ հռովմէական իշխանութեան տակ հանդարտ մնացին[3]։ Եւ եթէ այն «բարբարոս»ներու

1. Mommsen RG V 435. 437. Nöldeke Aufsätze 94.

2. Ալիշան, Այրարատ էջ 374 և Սարգիսեան, Ագաթանգեղոս և իւր բազմադարեան գաղտնիքը էջ 34 այս ժամանակուանս մէջ Հայաստանի գէթ մէկ մասին թագաւոր եղած կ'ըսեն Վաբալաթ, Զենոբիայի որդին։ Երկու գիտնականները որ և է աղբիւր մը չեն նշանակեր և այս ժամանակի ծանօթ աղբիւրներու մէջ այդպիսի տեղեկութիւն մը գոյութիւն չունի. հաւանականաբար այս տեղեկութիւնը Ալիշան առած է Eckhel VII 494էն, ուր Էքհէլ զանազան գիտնականներու կարծիքներ յառաջ կը բերէ Վաբալաթի դրամի մը անընթեռնլի արձանագրութեան մը մասին. ի մէջ այլոց կը յիշէ նաև Կոլտիոսի կարծիքը, որ ուզեր է զայն Հայկական կարդալ։ Բայց Էքհէլ ինքնին այս ընթերցումը բոլորովին անճիշտ և անհաւանական կը գտնէ։

3. Vita trig. tyr. 30,7 (Զենոբիա)։

մէջ, որոնք Զենոբիայի հետ միասին Եգիպտոս արշաւեցին, Հայերը յականէ անուանէ յիշուած չենք գտներ[1], սակայն 272ին, երբ Աւրեղիան կայսրը Պալմիրան պաշարած էր, Հայք ապահովապէս Թագուհւոյն կողմն էին։ Վասն զի սա երբ ամէն կողմէն պաշարուած էր Աւրեղիանու զօրքէն, իր տագնապի վայրկենին մէջ աներկիւղութիւն ցուցնելու համար կը գրէր կայսեր. «Մեզի չի պակսիր Պարսից օգնութիւնը, որուն արդէն կը սպասենք, մեզի հետ են Սարակինոսք, մեզի հետ Հայք[2]։ Բայց Աւրեղիան Պարսից գնդերը շուտով ցրուեց, իսկ Հայոց և Սարակինոսաց հեծեալներն իր կողմը շահեցաւ[3]։ Երբ Պալմիրա առնուեցաւ և Թագուհին գերի բռնուեցաւ, Աւրեղիան համաձայնութեան մը եկաւ Հայոց և Պարսից հետ[4]։

Պարսից հետ պատերազմ մը տեղի չունեցաւ, վասնզի Պարսիկք իրենց ներքին գործերով զբաղած էին, և երկու պետութիւններ ալ կը փափագէին միայն խաղա-

1. Զոսիմոս 1,44։
2. Vita Aurel. 27,4.
3. Vita Aurel. 28,2. հմմտ. Groag առ PW *Domitius* 36.
4. Vita Aurel. 28,4. Տաշեան էջ 117 իրաւունք չունի երբ այս կտորը տարբեր կը հասկնայ և Հայերը գերի կ'ընէ.

զաւրական վերաբերութիւններ ունենալ իրարու հետ [1]: Միջագետք դարձեալ հռովմէական ազդեցութեան տակ մտաւ [2]: Հայաստան հաւանականաբար պարսկական ազդեցութեան շրջանակին մէջ մնաց, առանց որ այդ ազդեցութիւնը շատ մեծ ըլլար — նման վիճակի մը մէջ, ինչպէս յաճախ Օգոստոսի ժամանակ, — և Աւրեղիան Պարսից և Հայոց հետ իբր անկախ և իբր ոչ-հռովմայեցի ժողովուրդներ վարուեցաւ [3]: Ոչ յաղթանակի մէջ տարուող և ոչ ալ յաղթանակի հանդիսին ներկայ գտնուող ժողովուրդներու մէջ Հայոց անունը կը յիշատակուի, որ անով կարելի է մեկնուիլ, թէ Հռովմ զանոնք իբր իրեն հովանաւորեալները կը նկատէր, թէև իրականին մէջ այնպէս չէին: Այսուհանդերձ Հայոց դիրքը դեռ բաւական անորոշ կը մնայ [4]: Նոյնպէս Աւրեղիանու ո՛չ Սատալայի մէջ գտնուած պակասաւոր արձանագրութիւնը [5] և ո՛չ ալ իր բոլորո-

1. Vita Aurel. 29. 33,4. հմմտ. Groag վերը:
2. Զոսիմոս 1,60,1. հմմտ. Groag վերը (ընդդէմ Մոմզէնի RG V 442):
3. Vita Aurel. 28,4. հմմտ. Mommsen RG V 442 ծանօթութիւն:
4. Հմմտ. Vita Aurel. 33,4. Groag առ PW *Domitius* 36.
5. CIL III 14184^3.

վին անվստահելի Հայկական[1] տիտղոսը խնդրոյն վրայ նոր լոյս մը կը սփռեն։

Այս շրջանիս յաջորդող պատերազմները, որոնք Պարսից և Հռովմայեցւոց մէջ տեղի ունեցան, կը ցուցնեն թէ Միջագետքի և Հայաստանի մէջ մեծամեծ փոփոխութիւններ կատարուած ըլլալու են, Աւրեղիանոսի մահէն (275) անմիջապէս առաջ։ Վասնզի Աւրեղիան կը մեռնի Պարսից դէմ քալած միջոց[2]. Պրոբոս անոնց հետ նախ խաղաղութիւն կը կնքէ, յետոյ նմանապէս անոնց դէմ քալած միջոց կը սպանուի (282)[3]։ Դարձեալ, Կարոս իր կեանքը կը կորսնցնէ Տիգրիսի ափանց վրայ (283)[4]։ Նմանապէս այս ժամանակիս համար ամենէն աւելի վստահելի պատմիչն Զոսիմոս կ'աւանդէ, թէ 273-4 Միջագետք հռովմէական էր, իսկ 576ին նոյն պատմչի համեմատ բովանդակ հռովմէական Արևելքը կը բաղկանար միայն Ասորիքէ, Փիւնիկէէ, Պաղեստինէ և Եգիպտոսէ. ընդհակառակն Միջագետքի և Հայաստանի վրայ և ոչ իսկ կը խօսուի[5]։ Ինչպէս որ

1. Vita Aurel. 30,5.
2. Vita Aurel. 35,4.
3. Vita Prob. 17,4. 20,1.
4. Սինկելլոս p. 386D. Զոնարաս 12,3։
5. Զոսիմոս 1,60. 64։

253ին Շապուհ Ա. Միջագետքը և Հայաստանը առաջին անգամ գրաւած միջոց Սկիւթացիներ ևս աւազակային յարձակում գործեցին փոքր Ասիոյ վրայ, նոյն երևոյթը կը կրկնուի նաև 275–6ին, երբ Պարսիկներ երկրորդ անգամ տիրեցին յիշեալ երկու աշխարհներուն, և Սկիւթացւոց վոհմակներ դարձեալ աւերելով կը թափառէին Պոնտոսէն մինչև Կապադովկիա և Կիլիկիա[1]։ Պէ՞տք է այս երևոյթները սոսկ դիպուած համարել։

Հռովմայեցւոց կողմանէ այդ աշխարհները ետ առնելու համար եղած բոլոր փորձերու մէջ ամենէն լուրջը Կարոսինն էր։ Նա երբ Հայոց վերջին սարերը հասած էր և Պարսից դաշտերը իր աչքին առջև տարածուած տեսաւ[2], ետ դարձուց պարսկական հրեշտակութիւն մը, զոր Վռամ Բ (իբր 277–294) իրեն խրկած էր, և գրաւեց Միջագետքը ու հասաւ մինչև Տիզբոն։ Բայց դժբաղդաբար կայսրը Տիգրիսի ափանց վրայ մեռնելով՝ արշաւանքը կէս մնաց[3]։

Իր երևելի յաջորդն Դիոկղետիա֊

1. Զոսիմոս 1,63. Զոնարաս 12,28։
2. Սինեզիոս, De regno c. 18 p. 17.
3. Vita Cari 8,1. Սինկելլոս p. 386D. Զոնարաս 12,30 հմմտ. Մոմզըն RG V 442–3. Schiller I 883.

նոս (284–305) *շատ քիչ տրամադիր էր կարոսի արշաւանքին արդիւնքները Պարսից մատնելու, ինչպէս Փիլիպպոս՝ Գորդիոսինը ըրած էր վատաբար։*

Դէպքերը հետեւեալ ընթացքը առած կը թուին, ըստ վստահելի տեղեկութեան կայսերաց ճառախօսներուն կամ լատին ներբողագրերու։ Կարոսի մահէն յետոյ Հռովմայեցիք չուզեցին պատերազմը շարունակել, այլ դարձան Բիւզանդիոն, յետ Միջագետքի մէջ հռովմէական գնդեր ձգելու և յետ Տրդատը՝ որ իրենց մեծ ծառայութիւններ մատուցած էր՝ հռովմէական գնդերով Հայաստան ուղարկելու, ուր անիկայ դեռ Պարսիկներ գտաւ և իսկոյն հալածեց անկից [1]։

1. *Հմմտ.* Ագաթանգ. 48-49. Խորեն. Բ 82. Schiller II 141 *կ'ըսէ, «Դիոկղետիան պարագայները ըմբռնեց առանց տկարութեան և առանց զգացումէ տարուած ըլլալու, և վճռեց անոնցմէ օգտուիլ, փրկելու համար քսան եօթը տարիներէ ի վեր Հայաստանի մէջ վատ վիճակի մէջ գտնուող հռովմէական շահերը։* Խ*ոսրովի սպանութենէն յետոյ անոր որդին* Տ*րդատ հռովմէական արքունիքը փախած էր և հոն զանազան կայսրներու ժամանակ և շատ մը կռիւներու մէջ պատերազմի նշանաւոր դիւցազն մը դարձեր էր։* Ա*նիկայ բարձրաստիճան սպայներու հետ շատ մտերիմ վերաբերութեան մը մէջ ապրած էր, և թերևս այս պարագայն զինքը Դիոկղետիանու մասնաւոր ուշադրութեան արժանի ըրած է։* Ի *սկզբան Դիոկղետիան զայն յայտնի չպաշտպանեց, այլ սոսկ թողուց որ ան իր երկիրը մտնէ և իր ձեռքով հոն գահը գրաւէ։* Ե*թէ այս գրաւումը յաջողէր,* Տ*րդատ արդէն*

Թէև Կարոսի պատերազմին ելքը Հռովմայեցւոց նպաստաւոր եղած էր, այսու հանդերձ օրինաւոր դաշինք մը չկնքուեցաւ երկու պետութեանց մէջ, — ուրեմն Պարսիկք պաշտօնապէս իրենց իրաւունքէն չհրաժարեցան յիշեալ երկու աշխարհներու վրայ. — ատոր հակառակ Պարսից կողմանէ Հռովմայեցւոց վրայ յարձակում մ'ալ տեղի չունեցաւ, ինչպէս 244ին Փիլիպպոս կայսեր վրայ եղած էր։ Յարձակման մը համար այժմ Պարսիկները շատ տկար էին. վասնզի, ինչպէս որ ստէպ կը հանդիպի պարտութիւններէն վերջ, Պարսիկներ տժգոհ էին Վռամէն, և իր եղբայրը Որմիզդ կրցաւ իր կուսակիցներէն դուրս նաև կաւկասային ժողովուրդները իր կողմը շահիլ և անխնայ կերպով կռուիլ իր եղբօր դէմ[1]։

ինքնին Հռովմայեցիներէ օգնութիւն պիտի խնդրէր։ Եկեղեցականք, նախարարներ և ժողովուրդը ընդունեցան զինքը իբր ազատիչ մը օտարի իշխանութենէն, որ իր ձեռքը մխած էր նոյն իսկ կրօնքի մէջ, որ սրբազնագոյն բանն է արևելցոց համար »։

1. Եւմենիոս Paneg. genethl. Maximiani 17 (pan. lat. III). Լատին ներբողականներու, Panegyrici latini, հաւաքածոյն կը բովանդակէ 12 կտոր ճառեր. 2–9 կտորները Եւմենիոսին են, թէև հրատարակութեանց մէջ անոնցմէ ոմանք Մամերտինոսի և անանուններու տրուած են. այս խնդրոյս մասին տես O. Seeckի գեղեցիկ յօդուածը առ PW *Eumenius*. Մեզի համար կարևոր եղող կտորներէն թիւ IIը է յամէն 289 ապրիլ 21. թիւ III 290ի աշունէն, թիւ V 297ի ամառէն, թիւ XII 289ի յունիսէն։

Սակայն Վռամ կրցաւ վերջապէս իր հակառակորդը ընկճել և կը մտածէր Միջագետքը և Հայաստանը կրկին գրաւելով իր համբաւը վերականգնել։ Բայց Դիոկղետիան զինուած բազկով շատ անգամներ ինքզինքը ցուցուց Ասորիքի մէջ և հալածեց Սարակինոսներու խմբերը, որոնք հռովմէական երկիրը անհանգիստ կ'ընէին[1]։ Իր ներկայութեամբ և իր զէնքերուն ուժովը կայսրը այնպէս սարսափեցուց տակաւին միշտ ներքին շփոթութիւններով զբաղած Վռամը, որ սա բարեկամութեան անուշը ստանալու համար ամէն բանի մէջ տեղիք տուաւ[2]։ Այս առթիւ տեղի ունեցաւ՝ եթէ ոչ հանդիսաւոր դաշինք մը՝ գէթ համաձայնութիւն մը, որուն համեմատ թագաւորը իրականապէս ճանչցաւ, թէ մինչև Տիգրիս տարածուող երկիրները հռովմէական են[3]։ Այսպէս յաջողեցաւ Դիոկղետիան, որ այնքան նուրբ քաղաքագէտ էր որքան քաջ զօրավար մը, իր քա-

1. Եւմենիոս, paneg. genethl. Max. 5 (pan. lat. III).
2. Եւմենիոս, paneg. Max. 10 (pan. lat. II).
3. Schiller II 142 ծան. 1 ուշադիր կ'ընէ որ, *Parthis quippe ultra Tigrin redacto* բացատրութիւնը առ Եւմեն. paneg. Constantio 3 (pan. lat. V) հասկնալու է այն հայկական երկիրներու համար, որոնք Տիգրիսի ձախ եզերքին վրայ կը գտնուէին։

ղաքագիտութեամբ ձեռք ձգել այն, զոր ուրիշներ հազիւ երկար ու կորստաբեր պատերազմներով պիտի կարենային[1]։ Թագաւորը փութաց այս բարեկամութիւնը ճոխ նուէրներու առաքմամբ ամրացնել[2]։

Այս դէպքերու թուականները բոլորովին որոշ չեն, բայց ապահովապէս Դիոկղետիանու առաջին տարիներու մէջ կ'իյնան[3]։

1. *Vobis* (Դիոկղետ. և Մաքսիմիան) *Rhenus et Nilus et cum gemino Tigris Euphrate*, Եւմեն. paneg. genethl. Max. 6. *Etiam illa quae armorum vestrorum terrore facta sunt velut armis gesta praetereo... Parthumque vobis munerum miraculis blandientem*, Եւմենիոս անդ 5։ *Itidem opimam illam fertilemque Syriam velut amplexu suo tegebat Euphrates, antequam Diocletiano sponte se dederent regna Persarum*, Եւմենիոս paneg. Max. 7. *Hoc eodem modo rex ille Persarum numquam se ante dignatus hominem confiteri, fratri, tuo* (Դիոկղետիանոսի) *supplicat totumque, si ingredi ille dignetur, regnum suum pandit*, Եւմենիոս անդ 10։ Հայաստանի և Միջագետքի այս ատեն Հռովմայեցւոց ձեռք անցնիլը անկից ևս յայտ է, որ Պետրոս Պատրիկիոս, որ 297ին դաշինքը շատ ճիշտ ու մանրամասն կ'աւանդէ ի FHG IV 180, բոլորովին կը լռէ այդ երկու աշխարհներու 297ին Հռովմայեցւոց անցնելու մասին, վասնզի անոնք արդէն հռովմէական էին, և Ներսեհ 296ին գրաւեց *Armeniam romano iuri obnoxiam*, հմմտ. Ամմիան 23,5,11. Մոմզըն RG V 443։

2. Բացի վերոյիշեալ կոչումներէն տես նաև Եւմենիոս paneg. Max. 9. 10, paneg. Const. 10.

3. Mommsen, Zeitfolge էջ 423 աւելի մէտ է այս դէպքերը 286ին մէջ դնելու, տես առ Schiller II 141 ծան. 4։ Seeck առ PW *Eumenius* խաղաղութեան դաշինքը կը դնէ 288ին։

Այս բաներս կը հաստատուին նաև հայկական տեղեկութիւններով։ Այսինքն Աւրելիանոսէն մինչև Դիոկլետիան Հռովմայեցւոց և Պարսից վերաբերութեանց մէջ չտեսանք շրջան մը, յորում հռովմէական զէնքը և հռովմէական իրաւունքը պարսկականին յաղթէր։ Ընդհակառակն, Հռովմայեցիները տենչ մ'ունին կրուած նախատինքի մը վրէժն առնելու։ Ոմանք ուզեցին Պրոբոսի 279ի գործերուն մեծագոյն նշանակութիւն մը տալ[1]. բայց գործերը ինքնին փոքր են. Պրոբոսի միակ արդիւնքը անոր մէջ ըլլալ կը թուի, որ կրցաւ արևելքի status quoն պահել[2]։ Ուրեմն կը մնայ միայն Կարոսի յաղթական արշաւանքը, որուն արդիւնքը Դիոկլետիան կարգադրեց, հռովմէական ընելով Հայաստանը և Միջագետքը։ Ճիշդ այս ժամանակիս մէջ կը դնէ հայկական պատմագրութիւնը Տրդատայ պսակումը Դիոկլետիանոսէն և

1. Gutschmid ի ZDMG. հտր. 31 էջ 50–51. Տաշեան 118–9. ասոնք նոյն իսկ կ'ըսեն թէ Տրդատ այդ ժամանակ Հայոց գահին տիրացած ըլլայ։ Թէ ասոնք Սինեզիոսի վկայութիւնը De regno c. 18 p. 17 Պրոբոսի վերագրելու իրաւունք չունին, տես Մոմսըն RG V 442 ծան.։

2. Vita Probi 17,4. 18,1. հմմտ Henze առ PW *Aurelius* 194. Dannhäuser, Untersuchungen zur Gesch. des Kaisers Probus, Diss. Iena 1909 էջ 68–69.

իր հայրենական գահը դառնալը. «Մանրախուզիւ քննեալ, գտաք զԹագաւորելն Տրդատայ յերրորդ ամի Դիոկղետիանոսի (որ է 287), և գալ այսր հանդերձ մեծաւ զօրու[1]»: Եթէ այս տեղեկութիւնը բաղդատենք կայսերաց ճառախօսներու ըսածին հետ՝ կը գտնենք համաձայնութիւն: 286ին և 288ին ժամանակները Դիոկղետիանու և Վռամ Բի մէջ հողի խնդիրները կարգադրուեցան, և Տրդատ, որ մինչև այդ ատեն Պարսից կողմանէ դիմադրութիւն գտած էր, երկու կողմերէ ևս պաշտօնապէս իբր օրինաւոր Թագաւոր Հայոց՝ և Հռովմայեցւոց հովանաւորեալ մը ճանչցուեցաւ:

Տրդատ իր երիտասարդութիւնը հռովմէական հողի վրայ անցուց[2], և հետևաբար շատ բնական է որ ան մասնակցեցաւ այն բոլոր մեծ ու փոքր արշաւանքներուն, զորս այդ ժամանակները Հռովմայեցիք Պարսից դէմ ըրին: Շատ կարելի է, որ ան 287էն առաջ արդէն շատ անգամներ Հայոց գահին տիրացած և Պարսիկներէն հալածուած ըլլայ: Պատմութիւնը կրնայ ընդունիլ այս բոլորը, բայց չկրնար

1. Խորեն. Բ 82. հմմտ. Ագաթանգ. 48–49. ուրեմն գրեթէ ճիշդ այն ժամանակուան մէջ, յորում Մոմսըն և Սեէք զայն կը դնեն:
2. Եղիշէ էջ 123. Ագաթանգ. 42. Խորեն. Բ 89:

ապացուցնել մանրամասնութիւնները։ Տըրդատի դաստիարակութիւնը խնամքով կատարուած և կէս մը հռովմէական էր։ Իւր մարմնոյ ոյժը և քաջութիւնը մասնաւոր կերպով կը գովուին։ Թերևս իր յունական դաստիարակութեան կը պարտինք, որ ան գիտցաւ քրիստոնէութիւնը կանխէն գնահատել և իր ժողովրդեան մէջ տարածել։

Ներսեհի (իբր 293–303) անձին մէջ փառասէր թագաւոր մը արքայից արքայներու գահը բարձրացած էր։ Ինչպէս ամէն կայսր, նոյնպէս ամէն շահ կը փափագէր Եփրատայ սահմանագլուխը ճշդել։ Ինչպէս որ մենք իբրև ենթադրութիւն մը ըսինք՝ Վռամ Բ՛ հետ հանդիսաւոր դաշինք մը դրուած չէր. հետևաբար անոր յաջորդները Միջագետքը և Հայաստանը տակաւին պարսկական երկիր կրնային նկատել։ Ներսեհ Հայաստանի մէջ քանի մը նախարարներ իրեն շահած էր և այժմ (296) առանց շատ նկատումներ ընելու գրաւեց Հայաստանը, որ հռովմէական հովանաւորեալ երկիր մ՚էր[1]։ Դիոկղետիան, որ այդ երկիրը իր քաղաքագիտութեամբ

1. Ամմիան 23,5,11 կ՚ըսէ. «Ներսէս նախ հռովմէական իրաւունքի տակ գտնուող Հայաստանը գրաւած էր», Narseus primus Armeniam romano iuri obnoxiam occuparat.

հռովմէական ըրած էր և որուն թագաւորը ինքն անձամբ պսակած էր, վայրկեան մ'անգամ չտատամսեցաւ զինուած թշնամւոյն դէմ զինուած ելնելու։ Ան Դանուբի ափերէն եկ կանչեց Գաղերիոս Մաքսիմիանոս կեսարը, ուր սա Քարպերու դէմ պատերազմը նոր վերջացուցած էր, և զայն լեգէոններով ղրկեց Պարսից դէմ։ Անորոշ ընդհարումէ մը վերջ Պարսիկք հասան մինչև Խառանու մօտերը, և այս քաղաքին ու Նիկեփորիումի միջև տեղի ունեցաւ գլխաւոր պատերազմը, յորում Գաղեր յաղթուեցաւ պարսկական այրուձիու թափէն, որ անհամեմատ աւելի բազմաթիւ էր քան իրենը։

Դիոկղետիան շատ նուաստացուցիչ ընդունելութիւն մը ըրաւ յաղթուած կեսարին, թողլով որ ան հետիոտն իր կառքին ետևէն քալէ բաւական երկայն տեղ[1]։

Ներսեհ կարծեց այժմ որ Հայաստան և Միջագետք վերջնականապէս իրեն եղան։ Սակայն այսպէս չէին մտածեր կայսրըները։ Ասոնք մեծ զօրաժողով մ'ըրին և Լիւրիկիոյ, Մեսիոյ և Գոթաց կողմերէն հզօր բանակներ ժողովեցին։ Այս անգամ

1. Ամմիան 14,11,10. Վիկտոր Caes. 39, 33–34. Եւտրոպիոս 9,22–25։ Եորտանէս 20. 21. Որոզիոս 7, 25,9։

մէկդի թողուցին Միջագետքի հարթաստանները, ուր թշնամւոյ հեծելագնդերը շատ աւելի յաջողակութեամբ կրնային կռուիլ: Մինչդեռ մէկ բանակով մը Դիոկղետիան Միջագետքի կողմը պատրաստ կը կենար, ուրիշ բանակով մը Գաղերիան գնաց թշնամւոյն պատահելու Հայաստանի մէջ, ուր Տրդատ իր տեղերու ծանօթութեամբ և ուրիշ առաւելութիւններով՝ զոր կրնար բարեկամ երկիր մը ընծայել, մեծապէս ձեռնտու եղաւ իրեն: Ներսեհի բանակը բոլորովին ջախջախուեցաւ Հայաստանի մէջ (297)· *իր կանանոցը, իր որդիքը և իր նախարարներէն մեծ բազմութիւն մը յաղթողին ձեռքը ինկան, որ դեռ ուրիշ ամբաւ աւարով իր կայսերակցին քովը եկաւ: Այս անգամ Դիոկղետիան փառահեղ ընդունելութիւն մ'ըրաւ Գաղերիոսին Մծբնայ մէջ*[1]:

Այս սոսկալի պարտութեան վրայ արքայից արքայն նուիրակներ ղրկեց կայսերաց և արքայական գերիները ետ ուզեց ու խաղաղութիւն խնդրեց առանց պայմանի: Այժմ կայսրները կարող էին պե-

1. *Յուլիանոս ճառ Ա. Կոստանդիոսի վրայ*, 18. *Աւրելիոս Վիկտոր* Caes. 39,33–35. *Զոնարաս* 12,31. *Եւտրոպ* 9,27. *հմմտ.* Mommsen RG V 444. Schiller II 143.

տութեան արևելեան սահմանները դեռ շատ աւելի յառաջ տանիլ, բայց իրենք բանաւոր և հռովմէական շահերուն աւելի օգտակար համարեցին սահմանները աւելի զօրացնել և աւելի ճշդել քան ընդարձակել. և մասամբ ի փնաս Հայաստանի. վանքի որոշուեցաւ որ, հայկական Ծոփք, Անգեղ տուն, Աղձնիք, Կորդուք գաւառները և միջագետեան Ծաւդէք (որ է Բեզաբդէ, այսօր Ճէզիրէ իպն Օմար) գաւառը աւելի անձուկ հպատակութեան մը մէջ մտնեն Հռովմայ, — գրեթէ իբր պետութեան երկիր կամ կալուած — և անոնք յանձնուին տեղական բնիկ իշխաններու, իբրև սահմանապահներու։ Այսուհանդերձ շարունակուեցան այս երկիրները իբրև Հայոց թագաւորութեան պատկանող երկիր նկատուիլ և անոնց նախարարները բոլորովին անկախ չէին Հայոց թագաւորէն[1]։ Այս երկիրները կը կառավարուէին իբր հռովմէական սատրապութիւններ և կը կոչուէին՝ թէև ոչ բոլորովին ուղիղ կերպով՝ Անդրտիգրիսեան գաւառներ,

1. Ասիկայ կը հետևի Ագաթանգեղոսէն 596. 650, Փաւստոսէն Դ. 23. 24, Ե 16–19, Եղիշէէն 204, որոնց վկայութիւնը այս կէտիս մէջ վճռական է։ Այս նախարարաց Հայոց թագաւորէն կախում ունենալը շարունակուեցաւ նաև Յովիանու 363ի դաշինքէն վերջ։

Regiones Transtigritanae [1], Ասով Տիգրիսը, կորդուքէն սկսեալ դէպ ի վար[2], սահման եղաւ երկու պետութեանց[3]: Հայոց փոխարինութիւն մ'ընելու համար անոնց երկրին արեւելեան սահմանը յառաջ տարուեցաւ մինչեւ Զինթա ամրոցը Մարաստանի (Ատրպատականի) մէջ: Այս ընդարձակումն դէպի Ատրպատական, որուն բնակչութիւնը անտարակոյս մեծ մասով հայ էր, թերեւս կը համապատասխանէր Հայոց իղձերուն: Անշուշտ այս մարական գրաւման համար է, որ Օգոստոսները եւ կեսարներ ոչ միայն Հայկական, Պարթեւական, Ադիաբենեական տիտղոսներն առին, այլ նաեւ Մարական[4]:

1. Ամմիան 21,6,7. Güterbock էջ 6. Mommsen RG V 445. Schiller II 144.

2. Հիւբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները էջ 31 ծան. 3:

3. Պետրոս Պատրիկիոս ի FHG IV 180. Ամմիան 17,5,6. 25,7,9. հմմտ. Հիւբշման անդ. Mommsen RG V 444–5. Gibbon II 153–5. Nöldeke Aufsätze 97.

4. Յամի 301ին հրատարակուած De pretiis rerum հրովարտակին մէջ Դիոկղետիան, Մ. Աւր. Մաքսիմիան, Կոստանդիոս, Գաղ. Վաղ. Մաքսիմիան իրենք զիրենք կը կոչեն *Persici maximi* (զոր Մ. Մաքսիմիան չունի), *Medici maximi*, *Adiabenici maximi*, CIL III 826, Suppl. էջ 1928. Զինուորական վկայականի մը մէջ (Դիոկղետիան և) Մ. Մաքսիմիան Օգոստոսները *Armeniaci II*, իսկ Կոստանդիոս և Գ. Մաքսիմիան կեսարները *Armeniaci maximi* կը կոչուին, CIL X 1113. Հոն տեղ ծանօթութեանց մէջ Մոմսըն կ'ըսէ թէ չեմ գիտեր ի՛նչ մեկնութիւն տալ յիշեալ թուականնե-

Այս խաղաղութիւնը և դաշինքը, որ պատմութեան մէջ ամենաերեւելիներէն մէկն է, տեւեց քառասուն տարի։ Այս դաշինքով Տրդատ, որ յիշեալ կռիւներու մէջ շատ նշանաւոր դեր մը խաղացած էր, — մանաւանդ 297ին կարեւոր ծառայութիւններ մատոյց հռովմէական բանակին ի Հայս — վերջնականապէս իր հայրենի գահին վրայ հաստատուեցաւ։ Ան մինչեւ իր մահը կառավարեց երկիրը, Պարսից կողմանէ առանց անհանգստութիւն մը կրելու։

Տրդատ հազիւ թէ ազատած էր Պարսիկներէն, ահաւասիկ այս անգամ Հռովմայեցիները սկսան իր խաղաղութիւնը վրդովել։ Քանի մը տարի առաջ մեծ դէպք մը տեղի ունեցած էր Հայաստանի մէջ. այսինքն Տրդատ թագաւորը իր ժողովըրդովը միասին ի քրիստոնէութիւն[1] դարձած էր (300ին ժամանակները) սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի՝ Հայոց Առաքելոյն՝

րուն։ Armeniacus maximusը կը կրկնուի յամի 302 և 305ին, հրովարտակի ուրիշ երկու օրինակութեանց վրայ, CIL III 587 և X 1113. ինչպէս նաև Գ. Մաքսիմիանու 311 ապրիլ 30ի հրովարտակին մէջ, որով քրիստոնէից թոյլտուութիւններ կու տար. Եւսեբ. Պատմ. Եկեղ. 8,17։

1. Սոզոմենոս 2,8,1. Տրդատայ անունը առաջին անգամ այս հեղինակին քով յիշուած կը գտնենք։

քարոզութեամբ[1]*: Քրիստոնէութիւնը առաջին անգամ Հայաստանի մէջ տէրութեան կրօնք եղաւ: Հայք այնքան յարած էին այս նոր կրօնքին գերազանց սկըզբունքներուն, որ չվախցան զայն զէնքով պաշտպանել հալածիչներու դէմ:*

Մաքսիմինոս Դայա (308–313), *որուն Գաղեր* 305*ին Եգիպտոսի և Ասորիքի կառավարութիւնը յանձնած էր զայն կեսար անուանելով, երեք տարի վերջ ինքզինքը Օգոստոս հռչակեց և իբր անկարգ պորտաբոյծ մը և միանգամայն անգութ հալածիչ մը քրիստոնէից՝ նշանաւոր հանդիսացաւ: Քրիստոնէութեան դէմ իր ատելութիւնը ուզեց նաև Հայաստանի մէջ գործադրել, որ Հռովմայեցւոց դաշնակից և բարեկամ երկիր մ'էր: Բայց անպատերազմասէր հայ ժողովուրդը, առաջնորդութեամբ իր արիասիրտ և զինուորապէս քաջակիրթ թագաւորին, զէնքի վազեց, — առաջին դէպք յորում քրիստոնեայք բըռնութեան դէմ բռնութիւն կը գործածեն,*

1. *Հայոց Եկեղեցւոյն վրայ ընդհանուր կերպով տես Ագաթանգեղոս, Խորենացի Բ* 80–92. *Նորերէն Գաթըրճեան Բ* 464–80. Gutschmid *ի* ZDMG *հար.* 31 *էջ* 1–60. Gelzer, Die Anfänge der arm. Kirche, *ի* Berichte der kgl. Sächsischen Gesellschaft der Wiss. 4 *մայիս* 1895. S. Weber, Die katholische Kirche in Armenien, Freiburg in Br. 1903. Tournebize, Hist. politique et religieuse de l'Arménie.

— և դիւցազնաբար պաշտպանեց (իբր 311) իր կրօնքը, և նոյն իսկ յաղթութիւն մը տարաւ կայսեր վրայ[1], թէև ասոր սպարապետը Վերինոս ալ քիչ վնաս չհասուց Հայոց[2]: Այս պատերազմով զբաղած՝ Մաքսիմինոս չկրցաւ իր բանակները միացնել Մաքսենտիոսինին հետ, ընդդէմ Կոստանդիանոսի և Լիկինիոսի: Անտարակոյս այս պարտութեան պատճառաւ է որ Մաքսիմին չկրցաւ իր 313ին գրած հրովարտակին մէջ ինքզինք Հայկական կոչել, ինչպէս որ Գերմանական և Սարմատական կոչած է[3]:

1. Եւսեբիոս Պատմ. Եկեղ. 9,8. Duchesne, Hist. ancienne de l'Église II էջ 32 ծան. 2 կարծիք կը յայտնէ, թէ քրիստոնէութեան Հայոց թագաւորութեան մէջ կանուխ մտնելովը, նաև Անդրտիգրիսեան կոչուած սատրապութիւններն ալ քրիստոնեայ դարձած էին. և Եւսեբիոսի յիշեալ վկայութիւնը այս սատրապութեանց համար հասկնալու է։ Տիւշէնի այս կարծիքը ինձ շատ ընդունելի չտեսնուիր. վասնզի Եւսեբի բնագրին մէջ «դաշնակից» և «բարեկամ» բացատրութիւնները կը գործածուին, որոնք այդ ժամանակին մէջ աւելի անկախ թագաւորութեան մը համար՝ ինչպէս էր Հայաստանը՝ պէտք են գործածուած ըլլալ, քան սատրապութեանց համար, որոնք հռովմէական պետութեան երկիր կը նկատուէին և մասամբ ևս Հայոց թագաւորներէն կախում ունէին, հմմտ. էջ 261:

2. Սիմմաքոս epist. I, 2,7:
Virtutem Verine, tuam plus mirar in armis,
Roos dux Armenios cum caede domares.

Հմմտ. Seeck Untergang der antiken Welt, I 148 և տր. PW *Daia*.

1. Հմմտ. Եւսեբիոս Պատմ. Եկեղ. 9,10: Տաշեան էջ 145:

Քրիստոնէութեան մուտքովը հայ ժողովրդեան բաղդը մշտնջենապէս փոխուեցաւ: Ան դարձաւ այնուհետև դէպ ի Արևմուտք, ու թէ՛ իր քաղաքական նեցուկը և թէ իր մտաւորական սնունդը փնտռեց Եւրոպիոյ կողմը: Հայուն համար այլևս Տիզրոն նիստն էր ասիական բռնաւորութեան, թշնամի մը՝ միշտ պատրաստ իր ազգային անկախութիւնը և իր քրիստոնէական կրօնքը ջնջելու: Զօրաւոր հակումը դէպի Արևմուտք և խորշումն Պարսիկներէն՝ յառաջ կու գային գլխաւորապէս երկու պատճառներէ, որոնք արքունիքի և եկեղեցւոյ հետ կապ ունէին: Առաջինն է, ինչպէս որ արդէն տեսանք, Արշակունեաց բարձումն ի Պարսկաստան և Հայոց թագաւորներուն բնական ատելութիւնը յափըշտակիչներու դէմ. երկրորդ և կարևորագոյնն է ազդեցիկ կղերի մը կազմուիլը, որ անձուկ կապերով միացած էր Արևմուտքի հետ :

Քրիստոնէական կրօնքի ազդեցութեան տակ, ըստ ազգային աւանդութեան, առաջին քրիստոնեայ թագաւորը դաշինք մը կնքեց առաջին քրիստոնեայ կայսեր՝ Կոստանդիանոսի հետ: Աւանդութիւնը Տրդատին և Լուսաւորչին նոյն իսկ Հռովմ ճամբորդել կուտայ, որ բնականապէս սուտ

զրոյց մը պէտք է նկատուի, եթէ անոր մէջ Տրդատ Ա՛ Հռովմ ճամբորդութեան արձագանքը չենք ուզեր տեսնել։

Որչափ անստոյգ է ճանապարհորդութիւնը դէպի Հռովմ, նոյնքան վաւեր է դաշինքը Տրդատայ և կոստանդիանոսի մէջ. սակայն այս դէպքիս ժամանակի մասին կարծիքները շատ կը տարբերին։ կարևորագոյն [1] կարծիքը զայն կը դնէ 312ին, իբր բնական հետևանք մը Մաքսիմին Դայայի հետ թշնամութեանց։ Բայց այդ թուականը քիչ հաւանական կը տեսնուի, եթէ մենք հռովմէական պետութեան այդ ժամանակի դիրքը մեր մտքին առջև ներկայացնենք։ վասնզի 312ին մինչև հոկտեմբեր ամիսը կոստանդիան տենդոտ պատրաստութեամբ անցուց ընդդէմ Մաքսենտիոսի, և նախ նոյն ամսուն 29ին յաղթական մտաւ ի Հռովմ։ Ուրեմն մինչև այդ թուական կոստանդիանոս տակաւին Հռովմայ և ամբողջ Արևմուտքի տէրը չէր, այլ գլխաւորապէս իր իշխանութիւնը հե-

1. Գաթըրճեան Բ 479. Տաշեան 146։ Իսկ Gelzer, Die Anfänge der arm. Kirche էջ 168-9 թէ՛ ճամբորդութիւնը և թէ՛ դաշինքը 315ին և ի Սարդիկէ կը դնէ. Գելցեր իր այս հաստատութեան իբր աղբիւր կը նշանակէ Codex Theodosianus XI 1. բայց այդ կոչումը կը վերաբերի Արշակ Բի (350–367) ժամանակին, ինչպէս որ քիչ մը վարը պիտի տեսնենք։

ռաւոր Բրիտանիոյ մէջ ամփոփուած ըլլալով, Տրդատ անշուշտ աւելորդ պիտի համարէր անպտուղ դաշինք մը։ Միլանու հրովարտակէն վերջ, 313ի փետրուարին, ինքը և Լիկինիոս բաժնեցին պետութիւնը. Կոստանդիանոս առաւ բոլոր Արեւմուտքը, իսկ Լիկինիոս պիտի իշխէր արեւելեան գաւառներու վրայ, մինչդեռ միեւնոյն ժամանակ Մաքսիմին Դայա իբր Օգոստոս պիտի տիրէր Ասորիքի, Եգիպտոսի և փոքր Ասիոյ վրայ։ Ուրեմն բովանդակ Արեւելքը իր սահմանակից ժողովուրդներով Լիկինիոսի և Մաքսիմին Դայայի իշխանութեան տակ էր, այնպէս որ 311ին Մաքսիմին Դայա կրցաւ Հայաստանի գործոց մէջ խառնուիլ իբր իր հովանաւորեալ երկրի մը։

Այս հանգամանքներու մէջ Տրդատ, որ իրաւամբ իբր խելացի անձ շատ գովուած է, շատ անքաղաքագիտօրէն գործած պիտի ըլլար, եթէ անտես ընելով Արեւելեան երկու կայսրները, որոնցմէ մանաւանդ Մաքսիմինի հետ ամէն վայրկեան գործ ունէր, իրեն դաշնակից ընտրէր հեռուն Արեւմուտքի մէջ նստող Կոստանդիանոսը, միւս երկու կայսրներու նախանձորդը և միեւնոյն ժամանակ տակաւին ոչ բոլորովին քրիստոնեայն։ Տրդատ ապահովապէս այս բանն

ըրած չէ և դժուարաւ ալ կրնար ընել. վասնզի երեք կայսրները սոսկալի նախանձ ունէին իրարու դէմ։ Նոյն իսկ Միլանու համաձայնութենէն վերջ Մաքսիմին շարունակեց Արևելքի մէջ քրիստոնեայները հալածել[1]։ Երկու արևելեան կայսրները դժուարաւ պիտի ներէին Տրդատայ, եթէ ան պաշտօնապէս առաւելութիւն մը տար Կոստանդիանոսի քան իրենց, և դաշինք կնքէր անոր հետ։ Հայոց համար այդ ժամանակ հռովմէական պետութեան կեդրոնն էր Անտիոք և Նիկոմիդիա[2]։

Ինծի շատ աւելի բնական և հաւանական կը տեսնուի, որ այս դաշինքը 324ին և այն՝ Արևելք կնքուած ըլլայ[3], երբ Կոս-

1. Եւսեբիոս Պատմ. Եկեղ. 8,12,10. 14,13. Լակտանտիոս 36,6։

2. *Armeniacus* տիտղոսը, որ իրեն կը տրուի 318 կամ 319ին գրուած արձանագրութեան մը վրայ, CIL VIII 8412, շատ բան մը չըսեր մեզի։ Այս և հոն յիշուած տիտղոսներէն դեռ ոմանք իր հօրմէն մնացած ժառանգութիւն մ'են իրեն։

3. Գաթըրճեան Բ 479 և կերպով մը նաև Տաշեան 146–7 հակամէտ են ընդունելու, թէ 312ի նոյեմբերին կամ դեկտեմբերին Կոստանդիանոս Հայերը ընդունած ըլլայ ի Հռովմ։ Այս կարծեաց ի հաստատութիւն կը բերեն Եւսեբիոսի Վարք Կոստանդիանու Ա 43 կտորը, ուր ըսուած է թէ Կոստանդիանոս «օտարական»ներու մարդասէր և բարերար վարուոմ մը ցոյց տուած է. այս «օտարական»ները Հայերը եղած ըլլան։ Սակայն մեր բոլոր բարի կամքովն իսկ կարելի չէ Եւսեբի այս կտորը Հայոց համար հասկնալ. վասնզի հոն խօսքը «օտարական»ներու վրայ չէ, այլ Հռովմ քաղաքին մէջ և ան-

տանդին Լիկինիոսի վրայ տարած յաղթութեամբ բովանդակ Արեւելքի և Արևմուտքի միակ տէրը դարձաւ, և կրցաւ ինքզինքը իբրև ճշմարիտ պաշտպան բոլոր քրիստոնէից հռչակել։ Բոլոր ազգեր ուրախակցութիւններ ըրին կայսեր, և նաև քրիստոնեայ Հայաստանը մասնակցեցաւ այդ ընդհանուր խանդավառութեան Արևելքի այս նոր իշխողին համար, կընքելով դաշնադրութիւն մը կամ մանաւանդ հինը նորոգելով։ Այս դաշինքով մէկ կողմը ինքզինքը կը պարտաւորէր Հայաստանը ընդդէմ Պարսից պաշտպանել, իսկ միւսը կը խոստանար իր աւատական վերաբերութեանց մէջ հաւատարիմ մնալ Հռովմայ[1]։

Այս դաշինքը Տրդատայ վերջին գործն եղաւ Հռովմայ հետ։ Իր թագաւորութեան ժամանակ Հայաստան խաղաղութիւն վայելեց և զարգացաւ։ Երջանկութեան օրեր վայելեց երկիրը իր իշխանութեան ատեն և միայն իր մահուամբ ընդհատուեցան անոնք։ Իր մահուան թուականը ստոյգ չէ. հաւանականաբար կոստանդիանոսի վերջին տարիներու մէջ կ'իյնայ, 336էն 338ի մէջ։

կից դ ու ր ս գտնուող աղքատներու վրայ, որոց կոստանդիան մարդասիրութիւն և առատաձեռնութիւն ցոյց տուած է։ Եւսեբի յոյն բնագիրը յստակ է։

1. Փաւստոս Գ. 21. Խորեն. Գ 5. Եղիշէ էջ 124։

Ճիշդ այդ ժամանակ մեծամեծ փոփոխութիւններ տեղի ունեցան և երկար շփոթութիւններ ծագեցան Պարսից և Հռովմայեցւոց տէրութեան մէջ, հետևաբար նաև Հայաստանի մէջ։ Շապուհ Բ (310-379), Սասանեան թագաւորներու մէջ ամենէն աւելի ջղուտ, տոկուն, փառասէր և ընդհանուր մեծագործներէն մէկը, իր երկարատև իշխանութեան միջոց ուզեց փառաւոր վերջ մը դնել այն խոնարհութեան, որուն ենթարկած էր զիրենք հռովմէական կայսրութիւնը։ Ուստի մտածեց ոչ միայն Անդրտիգրիսեան կոչուած գաւառները գրաւել, այլ նաև Միջագետքը և Հայաստանը Հռովմայեցիներէն ետ առնուլ։ Այդ նպատակաւ 336ին տեններ, հակառակ Դիոկղետիանոսի և Գաղերիոսի հետ կնքուած դաշինքին, մտաւ Միջագետք և աւերումներ գործեց։ Ծերունին Կոստանդիանոս իսկոյն սկսաւ պատերազմի պատրաստութիւններ տեսնել, և միևնոյն ժամանակ իր սիրական և տաղանդաւոր որդին Կոստանդիոսը (324ին կեսար, 337ին Օգոստոս, 353-361 միահեծան) Արևելք ղրկեց[1]։ Սակայն այդ պատրաստութեանց

1. Ռուփոս Փեստոս 26. Եւսեբ Վարք Կոստ. Դ 56. Յուլիան Ճառ Ա 13B. Եւտրոպ 10,8,2։

միջոց Պոլիս հասաւ պարսկական հրեշտակութիւն մը եղածը կերպով մը արդարացնելու համար. բայց կայսրը միայն խուսափող պատասխան մը տուաւ [1]: Յաջորդող երկու տարիներու մէջ Պարսիկք հանդարտ մնացին [2]:

Այս մեծ պատրաստութեանց մէջ հիւանդ ինկաւ Կոստանդիանոս. իր որդին Կոստանդիոս վազեց Արեւելքէն բայց արդէն վախճանած գտաւ հայրը (22 մայիս 337) [3]: Մինչեւ որ Կոստանդիանոսի երեք որդիները պետութիւնը մէջերնին բաժնեցին եւ իրարու հետ խաղաղութիւն կնքեցին, Պարսիկները յառաջադիմութիւններ ըրին Հայաստանի մէջ: Հոս քաջ թագաւորն Տրդատ մեռած էր եւ անոր տեղ յաջորդած էր որդին ԽՈՍՐՈՎ Բ (իբր 337-342) [4]: Սա ընդհանուր բարի թագաւոր մ'էր, բայց ո՛չ հօրը կորովը եւ ոչ ալ անոր զինուորական տաղանդն ունէր: Հին հեթանոսական կրօնքը դեռ միշտ հետեւող-

1. Եւսեբ. Վարք Կոստ. Դ 57. Ռուփոս Փեստոս 26. Լիբանիոս Ճառ Գ. 296:

2. Լիբանիոս Ճառ Գ. 297. Seeck առ PW *Constantius* 4. Սէեքի այս յօդուածը առ հասարակ Կոստանդիոսի ժամանակին համար կարեւոր գրութիւն մ'է, որմէ մենք ալ օգտուած ենք:

3. Յուլիանոս Ճառ Ա. 160. Զոնարաս 13,4 p. 10C.

4. Փաւստոս Գ. 3. Խորեն. Գ. 6:

ներ ունէր Հայաստան, և շատեր չէին կրնար նոր քահանայական դասուն ստացած անհագին ազդեցութեան հանդուրժել։ Շապուհ իր կողմը ձգեց տժգոհ և փառասէր նախարարներէն շատերը [1], և երբ 338ին դարձեալ Միջագետք յարձակում գործեց և Մծբինը 63 օր ապարդիւն կերպով պաշարեց[2], իր բանակներով Հայաստանի սահմաններուն մերձ գտնուիլը այնչափ ազդեց հոն, որ Հայաստանի մէջ պարսկական կուսակցութիւնը զօրացաւ և Խոսրով Թագաւորը, որ ուզեց Հռովմայեցւոց հաւատարիմ մնալ, ստիպուեցաւ իր կուսակիցներով հռովմէական երկիր փախչիլ։ Ապստամբ Հայերը, անշուշտ Շապհոյ դրդմամբ կամ անոր հաճոյք ընելու համար, հինաբար աւարառութիւններ ըրին մերձակայ հռովմէական երկիրներու մէջ [3]։

Այս կողմ ասոնք կատարուած միջոց Կոստանդիանոսի որդիք վերջացուցին պետութեան բաժանման գործը [4]։ Արեւելք Ե-

1. Հմմտ. Փաւստոս Գ 4. Խորեն. Գ 4։
2. Ռուփոս Փեստոս 27. Լիբանիոս Ճառ Գ 297. Փիրմիկոս Մատերնոս De errore prof. religionum 29,3. Հերոնիմոս Chron. 2354. Mommsen, Chron. min. I 236.
3. Յուլիան Ճառ Ա 18D, 20BD.
4. Աննիբաղիանոս սպանուեցաւ զինուորական ապստամբութեան մը մէջ։ Կոստանդիանոս անոր Հայաստանի

գիպտոսով միասին ինկած էր կոստան-
դիոսի։ Սա 338ին իր եղբայրներու հետ Պաննոնիոյ մէջ տեսակցութիւն մ'ընելէն վերջ մեկնեցաւ, և Կապադովկիոյ վրայէն անցնելով հոկտեմբերին հասաւ Անտիոք. հոն Արաբներու հետ բարեկամութիւն հաստատեց, և զանոնք Պարսից երկիրը ասպատակութիւններ ընելու գործածեց։

Կայսրը սկզբան հանդիպեցաւ զանազան տեսակ դժուարութիւններու, ինչպէս պակասութիւն դրամոյ, զօրքի, և անհրահանգութիւն իր զինուորաց։ Այսուհանդերձ կրցաւ քիչ ժամանակուան մէջ բարեկազմ բանակ մը ձևացնել և 339ի գարնան անձամբ մտաւ Հայաստան [1], ուր պարսկական կուսակցութիւնը նուաճեց և անոր գլխաւորները, որոնք պատճառ եղած էին Թագաւորի փախստեան, փոխանակ խստիւ պատժելու հռովմէական երկիր փոխադրեց [2]։ Նա կրկին հաստատեց Խոսրովը և հռովմէական կուսակցութիւնը իրենց իշխանութեան մէջ, և նուէրներով ու պա-

կամ Պոնտոսի մէջ իշխանութիւն մը տուած էր, որ տակաւին բոլորովին յստակ չէ. Anonymus Vales. 6,35. Վիկտոր epit. 41,20. Եւտրոպիոս 10,6,2.

1. Յուլիան Ճառ Ա. 19A։

2. Յուլիան Ճառ Ա. 20D σοῦ μὲν τοὺς αἰτίας τῆς φυγῆς... παρ' ἡμᾶς ἐξαγαγόντος, դու փախստեան պատճառները մեր քով բերիր։

տիներով վարձատրեց անոնց հաւատարմութիւնը[1]: Կայսրը Հայաստանէն անցաւ Պարսից սահմանը, և հոն թշնամւոյ չհանդիպելով դարձաւ Անտիոք[2]:

Հայաստան ընդհանուր հանդարտ և ծաղկման վիճակի մէջ էր Խոսրովի ատեն, որ հետևանք մ'է իր հօր ժամանակ տիրող երկար խաղաղութեան: Այս անդորրութեան միջոց երկիրը այնչափ կազդուրուած էր, որ թագաւորին սպարապետը Վաչէ Մամիկոնեան և անոր նիզակակիցները Բագարատ Բագրատունի, Մեհունդակ և Գարեգին Ռշտունիք, Վահան Ամատունի և Վարազ Կամինեան մեծ յաղթութիւն մը տարին Մազքթաց անթիւ վոհմակներուն վրայ, և յաջողութեամբ կռուեցան Պարսիկ գունդերու դէմ[3]: Եթէ Մազքթաց և Պարսից յարձակումներուն պատճառը Խոսրովայ անկեղծ հաւատարմութիւնն էր դէպի կայսր, նոյնպէս յաջողութեանց մէջ կրնանք նոյն հաւատարմութեան վարձատրութիւն մը նշմարել[4]. վասնզի Կոստանդիոս այդ ժամանակ Ասորիք էր և ապահովապէս առանց օգնականութեան թողու-

1. Յուլիան ճառ Ա. 21A. հմմտ. Խորէն. Գ 5,6,8:
2. Լիբանիոս ճառ Գ 298:
3. Փաւստոս Գ 7,8:
4. Խորէն. Գ 9–10:

ցած չէ իր հովանաւորեալը, մանաւանդ որ կ՚ըսուի թէ վաչէ Հռովմայեցւոց քովէն դառնալէն վերջ յարձկած է՝ տարիէ մը աւելի երկիրը թալլող թշնամիներու վրայ։

Խոսրովի որդին և յաջորդը ՏԻՐԱՆ (իբր 342–350) իր բարձր պաշտօնին մարդը չէր, մանաւանդ այնպիսի ժամանակի մը մէջ, ուր Շապուհ Բ՛ պէս մարդ մը, մեծամեծ պահանջներով և բուռն զօրութեամբ, Պարսից գահին վրայ նստած էր։ Յիրաւի Տիրան իր թագը Կոստանդիոսէն ընդունած էր[1], բայց Հռովմայեցւոց գործերուն Միջագետքի մէջ կամաց կամաց վատթարիլը և իր անխորհուրդ վարմունքովը Հայաստանի մէջ իրեն դէմ ստեղծած ատգոհութիւնը շատ նպաստեցին, որ ան հակի հզօրագունին՝ որ է Պարսից թագաւորին կողմը, առանց բոլորովին թողլու կայսրը, որ բարեկամ էր Հայոց[2]։ Սակայն Տիրան թողուց իր հօր և պապուն սկսած և յաջողութեամբ պսակուած ուղղութիւնը, որ կը կայանար անկեղծ բարեկամ մնալ Հռովմայեցւոց, և ինքզինքը նետեց այնպիսի երկմիտ քաղաքականու-

1. Խորեն. Գ. 10–11։
2. Փաւստոս Գ. 20. Խորեն. Գ. 11։

թեան մը մէջ, որ, թէև իր վտանգաւոր դիրքին համար ըմբռնելի է, բայց երկու ախոյեան պետութիւններէն ոչ մէկը և ոչ միւսը կրնար գոհ ընել, և միանգամայն թէ՛ իրեն և թէ իր երկրին համար աղետաւոր պիտի ըլլար։

Կոստանդիոս կայսրը 338էն մինչև 350 Ասորիք մնաց, սակաւ ընդհատութիւն միայն ընելով, ուսկից գրեթէ ամէն տարի Պարսից դէմ արշաւանք մը կ'ընէր։ Պարսիկները գրեթէ ամէն գարնան յարձակում մը կ'ընէին հռովմէական երկիրներու մէջ և աւերումներ կը գործէին, մանաւանդապէս Միջագետքի մէջ[1]։ Երբ ամառը ասոնք քաշուած կ'ըլլային՝ իրենց կը հետևէր կայսրը և ինքն ալ իր կողմանէ կ'աւերէր Պարսից երկիրները, առանց թշնամւոյն հանդիպելու։ Յամի 346ին Շապուհ երկրորդ անգամ պաշարեց Մծբինը, որ երեք ամիս տևեց, բայց հաւանաբար կայսրն է որ անոր օգնութեան հասաւ և ազատեց[2]։ Յաջորդ տարին զինադադար մ'ըրին երկու պետութիւնները, և այդ շրջանին իւրաքանչիւրը կարելի եղած ա-

1. Ամմիան 18,6,3. 19,2,8. 19,9,9. Լիբանիոս Ճառ Ա. 591։

2. Աթանաս, ընդդէմ Արիանոսաց 51. Հերոնիմոս Chron. 2362. Ռուփոս Փեստոս 27։

մէն միջոցները ի գործ դրաւ դրացի ժողովուրդները և Թագաւորները իր կողմը շահելու. իր նպատակին հասնելու համար նոյն իսկ բռնութիւն գործածեց և նուէրներով և ուրիշ միջոցներով ժողովուրդները գնել փորձեց[1]: Այժմ հարկ էր որ նաև Տիրան իր երկմիտ վիճակէն դուրս ելնէր. և մենք անմիջապէս պիտի տեսնենք որ ան և իր ժողովուրդը կայսեր կողմը բռնեցին, որուն մէջ բնականապէս անուրանալի է եկեղեցական դասին ազդեցութիւնը, որ նպաստաւոր էր քրիստոնեայ կայսեր և կ'ուզէր Կոստանդիանոսի հետ կնքուած դաշանց հաւատարիմ մնալ: Սինգարայի պատերազմին (348), որ բոլոր ընդհարումներէն ամենէն նշանաւորն է, Կոստանդիոս անձամբ ներկայ էր. սկզբան յաղթեցին լեգէոնները, բայց իրենց չափազանց յանդգնութիւնը նախկին յաղթութիւնը պարտութեան մը փոխեց[2]:

Յամի 350ին Արևմուտքի մէջ Մագնենտիոս սպաննելով Կոստաս կայսրը՝ անոր ծիրանիով իր ուսերը զարդարած էր: Կոստանդիոս ուրեմն քալեց մարդասպանին և յափշտակչին դէմ, իրեն հետ տանելով

1. Լիբանիոս ճառ Գ. 307:
2. Լիբանիոս ճառ Ա. 592. Գ. 310, 312. Յուլիանոս ճառ Ա. 24C:

Արևելքի բանակէն բաւական մեծ մաս մը[1]: Իրեն հետ գացին հայկական այրուձիու ստուար գնդեր իբրև քաջ աղեղնաձիգեր, զորս Տիրան իբրև դաշնակից ստիպուած էր տալ կայսեր, բայց Շապուհ յետոյ զայն իրեն պիտի չներէր: Կոստանդիոս Մուրսայի քով փառաւոր յաղթութիւն մը տարաւ Մագնենտիոսի վրայ, յորում Հայոց հեծեալ աղեղնաձիգերը շատ նշանաւոր և գրեթէ վճռական դեր մը խաղացին[2]:

Շապուհ լաւ գիտէր կայսեր հեռանալը, Արևմուտքի շփոթութիւնները և Միջագետքի ու Հայաստանի գնդերուն անօսրացումը: Ուստի վճռեց նոյն տարուան մէջ (350) գլխաւոր յարձակում մը գործել, և անշուշտ միանգամայն նաև Հայոց թագաւորը պատժել: Անիկայ աւերեց Միջագետքի և Արևելից[3] քաղաքներ, առաւ շատ մը բերդեր և եկաւ երրորդ անգամ պաշարեց Մծբինը: Լուկիլլիանոս զօրավարի առաջնորդութեամբ քաղաքը դիւցազնաբար պաշտպանուեցաւ և Շապուհ ստիպուեցաւ, յետ չորս ամիս զուր տեղ

1. Ամմիանոս 18,5,2:
2. Զոսիմոս 2,51. 52. հմմտ. Յուլիան Ճառ Ա 36D, Բ 57CD. 60A:
3. Զոսիմոս 2,43:

աշխատելու, վերցնել պաշարումը և տուն դառնալ, ուր Մազքթաց յարձակում մը զինքը կը կոչէր[1]:

Շատ հաւանական է որ Շապուհ Մծբինի այս պաշարման միջոց, յորում ոչ միայն անհուն բանակներ ժողոված էր այլ նաև կիներ և տղաքներ հռովմէական հողի վրայ փոխադրած էր՝ զայն պարսկական ընելու համար, պատժեց նաև Հայոց Թագաւորը, անկէ վրէժ առնելով կայսեր ցոյց տուած հաւատարմութեան և խրկած զինուորական օգնութեան: Այնպիսի վայրկենի մը մէջ, յորում Հռովմայեցիք ինքնին տագնապի մէջ էին Պարսից յարձակման պատճառաւ, Շապուհ այնքան ճնշում բանեցուց որ Հայոց Թագաւորն իր ընտանիքով իբր բարեկամ անոր քով երթալ ստիպուեցաւ, ճիշդ այնպէս ինչպէս երբեմն Արտաւազդ Անտոնիոսին: Շապուհ անգութ վարուեցաւ անոր հետ և զրկեց զայն աչաց քաղցր լոյսէն: Նենգաւոր Պարսիկը դիւրաւ կրցաւ այս բաները ընել, վասնզի Տիրան իր թեթևամտութեամբը իրմէ ուծացուցած էր իր քաջ զօրավարները[2]:

1. Ամմիան 25,8,13–14. Զոնարաս 7,14–15. Յուլիանոս Ճառ Ա 28D:
2. Փաւստոս Գ 12.20. Խորեն. Գ 10.12:

Թագաւորին գերի բռնուիլը և Պարսկին յարձակումներն ու նենգութիւնները, որոց գործադրիչն էր հզօր զօրավարն Ներսէս[1], *ցնցեցին թէ՛ հայ նախարարները և թէ Հռովմայեցիները, որոնց իշխանութիւնը Միջագետքի և Հայաստանի մէջ մեծ մասամբ Հայոց թագաւորին բարի կամքէն կախում ունէր։*

Ըստ Փաւստոսի, որ դէպքերուն շատ մօտ կ՚ապրէր, Հայերը իսկոյն Հռովմայեցւոց օգնութեան դիմեցին[2]։ *Այդ ժամանակ Արևելքի լեգէոններուն վերին հրամանատարն էր քաջ և Ամմիանէն յոյժ գովուած Ուրսիկինոս*[3]։ *Հայոց և Հռովմայեցւոց միացած ուժերը արգիլեցին Ներսէսի յառաջադիմութիւնները և նոյն իսկ*

1. *Հմմտ.* Ամմիան 24,6,12. Զոսիմոսի Գ 25ի մէջ յիշուած Անարէոս անունը Ներսէս կարդալու է ըստ Sieversի Studien էջ 255։ Փաւստոս Գ 21. Խորեն. Գ 10։ Կը տեսնուի որ Ներսէսը թագաւորական ընտանեաց անդամ մ՚է և արևմտեան գաւառի մը վրայ կառավարիչ կարգուած էր։ Խորենացի Գ 10 զայն եղբայր կը կոչէ Շապուհի, իսկ Փաւստոս Գ. 24, Դ 1 զայն պարզապէս թագաւոր Պարսից կ՚անուանէ։ Եւ յիրաւի Պարսից մէջ թագաւոր տիտղոսն ունէին գաւառներու այն կառավարիչները, որոնք կամ արքունի ընտանեաց անդամ մ՚էին և կամ գաւառի մը մէջ իրենք ժառանգաբար կը տիրէին, հմմտ. Nöldeke, Gesch. der Araber und Perser 49 ծան. 2. 450 և Marquart, Eransahr էջ 172։

2. Փաւստոս Գ 21։

3. Ամմիան 18,6,2։

յաղթութիւն մ'ալ տարին անով վրայ։ Այս գործէն վերջ համաձայնութեան մը եկան երկու հակառակ կողմերը. այսինքն Շապուհ Հայոց թագաւոր պսակեց Տիրանայ որդին ԱՐՇԱԿ Բը (350-367) և արքայական գերիները նուէրներով ետ դարձուց, յետ Արշակայ դուստր մը և նախարարականներ իբր պատանդ առնելու։ Այնուհետև խաղաղութիւն էր Պարսից և Արշակայ մէջ, որ երկու պետութեանց համաձայնութեամբ հայրենի գահը ելած էր[1], և կրցաւ յաջորդող տարիներու մէջ իր ժողովրդեան բարօրութեամբ և զարգացմամբ զբաղիլ[2]։

Եւ յիրաւի այս տարիէն սկսեալ ճշմարիտ խաղաղութիւն մը կը տիրէր երեք ժողովուրդներու մէջ։ Վասնզի Մծբինի պաշարման ի դերև ելնելէն և Ներսէսի անյաջողութենէն զատ՝ Շապուհի դիրքը նաև անով վատթարացած էր, որ պատերազմասէր բարբարոս ժողովուրդներ, որոց զօրութիւնը և անոնցմէ սպառնացող

1. Փաւստոս Գ. 21. Դ. 1. 2։ Արշակայ դուստրը և ազնուական Հայեր միևնոյն տարին (350) Պարսկաստան հասան իբր պատանդ. Bolland. Acta sanctorum 22 Apr. հատ. 3 էջ 21. 26։ Նոյնը, Մ. Աւգերեան, Լիակատար Վարք Սրբոց հատ. Ը էջ 192 և 221 (Ակեփսիմա)։

2. Փաւստոս Դ. 2։

վտանգին մեծութիւնը ինքը միայն գիտէր, իր պետութեան արևելեան սահմաններուն վրայ յարձկած էին: Ահաւասիկ այս պատճառաւ է որ ան Հայոց և Հռովմայեցւոց հետ համաձայնութեան մը եկաւ եւ քաշուած ժամանակ: Շապուհ յետ խաղաղութիւն շնորհելու մէկուն և թագաւոր մը պսակելու միւսին՝ հեռացաւ իր երկիրը, և հոն ուրիշ ժողովուրդներու հետ բաւականաչափ զբաղանք ունէր [1], այնպէս որ եօթը տարուան ընթացքին մէջ (350–357) չենք լսեր խաղաղութեան լուրջ ընդհատում մը, զոր անշուշտ Ամմիան պիտի պատմէր եթէ տեղի ունեցած ըլլար:

Թագաւորին այս կերպով ուրիշ կողմ մը զբաղած ըլլալը և հետևաբար Եփրատայ և Տիգրիսի սահմանները աւելի հանդարտ թողուլը՝ թոյլ տուին կայսեր որ երկար ժամանակ (350–359) Արևմուտք մնայ:

Արշակ թագաւորը բաւական ժամանակ մը բարեկամական վերաբերութիւններ ունեցաւ Շապհոյ հետ, և նոյն իսկ աննպաստ կը ցուցնէր ինքզինքը Հռովմայեցւոց: Բայց յամի 355ին յանկարծ ընդհատեց այս

1. Ամմիան 15,13,4:

վերաբերութիւնները[1], երբ տեսաւ որ Պարսից արքունիքին մէջ դարաններ կը լարուին իրեն դէմ[2], և ամուր կերպով բարեկամացաւ Հռովմայեցւոց հետ։ Կայսրը զայն բոլորովին շահելու համար անոր կին տուաւ իր վախճանած եղբօր Կոստասկայսեր խօսեցեալը Ոլիմպիան, որ դուստր էր պրետորականաց նախկին սպարապետ Աբլաբիոսին[3]։

Ծիշդ 355ին կը սկսին պարսիկ զօրավարներ Հայաստանը և Միջագետքը անհանգիստ ընել[4]։ Բայց Հռովմայեցւոց Արևելից սպարապետը Մուզոնիանոս՝ բանակցութեան մէջ մտաւ Պարսից արևմտեան գլխաւոր զօրավար Դենշապհոյ (Տամպշապուհ) հետ, և խաղաղութիւն խնդրեց անկէ։ Պարսիկ զօրավարը խնդիրը այնպէս մը ներկայացուց իր թագաւորին, իբր թէ կայսրը Արևմուտքի մէջ ծանր պատերազմ-

1. Այս թուականը կը հետևի Փաւստոսի Դ 21 գլուխէն, ուր կըսուի թէ Արշակ Պարսից թագաւորը թողուց Յովիանու 363ի դաշինքէն ութ տարի առաջ։
2. Փաւստոս Դ 20։
3. Ամմիան 20,11,3. Փաւստոս Դ 17։ Այս ամուսնութեան ժամանակը անով կը ստուգուի որ Ս. Աթանաս զայն արդէն կը ճանչնայ և զայն իբր յանցանք մը կը համարի Կոստանդիոսի՝ իր Պատմութիւն Արիանոսաց առ միանձունս գրքին գլուխ 69ին մէջ։ Աթանաս այդ գործը գրած է 357ին, հմմտ. O. Bardenhewer, Patrol. էջ 224։
4. Ամմիան 15,13,4։

ներով զբաղած ըլլայ և խաղաղութեան պայմաններ խնդրէ[1]։ Շապուհ, որուն այս տեղեկութիւնները շատ ուշ հասան (357ին), վասնզի ան կը պատերազմէր և կը ձմերէր իր տէրութեան ամենէն արևելեան սահմաններուն վրայ, դեռ նոր հաշտութիւն կնքած էր Խիոնիտներու և Գելոններու հետ։ Ուստի ամբարտաւան նամակ մը գրեց Կոստանդիոսի և պահանջեց որ Հայաստանը և Միջագետքը իրեն թողու. հակառակ պարագային սպառնացաւ, պատերազմ հրատարակել[2]։ Պատգամաւորները, որոնք Ներսէսի մը առաջնորդութեամբ թագաւորին նամակը և նուէրներ կը բերէին[3], Պոլիս հասան 358ի փետրուար 26ին, և անկից դիմեցին դէպի Սիրմիոն, ուր կը գտնուէր կայսրը։ Բնականաբար Կոստանդիոս չընդունեցաւ թագաւորին պահանջները, բայց լրջօրէն խորհելով և զգուշաւոր կերպով պատասխանեց անոր. յետոյ երկու պատգամաւորութիւններ ղրկեց Շապուհին, որպէսզի զայն համոզեն եւ կենալ իր պատերազմական դիտաւորութիւններէն[4]։

1. Ամմ. 16,9,2-4. Թեմիստիոս Ճառ Դ 57B կ՚ըսէ թէ Պարսիկք խաղաղութիւնը խնդրեցին։
2. Ամմ. 17,5,1 և այլն։
3. Ամմ. 17,5,2. Պետրոս Պատրիկիոս ի FHG IV 190 հատուած. 17։
4. Ամմ. 17,5,9–15. Զոնարաս 13,9։

Ամէն փորձ ի զուր էր. Շապուհ անողոքելի մնաց իր խօսքին վրայ։ Ան գրեթէ 100,000 հոգիէ բաղկացած բանակ մը կազմեց, որուն մէջ էին պատկառելի բազմութեամբ նաև իր արևելեան նոր դաշնակիցները։ Շապուհ 359ի գարնան ճամբայ ելաւ։ Հռովմայեցի դասալիք սպայ մը, Անտոնինոս անուամբ, խորհուրդ տուաւ թագաւորին որ փոխանակ սովորականի պէս Միջագետքի վրայ յարձկելու ուղղակի Ասորւոց վրայ յարձակի, ուր քաղաքները այնքան լաւ պաշտպանուած չէին[1]։ Այս պատճառաւ Շապուհ Մծբինի առջևէն անցաւ և դիմեց դէպի հիւսիս, վասնզի Եփրատ ձիւնհալի պատճառաւ անանցանելի էր իր ստորին ընթացքին վրայ, և կը մտածէր Հայաստանի մէջ կամ ճիշտ անոր սահմաններուն մօտ անցնիլ գետը։ Ճամբան հասաւ Ամիդ (այժմ Տիարպէքիր) և պատգամ ղրկեց քաղաքացւոց որ դռները իր առջև բանան. բայց ինքն հաստատուն դիտաւորութիւն մը չունէր զայն պաշարելու։ Սակայն երբ պարիսպներէն նետուած սլաք մը իր վերարկուն պատռեց և ուրիշ հարուած մը Խիոնիտներու թագաւորին որդին սպաննեց, Շապուհ վճռեց

1. Ամմ. 18,6,3. 18,10,1։

այս նախատինքներուն վրէժը առնուլ Ամիդէն։ Ուստի պաշարեց քաղաքը և յետ 73 օր աշխատելու և գրեթէ 30,000 մարդ կորսնցնելու՝ կրցաւ առնուլ զայն։ Քաղաքին և զայն պաշարող եօթը լեգէոններուն բաղդը շատ ողբալի էր։ Ամմիանոս սպայն և միանգամայն այս դէպքերուս պատմիչը էր այն սակաւ երջանիկներէն մէկը, որոնք փախստեամբ կրցան կեանքերնին ազատել [1]։

Ամուր բերդաքաղաքին անկումը, որուն Ուրսիկինոս օգնութեան հասած էր եթէ Սաբինիանոս սպարապետ Արևելից իրեն թոյլ տուած ըլլար, խոր տպաւորութիւն մը գործեց Հռովմայեցւոց և Հայոց վրայ, որոց Արշակ Թագաւորը արդէն շատ անգամ խոստումներ և սպառնալիքներ ընդունած էր Շապուհէն [2]։ Պարսից Թագաւորը այժմ իբր յաղթող ամէն ակնկալութիւն ունէր, Հայաստանի մէջ իր նպատակներուն հասնելու։

Կոստանդիոս, որ պատերազմի պատ-

1. Ամմ. 18,7,8. 19,8. 19,9,9։ Նաև Խորենացի Գ. 26 և 28 կը պատմէ Ամդին առումը. բայց խաբուելով ժողովրդական հին զրուցէ մը, որուն համեմատ իբր թէ Ամիդը հին Տիգրանակերտն ըլլայ, քաղաքը փոխանակ Ամիդ կոչելու Տիգրանակերտ կը կոչէ և զայն հայկական քաղաք մը կ՚ընէ, ինչ որ իրականապէս չէր։

2. Ամմ. 20,11,2. Փաւստոս Դ. 21.

րաստութեանց համար Պոլիս եկած էր (359), նախ 360ի գարնան շարժեցաւ իր մեծ բանակովը և եկաւ կեսարիա կապադովկացւոց։ Հոս իր քովը կանչեց Հայոց Արշակ թագաւորը, իր դաշնակիցը, և փառաւոր ընդունելութիւն մ'ըրաւ անոր և յորդորեց որ Հռովմայեցւոց հետ բարեկամութեան մէջ հաստատուն մնայ։ Արշակ ապահովցուց կայսրը, թէ մինչև վերջին շունչը հաւատարիմ պիտի մնայ Հռովմայեցւոց, — և յիրաւի պահեց իր տուած խօսքը։ Կոստանդ ձոխ նուէրներ ըրաւ Արշակայ և անոր ընկերացողներուն և ուղարկեց իրենց աշխարհը[1]։ Կայսրը արդէն յառաջագոյն ևս շատ բարեացակամ եղած էր Արշակայ հանդէպ, և տուրքէ ազատ հռչակած էր այն կալուածները, զորս Արշակ հռովմէական հողի վրայ ունէր[2]։

Մինչդեռ Կոստանդիոս դեռ միշտ պատրաստութեանց հետ էր, Շապուհ դարձեալ մտաւ Միջագետք (360), առաւ Սինգարա

1. Ամմ. 20,11,1-3։

2. Codex Theodosianus XI 1,1. Այս օրէնքը, որ հրատարակութեանց մէջ Կոստանդիանոս Մեծի կը տրուի, Կոստանդիոսին է։ Վասնզի հոն կը յիշուին Դատիանոս հիւպատոս (358ին) և Արշակ Հայոց, որոնք երկուքն ալ Կոստանդիոսի ժամանակ կ'ապրէին. հմմտ. Գաթըրճեան Բ 490. Seeck առ PW *Datianus*։ Յիշուած երկիրները անշուշտ արքունի թագի կալուածներ էին, հմմտ. էջ 230 ծան. 1։

և Բեզաբդէ (որ է Ծաւդէք) ամուր քաղաքները, — որոցմէ առաջինը փչաւեան և Պարթևական առաջին լեգէոններէ, իսկ վերջինը Պարթևական երկրորդ և Հայկական երկրորդ լեգէոններէ պաշտպանուած էր — և եա քաշուեցաւ[1]։ Այդ ժամանակ կոստանդիոս յառաջ քալեց մինչև Եդեսիա և սեպտեմբերին դիմեց Թշնամեաց վրայ։ Նախ այցելեց Ամդոյ աւերակները և լացաւ անոնց վրայ, յետոյ պաշարեց Բեզաբդէն առանց զայն առնել կարենալու, և ձմեռը վրայ հասնելով բռնադատուեցաւ անանցանելի դարձած ճամբաներով Անտիոք դառնալ ունայնաձեռն։

Յաջորդ տարին (361) կայսրը դարձեալ նուիրակներ և Թանկագին ընծաներ ղրկեց Անդրտիգրիսեան գաւառաց սատրապներուն և Թագաւորներուն, որպէսզի զանոնք հաւատարմուԹեան յորդորէն։ Բայց ամենէն աւելի Հայոց Արշակ և Վրաց Մերիբան Թագաւորները տեսակ տեսակ նուէրներով և հարուստ զգեստեղէններով պատուուեցան, որպէսզի ոչ մէկ պարագայի մէջ Պարսից հետ միաբանին։ Ասկից կը տեսնուի որ ամէն անգամ որ Շապուհ արշաւանք մը կ'ընէր Միջագետք, իր զօրա-

1. Ամմիան 20,6,1–7. 20,7,1.

վարները մինչև Հայաստան և Վրաստան ասպատակ կը սփռէին։

Մէկ կողմ այսպէս գործուած միջոց Կոստանդիոս դարձեալ անցաւ Եփրատը. բայց երբ իմացաւ թէ Պարսիկք այս տարի արշաւանք ընելու դիտաւորութիւն չունին, ետ դարձաւ և սկսաւ քալել Յուլիանոսի դէմ, որ Գաղղիոյ մէջ կայսր հռոչակուած էր։ Սակայն սաստիկ ջերմ մը բռնադատեց զինքը Տարսոնի մօտ Մոպսուքրենէ փոքրիկ քաղաքին մէջ դադար առնելու, ուր մեռաւ 361ի նոյեմբեր 3ին։

Յուլիանոս թէ՛. Արևմուտքի և թէ Արևելքի մէջ իբր միահեծան կայսր ողջունուեցաւ, և աշխարհիս ամէն ծայրերէն իրեն հասան պատգամաւորութիւններ, ի մէջ այլոց նաև Հայոց թագաւորէն, որոնք իրեն հետ բարեկամութիւնը և խաղաղութիւնը նորոգեցին[1]։

Յուլիան ուզեց շարունակել պարսկական պատերազմը, որուն համար Կոստանդիոս արդէն մեծ պատրաստութիւններ տեսած էր։ Արևելեան ժողովուրդներ առաջարկեցին՝ իրեն աջակից ըլլալ յառաջիկայ պատերազմին մէջ, բայց կայսրը իր

1. Ամմ. 22,7,10. Լիբանիոս Նամակ 1457, յամէն 363. Համմ. Sievers Studien 239.

ոյժերուն վրայ վստահացած մերժեց անոնց օգնութիւնը. միայն Հայոց Արշակ թագաւորին պատուէր ղրկեց որ քաջազէն գնդեր պատրաստ ունենայ և սպասէ հրամանի, երթալու համար այն տեղ՝ ուր որ հրամայուի[1]։ Յամի 363ի մարտ 4ին կայսրը ճամբայ ինկաւ Անտիոքէն դէպի Միջագետք, գրեթէ 65,000 հոգւոյ բանակով մը։ Խառանու մօտ ան երկուքի բաժնեց իր բանակը. 20,000էն 30,000ի մօտ հոգի[2] յանձնեց իր ազգական Պրոկոպիոսին և Սեբաստիանոս կոմսին և զանոնք ղրկեց դէպ ի հիւսիս. հոս պէտք էին անոնք միանալ Արշակի հետ և միասին աւերել Մարաց Խիլիոգոմ երկիրը, յետոյ Կորդուաց և Մոկաց կողմէն յարձակիլ Պարսկաստան, և անկից վերջ պէտք էին իրեն բանակին հետ միանալ, որ այդ ժամանակ արդէն Ասորեստան հասած պիտի ըլլար[3]։

Բանակին երկրորդ և գլխաւոր մասովը Յուլիան սովորական ճամբով, որ է Եփրատն ի վար, դիմեց Տիզբոնի վրայ,

1. Ամմ. 23,2,2. Սոզոմենոս 6,1։
2. Ամմ, 23,3,4 կու տայ 30,000, Զոսիմոս 3,12 կու տայ 18,000, իսկ Մագնոս Խառանցի ի FHG IV 4 սոսկ 16,000 կու տայ։
3. Ամմիան 23,6,1–5. Զոսիմոս 3,12 Արշակայ գործակցութիւնը չյիշեր։

զոր չհամաձակեցաւ պաշարել[1]: Թշնամին յայտնի իր դիմացը չելաւ, այլ հեռուէն դժուարացուց հռովմէական բանակին պարենաւորումը: Յուլիան անցաւ Տիգրիսը, այրել հրամայեց իր զօրաւոր նաւատորմիղը և գտնուեցաւ շատ վտանգաւոր դիրքի մը մէջ: Կը յուսար որ Պրոկոպիոսի բանակը շուտով իր քովը պիտի հասնի. բայց ոչ մէկ լուր չկար ո՛չ Պրոկոպիոսէն և ոչ Արշակէն: Արշակ զբաղած էր Խիլիոգոմ գաւառը աւերելու[2], և Պարսիկք թէ՛ անոր և թէ Պրոկոպիոսի բանակին հաղորդակցութիւնները բոլորովին կտրած էին Յուլիանու գլխաւոր բանակին հետ[3]: Այդ վտանգաւոր պահուն Շապուհ կը մօտենար քաջ սպառազինուած և խոշոր բանակով մը. վասնզի Պարսիկք նախ իրենց հիւսիսային սահմանագլխին վրայ սպասած էին թշնամւոյն[4]: Հռովմայեցւոց համար սակայն ամենէն աղետաբերը այն եղաւ որ, ճիշդ այդ տագնապալից վայրկենին կայսրը թըշ-

1. Ամմ. 24,7,1:

2. Ամմ. 25,7,12. ուստի ճշմարիտ չէ, երբ Լիբանիոս Ճառ Ա. 609 Արշակայ յապաղումը Յուլիանու հանդէպ անիրաւութիւն մը կը համարի: Լիբանիոսի այս կարծիքին հետևած է նաև Gibbon IV 185:

3. Ամմիան 24,7,7–8:

4. Մագնոս Խառանցի և Եւտիքիանոս, որոնք երկուքն ալ Յուլիանու ընկերած էին, կ'աւանդեն թէ թագաւորը Պարսկահայք փախած էր, FHG IV 5-6:

նամեաց նետէ մը խոցուելով ինկաւ մեռաւ[1]։ Արշաւանքը կորսուած էր։

Վհատութիւնը տիրեց բանակին մէջ․ զօրքը կորսնցուց իր արիութիւնը և պաղարինութիւնը։ Սպայներու խորհրդի մը մէջ Յ ո վ ի ա ն ո ս կայսր ընտրուեցաւ[2], բայց ան իսկոյն ցոյց տուաւ թէ այդ կարեւոր վայրկենին համար ամենէն աւելի անյարմար անձն էր։ Վասնզի ան քաջութեան ո՛ր և է փորձ մը չըրաւ, այլ յուսահատեցաւ Հռովմայեցւոց վիճակին վրայ, և Շապուհի պատգամաւորներ ղրկելով խաղաղութեան և իր բանակին փրկութեան համար պայմաններ խնդրեց։ Վատասիրտ ու երկչոտ Յովիանու և յաղթական Շապհոյ մէջ հետևեալ դաշինքը կնքուեցաւ (յուլիս 363)․ Այն երկիրներէն, զորս երբեմն Գաղերիոս Պարսիկներէն առած էր, Աղձնիք, Մոկք, Ծաւդէք, Ռեհիմենէ և Կորդուք տասն և հինգ բերդերով միասին ետ պիտի դարձուէին Պարսից[3]․ Կաստրա

1. Ամմ. 25,3։
2. Ամմ. 25,5,4։
3. Անուանց հինգ թիւը պէտք չէ զմեզ շփոթցնէ և պէտք չենք կարծել որ հիմայ տրուած երկիրներու ծաւալը նոյն ըլլայ, ինչ որ 297ի դաշինքով առնուած էր (տես էջ 261)։ Առ երևոյթ նոյնութիւն մը կայ միայն։ Առաջ Հռովմայեցիները առին մեծ սատրապութիւններն Ծոփք, Անգեղտուն, Աղձնիք, Կորդուք, և Ծաւդէք․ Կորդուքը ու Տիգրիս գետ Կորդուքէն դէպ ի վար սահ-

Մաւրօրում, Սինգարա և Մծբին քաղաքները — վերջին երկուքը առանց բնակչաց — Պարսից պիտի յանձնուէին. Հռովմայեցիք պիտի չօգնէին Արշակայ, երբ Պարսիկք անոր վրայ յարձկէին [1]։

Վատ Յովիան ստորագրեց այս պայմաններուն։ Այսով ոչ միայն Անդրտիգրիսեան կալուածները և դարերէ ի վեր հռովմէական Միջագետքը թշնամւոյն ձեռքը մատնուեցան, այլ նաև Հայաստան, որ Սասանեանց սկսելէն ի վեր գրեթէ ան-

ման եղան երկու տէրութեանց։ Կորդուքէն դէպի հիւսիսակողմ հայկական երկիր էր, որ այդ ժամանակ դէպի Մարաց կողմն ընդարձակուեցաւ։ Իսկ այժմ 363ի դաշինքով Պարսից եղան միայն Աղձնիք, Կորդուք և Ծաւդէք. Ծոփք և Անգեղտուն Հռովմայեցւոց մնացին և երկար ժամանակ իբր հռովմէական սատրապութիւնք կառավարուեցան։ Յամի 363ին հռովմէական և պարսկական եղած սատրապութեանց, կամ լաւ ևս Հռովմայեցւոց և Պարսից սահմանն եղաւ Նիմփիոս–Պաթմանու գետը, որ հզօր օժանդակ մ'է Տիգրիսի։ Մնացած երկու անուններէն Մոկքը գաւառ մ'է Կորդուք նահանգին և հետևաբար անոր մէջ կը հասկցուի։ Մեզի ծանօթ չէ պատճառը, թէ ինչո՛ւ այդ անունը առաջին դաշանց մէջ յիշուած չէ իսկ երկրորդին մէջ յիշուած է։ Ռեհիմենէն պէտք է, ըստ Güterbock էջ 10 ծան. 3ի, Ծաւդէքի հարաւ-արևելեան կողմը փնտռել։ Յամի 410էն մնացած սինհոդի մը գործերուն մէջ Աղձնիք, Կորդուք, Ծաւդէք, Ռեհիմենէ և Մոկք միասին կը յիշուին իբր Մծբնայ մետրոպոլիտական եկեղեցւոյն հինգ թեմերը, հմմտ. Հիւբըշման Հին Հայոց տեղւոյ անունները էջ 32 ծան. 2. Marquart Eransahr էջ 170–171։

1. Ամմիան 25,7,9–12. Փաւստոս Դ 21. Զոսիմոս 3,31։

պայման ինքզինքը Հռովմայեցւոց բազկին մէջ նետած էր, և մանաւանդ Արշակ Թագաւորը, որ կայսերաց միշտ բարեկամ և հաւատարիմ մնացած էր, և իր կարևոր դիրքին մէջ անոնց մեծ ծառայութիւններ մատուցած և իր հռովմէասէր զգացումներով զամենքը գերազանցած էր, Հռովմայեցիներէ մատնուեցաւ իր ոխերիմ թշնամւոյն ձեռքը։

Յովիանու այս գործը, զոր հեթանոս մատենագիրն Ամմիան իրաւամբ ամպարիշտ կը կոչէ, մահացու հարուած մը եղաւ Հայոց թագաւորութեան համար, որ արդէն առանց ասոր բաւական տկար էր, և որ բնականաբար այսուհետև պիտի չկարենար ինքզինքը պաշտպանել անհամեմատ զօրաւոր թշնամւոյ մը դէմ. Թշնամի մը՝ որուն առջև Հռովմայեցիք ինքնին այնքան անարգ կերպով խոնարհեցան։ Ինչ որ մենք ասկէ վերջ պիտի տեսնենք ուրիշ բան չէ եթէ ոչ հոգևարքը երիտասարդի մը, որ չուզեր մեռնիլ և զոր սակայն թշնամւոյն սուրը վիրաւորած է և թոյլ չտար անգամ մ'ալ վեր կանգնելու։

Արշակայ իբրև յոյս միակ իր աշխարհին ներքին ուժերը կը մնային։ Բայց երկրին նոր հանգամանքը նոր ակնկալութիւններ դրած էր նախարարներէն ոմանց առ-

չև, որոցմէ մանաւանդ դեռ Միհրը պաշտողները Պարսից կուսակից էին։ Արշակ լաւ գիտէր իր աւատականներու զգացումը, որոցմէ ոմանք գրեթէ այնչափ զօրաւոր էին որքան ինքն թագաւորը։ Այսպիսի հզօրներու հանդէպ թագաւորին անզօրութիւնը Արշակ շատ լաւ ըմբռնած էր։ Այս անտեղութիւնը վերցնելու համար անիկայ շինեց Ա ր շ ա կ ա ւ ա ն քաղաքը, որպէսզի այդ քաղաքին բնակիչներէն միայն թագաւորին հնազանդող գնդեր պատրաստէ և անոնցմով իր նախարարներուն ոյժը կոտրէ և կամ գէթ զանոնք իրենց չափին մէջ պահէ։ Արշակ կը մտածէր քօղաքներու տեսակ գնդեր մը ստեղծել, զորս ուզածին պէս պիտի կարենար գործածել ի պաշտպանութիւն թագի իրաւունքներուն։ Քաղաքը շուտ բազմամարդացաւ, վասնզի ամէն յանցաւոր, ոճրագործ և պարտատէր կրնար հոն երթալ և անպատիժ ապրիլ։ Նախարարները տեսան իրենց սպառնացող վտանգը և գացին կործանեցին արքունի այդ դաստակերտը[1]։ Այս պատճառ մ'էր գժտութեան թագաւորին և նախարարներուն մէջ։ Այս գործին վրայ աւելցան նաև Արշակայ կողմանէ ուրիշ պատճառ-

1. Փաւստոս Դ. 12–13։

ներ — այսպէս իր եղբօրորդւոյն Գնէլայ սպանութիւնը, որպէս զի անոր փառանձեմ կինը իրեն առնու — որով ան չէր կրնար բոլորովին սիրով և խաղաղութեամբ ապրիլ իր նախարարներուն հետ։

Ներքին այս վիճակը Պարսից թագաւորին համար դիւրացուց իր շատոնց երկնած դիտաւորութիւնները գործադրելու։ Այսուհանդերձ կը տեսնուի որ ան քիչ մը հանդարտ կեցած ըլլայ մինչև Յովիանու մահը (16 փետր. 364)։ Անոր մեռնելով Շապուհ ինքզինքը այլևս ազատ համարեց դաշանց պայմաններէն և սկսաւ յայտնապէս յարձակիլ Հայաստանի վրայ[1]։ Բայց դիւրին գործ մը չէր նուաճել քաջապէս ամրացուած երկիր մը, ինչպէս որ էր այդ ժամանակ Հայաստան։ Արշակ և իր ժողովուրդը չորս ամբողջ տարիներ դիւցազնական դիմադրութիւն մ'ըրին Պարսից[2], որուն մանրամասնութիւնները Փաւստոս կենդանի գոյներով նկարագրած է[3], ինչ որ նաև Ամմիան կարճ և ճշդիւ աւանդած է[4]։

Շապուհ սկզբան նենգ գործածեց և Ար-

1. Ամմիան 27,12,1. 30,2,3։
2. Ամմ. 27,12,2։
3. Փաւստոս Դ. 22-54։
4. Ամմիան 27,12,1-4. 25,7,12։

շակը գեղեցիկ խոստումներով իր քով հրաւիրեց։ Արշակ չգնաց հոն։ Պարսիկը վաստըկեցաւ քանի մը նախարարներ և յանկարծական յարձակումներով ինչ ինչ տեղեր գրաւեց Հայաստանի մէջ, բայց ոչ առանց արիւն թափելու։ Երբ տեսաւ որ բռնութեամբ գործը երկայն կ՚երթայ, սուտ երդման և խաբէութեան դիմեց։ Արշակը իր խօսքին վրայ վստահացնելու համար իր վարագակնքովը կնքուած աղ խրկեց անոր, ինչ որ Պարսից մէջ ամենէն սրբազան երդում էր։ Ասոր վրայ Արշակ, գլխաւորապէս իր շրջակայէն բռնադատուած, այցելութեան գնաց արքայից արքային, որ զայն՝ հակառակ այնքան երդմանց՝ ճաշի մը միջոց բռնեց, ոսկի շղթաներով կապեց և աչքերը կուրցնելով Անյուշ բերդը փակեց[1] (367)։ Դժբաղդին կեանքը աւելի դառնացնելու համար նաև անոր քաջ սպարապետ Վասակ Մամիկոնեանը բռնեց, և պարսկական բարբարոսութեան համեմատ մորթազերծ ընելով՝ զայն յարդով լեցուց և Արշակայ առջև դրաւ[2]։

1. Հիւսիսային Շոշաստանի մէջ Կիլկերտ, զոր H. Rawlinson գտաւ, հմմտ. Nöldeke Aufsätze էջ 109։
2. Փաւստոս Դ. 53–54. Ամմիան 27,12,2–3. 25,7,12. Պրոկոպ. Պարսկական պատմ. 1,5։

Այս էր դժբաղդ թագաւորին, Հռովմայեցւոց հաւատարիմ բարեկամին ճակատագիրը։ Արշակայ ժամանակ սուրբ Ներսէս Պարթեւ կաթողիկոսի գործակցութեամբ Հայաստանի մէջ շատ մը բարեզարդութիւններ եւ հաստատութիւններ ստեղծուեցան, որպիսիք հազիւ այսօրուան Եւրոպիոյ տէրութեանց մէջ կան, այսպէս դպրոցներ, հիւանդանոցներ, որբանոցներ, աղքատանոցներ եւ նման հաստատութիւններ, որոնք այդ ժամանակ Հայաստանի շատ մը քաղաքներուն մէջ հիմնուեցան[1]։ Բաղաքակրթական այս յառաջադիմութիւնը դիւրաւ պիտի ըմբռնենք, եթէ միայն աչք մը նետենք այդ ժամանակի մէջ ծաղկող Լիբանիոս հռետորի հայ աշակերտաց բազմութեան վրայ, զորս նշանաւոր Յոյնը իր նամակաց մէջ կը յիշէ։ Անշուշտ օտար աշխարհներ գացող այս ուսանողներէն շատերը արքունի ծախքով կը պահուէին, ինչպէս որ Արշակայ յաջորդներէն ոմանք այս առատաձեռնութիւնը ըրին։ Հելլենականութեան նոր հոսանք մը սկսած էր Հայաստան Տրդատ Գ.ին ի վեր, որուն Արշակ եւ Ներսէս հայրապետ նոր զարկ մը տուած էին։

1. Փաւստոս Դ. 4։

Արշակայ ձերբակալութենէն անմիջապէս վերջ Շապուհ սկսաւ Հայաստանը վրդովել. «բայց դիւրին գործ չէր Հայաստանի տիրել: Իրաւ է որ Շապուհ Արշակը ձեռք ձգեց, բայց ատով դեռ հեռի էր տիրանալէ երկրին՝ որ շատ մը բնական բաժանումներով զատուած է, և նախարարներուն՝ որոնք գրեթէ անկախ կ'իշխէին հոն: Շապհոյ տիրապետութիւնը չէր կրնար նաև տևական ըլլալ: Հայաստանի մէջ քրիստոնեայները ընդհանրապէս Հռովմայեցւոց կողմն էին, իսկ զրադաշտականները, որոնք դեռ միշտ բազմաթիւ էին, Պարսկաց կողմը: Ասոնց վրայ աւելցնելու է նաև անձնական և փոփոխուող շահերը նախարարներուն, որոնք կ'ախորժէին իրենցմէ վեր ոչ մէկ տէր ճանչնալ[1]»:

Երկու ազգեցիկ Հայեր, Կիւլակ Ներքինին և Արտաւան, Շապհոյ կողմը անցած էին: Սա հայրենեաց երկու մատնիչները պարսկական բանակներու առաջնորդ կարգելով Հայաստան ղրկեց, որպէսզի զայն նուաճեն: Ասոնք եկան և պաշարեցին (368 ձմեռ) Արտագերս բերդը, ուր Արշակայ Թագուհին Փառանձեմ և Թագաժառանգը ՊԱՊ (367 - 374) հարուստ

1. Nöldeke, Aufsätze 101.

գնդերով ամրացեր էին[1]։ Անաւիկ բերդին պաշարումը շատ երկնցաւ և խիստ ձմեռը սաստիկ կը նեղէր պաշարողները։ Երկար բանակցութիւններէ յետոյ փառանձեմ թոյլ տուաւ որ Կիւլակ և Արտաւան բերդ մըտնեն, խաղաղութեան մասին խօսելու համար։ Հոն գեղեցիկ կնոջ արտասուքը երկու ուրացեալներուն ոչ միայն կարծր սիրտերը ամոքեց, այլ նաև զանոնք այնպէս շահեցաւ իր դատին համար, որ յաջորդ օրերու մէջ անոնց գործակցութեամբ Պարսից բանակը առնուեցաւ և պաշարողները բոլորովին ջարդուեցան[2]։

Պարսկական զօրքին կոտորածը ինչպէս նաև անոնց առաջնորդներուն անհաւատարմութիւնը արքայից արքային մէջ ամենամոլեգին զայրոյթ մը արթնցուցին, որ անով աւելի սաստկացաւ որ պաշարեալները կարճ ժամանակ առաջ գահաժառանգ Պապը գաղտնի կերպով Վ ա ղ է ս (364-378) կայսեր ղրկած էին, և սա երիտասարդ

1. Ամմիանոս հրատարակութեանց մէջ Պապի անունը Para տպուած է, թէև Վատիկանեան լաւագոյն ձեռագիրը ճշդիւ Papa ձևը պահած է։ Պապի անունը կը յիշէ նաև Ս. Բարսեղ իր Թղթերուն մէջ, 120. 121։ Պապ անուան կը հանդիպինք նմանապէս Պարսից մարտիրոսներուն մէջ, Bolland. Acta Sanctorum, 22 Apr. հտր. 3 էջ 21։

2. Ամմ. 27,12.5–8։

իշխանն ընդունած և թագաւորական պատիւներով անոր բնակութեան տեղ տուած էր Պոնտոսի Նէոկեսարիա քաղաքը, ուր կայսերական ծախսով պիտի ապրէր[1]։

Կիւլակ և Արտաւան, որոնք այժմ փառանձեմի հետ միասին տէրութեան վարիչի կամ խնամակալի դերն ունէին, պատգամաւորներ ղրկեցին կայսեր և անոր օգնականութեան հետ միանգամայն Պապը իբրև թագաւոր խնդրեցին։ Անոր վրայ կայսրը Տերենտիոսին յանձնեց (369 *գարնան*) *որ Պապը Հայաստան տանի, ուր նա ժամանակ մը առանց թագաւորի տիտղոս և նշանները կրելու երկիրը պէտք էր կառավարել։ Յովիանու դաշանց համեմատ կայսրը զինուորական օգնութիւն չղրկեց*[2]։

Այսու հանդերձ Վաղէսի այս չափաւորութիւնը զինուորական միջամտութենէ մը աւելի թուեցաւ՝ ինքզինքը աստուած մը համարող Շապհոյ, որ իսկոյն մեծ բանակներ ժողովեց և ահագին զօրութեամբ մտաւ ի Հայս։ Հոն Հռովմայեցի չկար, իսկ Պապ չէր կրնար յայտնի պատերազմով ճակատիլ անոր դէմ, ուստի հինգ ամսոյ չափ ծածկուեցաւ լեռներու և անտառ-

1. Ամմ. 27,12,9. Թեմիստիոս ճառ Ը 116C։
2. Ամմ. 27,12,10։

ներու մէջ։ Շապուհ և իրեն հետ Պարսից կուսակից Հայերը շատ մը բերդեր և քաղաքներ առնելէն յետոյ — որոց մէջ էր նաև Արտաշատ — իր բանակները կեդրոնացուց Արտագերսի շուրջը և վերջապէս առաւ զայն։ Արշակի թագուհին և գանձերը Շապհոյ ձեռքն ինկան, որ նաև Հայոց դէպի Մարաստան տարածուող խոշոր գաւառ մը իր երկրին հետ միացուց։ Տիգրոն դառնալէն վերջ այրասիրտ փառանձեմը նախատալից սպաննեց[1]։

Վաղէս կայսրը, որ աւելի պատերազմ ունենալ քան ընել կ'ուզէր, այնքան աւերում քանդումէն վերջ հռովմէական բանակ մը ուղարկեց Արինթէոս կոմսի հրամանատարութեան տակ՝ Հայաստանի պաշտպանութեան համար, ուր Պապ թագաւորը քիչ մնաց որ Շապհոյ հետ համաձայնութեան մը գար։ Վասնզի ան տեսած էր որ Հռովմայեցւոց օգնութիւնը միշտ կ'ուշանայ, իր երկրին մայրաքաղաքը և ուրիշ շատ բերդեր առնուեցան, և ինքն իբր մահապարտ փախստական մը հինգ ամիսներէ ի վեր թաքստոցներու մէջ կը թափառի այն երկրին, որուն ապահով թագը իրեն կը խոստանար հզօր արքայից ար-

1. Փաւստոս Դ 54։ Ամմ. 25,7,12. 27,12,12։

քայն։ Այս մտածութիւններով Պապ խաբուեցաւ նենգաւոր Շապուհի խոստումներէն և անոր ղրկեց (370) Կիւլակի և Արտաւանու գլուխները, որոնք յիրաւի իր հօր դաւաճաններ եղած էին, բայց այժմ իր լաւագոյն խորհրդականներն էին։ Բարեբաղդաբար ճիշդ այդ պահուն հասաւ Արինթէոս և անով ընդհատուեցան անդրագոյն բանակցութիւններ Պարսկին հետ և երկրին աւերումը[1]։ Շապուհ դադրեցուց Պապին ետևէ իյնալը և կայսեր գանգատեցաւ դաշանց չպահուելուն համար։ Բայց այդ ժամանակ Վաղէս արդէն Տերենտիոսը Վրաստան ղրկած էր, և անով ոչ միայն Հայաստանի մէջ խաղաղութիւն տիրած էր, այլ նաև Վրաստանէն հալածուած էին Պարսիկք և կայսեր հաւանութեամբ Վրաստան երկու թագաւորութեանց բաժնուած էր։

Այս լուրին վրայ կատղեցաւ Շապուհ. վրէժ միայն գոռալով ժողովեց իր պետութեան և իր դրացիներու զօրութիւնը և բուռն կերպով դիմեց Հայոց և Հռովմայեցւոց դէմ[2]։

1. Թեմիստիոս Ճառ ԺԱ 149B. Sievers, Studien էջ 269. Tillemont V 384.

2. Ամմ. 27,12,13–18. Թեմիստիոս Ճառ ԺԱ 148D. Թէոդորետոս Պատմ. Եկեղ. 4,32. հմմտ. Nöldeke, Aufsätze 102.

Յամի 371 գարնան Թագաւորին և կայսեր ու Հայոց բանակները դիմացէ դիմաց էին Ձիրաւայ դաշտին մէջ։ Ինքն կայսրը մնաց Յերապոլիս և պատերազմի ղրկեց Տրայիանոս կոմսը և Ալամանաց իշխանը Վադոմար, ապսպրելով անոնց որ թշնամին կռուի չգրգռեն և պատերազմը նախ իրենք չսկսին։ Պարսից գնդերը զիրենք այնպէս նեղեցին, որ Հռովմայեցիք զէնք գործածել ստիպուեցան և փառաւոր յաղթութիւն մը տարին թշնամեաց վրայ։ Յետոյ փոքր ընդհարումներ տեղի ունեցան փոփոխ բաղդով, և վասնզի տարւոյն եղանակը առաջ գացած էր՝ զինադադար մը կնքեցին, որ կրնայ պատերազմին Պարսից համար անյաջող ելքը և կամ իրենց պետութեան ներքին խառնակութիւն մը ցուցնել։ Կայսրը Անտիոք քաշուեցաւ իսկ Շապուհ Տիզբոն[1]։

Ասոր յաջորդեցին խաղաղութեան քանի մը տարիներ, որոնք սոսկալի ողբերգութեամբ մը վերջացան։ Տերենտիոս Հայաստան մնացած էր իբր հրամանատար հռովմէական գնդերու։ Սա այն տեսակ մարդիկներէն էր, որոնք ամեն տեղ երկպա-

1. Ամմ. 29,1,1–4. Համտ. Թեմիստիոս Ճառ ԺԱ 149B։ Թեմիստիոս այս ճառը խօսեցաւ 373 մարտ 28ին։

*ռակութիւն կը ձգեն: Ինքը և իր գաղափա-
րակիցները երիտասարդ Պապի յանդգնու-
թենէն և ձեռներէցութենէն կը վախէին և
շարունակ զայն կայսեր առջև կ'ամբաստա-
նէին, չափազանցութիւններով: Հաւանա-
կանաբար Պապ Շապուհէն եկող մարդիկ-
ներ կոպտաբար չէր վռնտած, և կը մտա-
ծէր նաև անոր հետ խաղաղութիւն մը
կնքել [1]: Վաղէս, արդէն կասկածոտ և դիւ-
րահաւան մէկը, Պապը Տարսոն կանչեց*
(372) *իբր թէ պատերազմի ստիպողական
գործերու մասին անոր հետ պիտի խոր-
հրդակցի: Պապ եկաւ, բայց ոչ խորհըր-
դակցութիւն տեղի ունեցաւ և ոչ ալ տե-
սակցութիւն մը կայսեր հետ. այլ պա-
տուաւոր կերպով ան հսկողութեան տակ
առնուեցաւ: Թագաւորը ծածկաբար լսեց
թէ Տերենտիոս ի՛նչ զրպարտութիւններ
ըրած էր իր մասին, և իսկոյն գուշակեց
թէ ո՛րքան ծանր վտանգ կը սպառնար իր
կեանքին այժմ: Պապ վճռեց ամէն գնով
իր գլուխը ազատել:*

*Ան իր քովը կանչեց Հայաստանէն ի-
րեն ընկերացող երեք հարիւր հեծեալնե-
րը, անոնց սեպաձև բանակի մը ձև տուաւ,
և լոյս օրով յանդուգն և աներկիւղ կեր-*

1. *Համմ. Փաւստոս* Ե. 32. *Ամմիան* 30,2,1:

պով իր ամենաերագ ձիերով քաղաքին ճամբաները ճեղքեց և դրան պահապանները սարսափեցնելով փախաւ իրեններով։ Զինքը բռնելու համար ետևէն վազող լեգէոն մը շուտով ետ դարձաւ քաղաք, վասնզի Հայոց կայծակի պէս Թափող նետերը Թէ՛ զինուորները և Թէ զինուորական տրիբունները զարհուրեցուցած էին։ Պապ երկու օր երկու գիշեր անդադար ճամբորդելով հասած էր Եփրատ գետը, որ ջրոց յորդուԹեամբ անանցանելի էր ձիով։ Մերձակայ հնձաններէն տիկեր գըտնելով նախարարք և ինքը Թագաւորը անոնց վրայ նստած անցան գետը, և այլևս իրենք զիրենք ապահով համարելով սկսան կամաց երԹալ, և ճամբաներուն շատ տեղեակ չըլլալով ոլոր մոլոր ուղիներով բաւական դանդաղ կը յառաջէին։ Այս լսելով Վաղէս անմիջապէս հազար ԹեԹևազէն նետաձիգ հեծեալներ անոնց ետևէն արձակեց Դանիէլ կոմսի և Բարզիմերէս ասպարակրաց տրիբունի առաջնորդուԹեամբ, որոնք այդ կողմերը աւելի լաւ կը ճանչնային քան Հայք։ Դանիէլ և Բարզիմեր կարճ ճամբաներով Հայերու առջևն առին և գացին բռնեցին երկու ճամբաներ, որոնք երեք մղոն միայն իրարմէ հեռու էին և որոցմէ հարկ էր անցնիլ Պապ։ Բայց

երջանիկ դիպուած մը և իր արթնամտութիւնը փրկեց Թագաւորը: Վասնզի դիմացի կողմէն եկող ուղևոր մը տեսնելով որ երկու ճամբայները զինուած զօրքերով բռնուած են, վախէն մացառներու մէջէն ծածուկ արահետներով անցաւ այդ կտորը և պատահեցաւ Հայոց, որոնք յոգնած կը հանգչէին: Հայ զինուորներ բռնեցին ուղևորը և Պապայ բերին, որուն ան ծածուկ կերպով պատմեց թէ ի՛նչպէս ճամբայները բռնուած էին: Պապ առանց պաղարիւնութիւնը կորսնցնելու կանչեց իր զինուորներէն մէկը և վտանգը առանց անոր իմացնելու զայն ղրկեց դէպի ճամբայներէն մէկը, ուղւոյ պիտոյքները հոգալու պատրուակաւ. յետոյ կանչեց երկրորդ մը և զայն ևս նոյն պատրուակով միւս ճամբով ղրկեց: Մինչ Հռովմայեցի զօրավարները այդ զինուորները բռնելով իւրաքանչիւրը կը կարծէր թէ Պապը վայրկեանէ վայրկեան իր ձեռքը պիտի ունենայ և բոլոր ուշադրութիւնը ճամբուն վրայ դարձուցած էր, Պապ հրամայեց ուղևորին որ իր եկած արահետով իրենց առաջնորդէ: Այսպէս թփուտներու և մացառներու մէջէն անտեսաբար անցնելով ազատեցան և հասան Հայաստան, ուր ժողովուրդը զիրենք մեծ խնդութեամբ ընդունեցաւ: Շատ ուշ

էր երբ Դանիէլ և Բարզիմեր հասկցան թէ խաբուած էին, և անիկայ զոր կը կարծէին միայն ձեռք երկնցնելով բռնել շատ հեռի էր իրենցմէ։ Դարձան Տարսոն և անվերջ ծաղրածութեանց և հեգնութեանց նիւթ եղան. բայց ասիկայ ի վնաս Պապին եղաւ։ Վասնզի այս զօրավարները չդադրեցան այնուհետև Պապը կայսեր առջև զրպարտելէ, և նանրահաւատ Վաղէսը համոզեցին որ Պապ Կիրկէա աստուածուհւոյն կախարդութիւններով թէ՛ իրեն և թէ իր ընկերներուն մարմինը մշուշի փոխած և այնպէս աներևութաբար իրենց աչքին առջևէն փախած ըլլայ։

Հակառակ այսքան դէպքերու Պապ շարունակեց հաւատարիմ մնալ կայսեր. բայց Վաղէս վճռած էր պատանի թագաւորը անհետացնել։ Ան գաղտնի պատուէր ղրկեց Տրայիանոս կոմսին, որ Տերենտիոսի ձախորդ փորձերէն վերջ Հայաստանի լեգէոններուն գլուխ կարգուած էր, որ Պապը նենգով կամ բռնութեամբ սպաննէ։ Միւս կողմանէ կայսրը ամենասիրալիր նամակներ կը գրէր Պապին և պատիւներով և բարեկամական ցոյցերով զայն կը ճոխացնէր։ Երկու տարի վերջ Պապ, որ այնչափ անգամներ կոչունքի հրաւիրած էր Հռովմայեցի զօրապետը, կարծեց թէ քրիստո-

նեայ կայսեր հետ հին բարեկամութիւնը այլեւս վերահաստատուած է, և առանց կասկածի ընդունեցաւ Տրայիանու հրաւէր մը և փոխադարձ ճաշի գնաց անոր բանակը: Կոչունքի ժամանակ, մինչ երիտասարդ Թագաւորը գինւոյ բաժակը ձեռքը բռնած և երաժշտական գործեաց քաղցր ձայնովը կը զուարճանար, երկու Հռովմայեցի զինուորներ սակրով ետեւէն զարկին զինքը և վիրաւորեցին: Պապ և իր ընկերները փորձեցին պաշտպանել իրենք զիրենք, բայց հարուածները աւելի շատցան և Արշակունի արիւնը խառնուելով հռոմէական գինիին հետ ողողեց հիւրընկալ սեղանը (374 աշուն)[1]:

Այսպիսի վերջ ունեցաւ դժբաղդ Թագաւորը: Հայր և որդի զոհ գացին Հռովմայեցւոց վատութեան: Երկուքին ալ դահիճ և դաւաճան Հռովմայեցիք եղան, սա տարբերութեամբ միայն որ մէկը օտարի ձեռքով սպաննեցին իսկ միւսը իրենց անձամբ:

Այս ոճիրէն վերջ ազգին գլխաւորները ժողովեցան իրենց վիճակին վրայ խորհելու համար, բայց չէին կրնար որոշել երկու մարդասպաններէն ո՛րը լաւ համարել.

1. Ամմ. 30,1,1–22. համմ. Sievers, Studien էջ 269.

և վասնզի առանց երկու պետութիւններէն մէկուն յենլու չէին կրնար իրենք զիրենք միւսին դէմ պաշտպանել, իսկ երկուքը միանգամայն թշնամացնել խենդութիւն պիտի ըլլար [1], ուստի զարմանալի աստուածաբանութեամբ մը քրիստոնեայ մարդասպան մը աւելի լաւ համարեցին քան հեթանոս մը, և գոհ մնացին երբ Վաղէս երիտասարդ և քաջ Արշակունի մը, ՎԱՐԱԶԴԱՏ (374–377), թագաւոր պսակեց և Հայաստան ղրկեց [2]։

Պապի սպանութեան լուրը նաև Շապհոյ ականջը հասած և զայն տխրութեամբ լեցուցած էր. վասնզի Շապուհ կը յուսար երիտասարդ թագաւորը իր կողմը շահիլ [3]։ Երբ իր այս յոյսը օդ ելած տեսաւ՝ Արշակ անուամբ նուիրակ մը ղրկեց կայսեր, և առաջարկեց որ Հայաստանը՝ կռիւներու այս մշտնջենաւոր պատճառը՝ մէջերնին բաժնեն։ Վաղէս պատասխանեց թէ ինք բան մը չկրնար փոխել դաշանց մէջ գրուածներէն։ Սակայն երբ Շապուհ յայտարարեց թէ դաշինքը միայն Յովիանոսի հետ կը զօրէր, կայսրը անոր ղրկեց Վիկտորը՝

1. Փաւստոս Ե 33։
2. Փաւստոս Ե 34. անտարակոյս ասիկայ էր, զոր երբեմն Տերենտիոս Պապի տեղ ուզած էր, Ամմիան 30,1,4։
3. Ամմիան 30,2,1. Փաւստոս Ե 32։

որ իր ասպահապետն էր և Ուրբիկիոսը՝ որ հրամանատարն էր Միջագետաց, ըսելու որ Շապուհ անիրաւ տեղ Հայաստանը կը պահանջէ, վասնզի երկուքն ալ դաշանց մէջ Հայերու թոյլ տուած էին անկախ ապրիլ[1]։

Այս գեղեցիկ էր։ Բայց կայսեր պատգամաւորները, ըստ Ամմիանու առանց կայսեր հրամանին, Հայաստանի քանի մը աննշան գաւառներ ընդունեցան, զորս իրենց տուաւ Պարսից թագաւորը։ Այս գաւառները Շապուհ կայսեր ներկայացուց մասնաւոր պատուիրակութեամբ մը որուն գլուխ կեցած էր Սուրէն։ Սակայն Վաղէս չուզեց ճանչնալ այս բաժանումը և յաջորդ ամառուան համար պատերազմի պատրաստուեցաւ[2]։ Բայց Շապուհ բարկութեամբ լեցուած հրաման տուաւ Սուրէնի զէնքով գրաւել այն գաւառները, զորս Վիկտոր և Ուրբիկիոս իրեն տուած էին։ Սուրէն շուտով կատարեց իր տիրոջ հրամանը[3]։

Վաղէս սակայն չկրցաւ իր լեգէոնները Արևելքի մէջ Պարսից դէմ գործածել. վասնզի Գոթաց վտանգը օրէ օր աւելի

1. Ամմ. 30,2,1-4։
2. Ամմ. 30,2,5-6։
3. Ամմ. 30,2,7-8։

սպառնալից կ՚ըլլար. Թրակիա արդէն ա֊ւերուած էր[1]։ Ուստի դարձեալ Վիկտորը ղրկեց Շապուհին, որպէս զի եղած բաժա֊նումը ճանչնայ։ Այսով Հայաստան Հռով֊մայեցւոց և Հայոց համար մշտնջենապէս կորսուած էր։ Լեգէոնները Հայաստանէն դուրս ելան[2]։

Յիրաւի Հայաստանը երկու ազդեցու֊թեան շրջանակներու բաժնուեցաւ, բայց կերպական դաշնադրութիւն մը տեղի չու֊նեցաւ։ Այս ժամանակէն սկսեալ մենք կը լսենք պարսկական Հայաստան և յունա֊կան (որ է հռովմէական) Հայաստան ա֊նուանակոչութիւնները։ Յունական Հա֊յաստանը գլխաւորապէս կը բաղկանար Եկեղեաց, Դերջանէ, Խորձեանէ, Կարինէ և հին հռովմէական սատրապութիւններէ, ինչպէս Ծոփք և Անգեղ տուն[3]. իսկ պարս֊կական Հայաստանը հինգ անգամ աւելի մեծ էր քան յունականը, որ, ինչպէս Փար֊պեցին կ՚ըսէ, հազիւ միայն Այրարատ նահանգին կը համապատասխանէր[4]։

Սկզբան երկու կողմերն ևս անուանա֊

1. Ամմ. 30,2,8. 31,8։
2. Ամմ. 31,7,1–2. Զոսիմոս 4,21։
3. Փաւստոս Զ 1. Խորենացի Գ 45. 46. Codex Theodosianus XII 13,6. հմմտ. Güterbock 21։
4. Փարպեցի էջ 20. հմմտ. Պրոկոպիոս, Շինուածք, 3,1։

կան թագաւորներ ունեցան։ Վարազդատ, զոր կայսրը Պապայ տեղ դրկած էր, չկըրցաւ Հայաստանի մէջ հաստատուն կռուան մ'ունենալ. վասնզի անիկայ իր անխոհեմութեամբ թշնամացեր էր Մամիկոնեան հզօր ընտանեաց հետ, և Մանուէլ Մամիկոնեան, Հայոց սպարապետը, զայն հալածեց Հայաստանէն[1]։ ԱՐՇԱԿ Գ (շուրջ 378–386), որդի Պապայ, Մանուէլի և իր մօր խնամակալութեան տակ Հայաստանի գահին վրայ դրուեցաւ. իսկ իր կրտսեր եղբայրը Վաղարշակ պէտք էր թագաւորին քով երկրորդական պատիւն ունենալ[2]։

Մինչդեռ Հռովմայեցիք Դանուբի ափանց վրայ բարբարոսաց հետ զբաղած էին, որոց դէմ տարուած էր նաև հայկական գունդ[3], Շապուհ արշաւանք մ'ըրաւ իր վերջին տարիներուն մէջ դէպի Ասորիք և Կապադովկիա. վասնզի անիկայ ժամանակին համաձայնութիւն մ'ըրած էր Յուլիանոս կայսեր տեղակալին Սալուստիոսի հետ, թէ Իւրոյպահակ անցքը,

1. Փաւստոս Ե 36։
2. Փաւստոս Ե 44։
3. Թեմիստիոս ճառ ԺԶ 207A. հմմտ. Sievers, Studien էջ 330. Գաթըրճեանի Բ 519 ծան. 2ը քիչ ճիշդ է։

որ է այսօրուան Տէրպէնտ, հասարակաց ծախսով պիտի ամրացնէին և պիտի պահէին հիւսիսական բարբարոսներու յարձակումներու դէմ։ Քանի որ անցքը միայն Պարսից ձեռքն էր՝ Հռովմայեցիք շատ հոգ չըրին անոր պահպանութեան, և երբ Հոնք անկից անցնելով սկսան աւերումներ գործել, Շապուհ անցքը ինք միայն ամրացուց և անոր ծախսին մէկ մասը հանեց հռովմէական երկիրներ աւարառութիւններ գործելով[1]։ Իր որդին Շապուհ Գ (383-388) հօրմէն աւելի շրջահայեաց մէկը չէր։ Մինչև իրեն թագաւորութեան առաջին տարին թէ՛ պարսկական և թէ յունական Հայաստանը մէկ թագաւոր միայն կը կառավարէր․ իսկ ինքը քանի մը հայ նախարարներու փափագին համեմատ պարսկական Հայաստանի վրայ առանձին թագաւոր մը կարգեց, որ է երիտասարդ Արշակունին ԽՈՍՐՈՎ Գ (383-391)։ Ասով Արշակ՝ որ Հռովմայեցիներէ ընդունած էր իր թագը՝ հարկադրուեցաւ իր բովանդակ Հայաստանի վրայ իշխելու իրաւունքէն հրաժարիլ, և ամփոփուեցաւ երկրին փոքրագոյն մասին մէջ, որ հռովմէական ազդեցութեան տակն էր[2]։

1. Յովհաննէս Լիւդացի 3,52-53. համմտ. Schiller II 410. Guldenpenning und Jfland էջ 120-1։
2. Փարպեցի էջ 19. Փաւստոս Զ 1. Խորեն. Գ 42։

Վերջապէս Թէոդոս Մեծ (379–395) ազատած էր Գոթաց տագնապէն և փորձեց հռովմէական պատիւը Արևելքի մէջ վերականգնել։ Ուստի 383ին ատենները ան ղրկեց բաւական մեծ բանակ մը[1], շատ հաւանաբար Ռիխոմար անուամբ փրանկ զօրավարի հրամանատարութեան տակ[2], որ կ'ըսուի թէ մինչև Տիգրիս հասած ըլլայ։ Այս բանակը պէտք էր նուաճել Սարակինոսաց ապստամբութիւն մը[3] — թերևս Ճանիքներու որոնք Հայաստանի հիւսիսակողմը խաղտեաց մէջ կը բնակէին[4] — և պաշտպանել Հռովմայեցւոց հովանաւորեալ Արշակը Հայաստանի մէջ ընդդէմ Պարսից. «Ապա եկին զօրքն Յունաց թագաւորին ի թիկունս, և թագաւորն Արշակ զԵկեղեաց գաւառաւ, և զօրքն Պարսից և արքայն խոսրով յԱյրարատ գաւառին»[5]։ Բայց պատերազմ տեղի չունեցաւ, այլ վէճը համաձայնութեամբ մը վերջացաւ և բանակները քաշուեցան[6]։

1. Թեմիստիոս ճառ ԺԸ 222. Պակատիոս Paneg. Theod. 24 (pan. lat. 12). հմմտ. Խորեն. Գ 42։
2. Լիբանիոս ճառ Ա 136. Նամակ 891։
3. Մալալաս Chron. ԷԼ 347. Պակատիոս Paneg. Theod. 22.
4. Պրոկոպիոս, Գոթական պատմ. 4,1։
5. Փաւստոս Ջ 1։
6. Փաւստոս Ջ 1. Թեմիստիոս ճառ ԺԶ 213A այս տարւոյ (383) յունուար մէկին կայսերաց առջև ըրած իր

«Ապա դեսպանք և հրեշտակք երկուց թագաւորացն Յունացն և Պարսից, միմեանց առ միմեանս երթևեկէին: Եւ այնուհետև առնէ խորհուրդ միաբանութեան հաւանութեան ընդ միմեանս թագաւորն Յունաց և թագաւորն Պարսից. և համարեցան զաշխարհն Հայոց նախ ընդ երկուս ի մէջ իւրեանց բաժանել» [1]:

Փաւստոսէ յիշատակուած հրեշտակութիւնները շատ անգամ կը յիշուին: Այսպէս Թէոդոս հատ մը ղրկեց Սպորակիոսի առաջնորդութեամբ [2], և երկրորդ մը՝ եթէ առաջնոյն հետ նոյն չէ՝ երիտասարդ Ստիլիքոնի առաջնորդութեամբ [3]: Յամին 384 Պոլիս հասաւ Պարսից Շապուհ Գ.ին հրեշտակութիւն մը, որ հռովմայեցի հեղինակաց բաւծին համեմատ պաղատագին խաղաղութիւն խնդրեց [4], բայց իրականութեան մէջ արքայից արքային պահանջները պըն-

բանախօսութիւնը վերջացուց փափագով մը, թէ Հռովմայեցիք նաև Հայերը առանց արիւն թափելու կարենային վերստին իրենցն ընել, ինչպէս որ Սկիւթացիները առանց արեան եղած էին:

1. Փաւստոս Զ 1:
2. Յովհ. Լիւդացի 3,53:
3. Կղ. Կղաւդիան, De consulatu Stilich. I 51–68. De nupt. Honor. 225:
4. Որոզիոս 7,34, Պակատիոս Paneg. Theod. 22. Սոկրատ 5,12. Մարկելլոս Կոմս, Chron. a. 384. հմմտ. Tillemont V 524. Nöldeke, Aufsätze 102.

դեց՝ յոյժ բարեբանուած և գովուած Թէոդոս կայսեր առջև, ինչպէս որ փաստս և գործերը կը վկայեն։ Դեռ ուրիշ պարսկական հրեշտակութիւններ ևս կը յիշուին. այսպէս 387ին հրեշտակութիւն մը պէտք չէր աւերուած Անտիոքը տեսնել[1]. երրորդ դեսպանութիւն մը Հռովմ ներկայացաւ կայսեր 389ին[2]։

Հայաստան այս դեսպանութիւններէն մէկուն ժամանակ բաժնուեցաւ։ Որոշ Թուականներ կը պակսին։ Ամենէն հաւանականը ինծ այն կը տեսնուի որ, Թէոդոս տեսնելով վերջին կայսերաց ժամանակ հռովմէական զէնքերու ընդհանուր անյաջողութիւնը կորովի Սասանեաններու հետ և վախնալով իր բնիկ պետութեան սահմաններուն վրայ բարբարոսաց կողմանէ եղած անդադար յարձակումներէն, 384ին ընդունեցաւ Հայաստանը երկուքի բաժնելու սկզբունքը, որ Հռովմայեցւոց համար շատ վնասակար էր։ Այդ ժամանակ երկու պետութիւնները Հայաստանի խնդրի մասին գլխաւոր կէտերու մէջ համաձայնութիւն մը կրցան գոյացնել մէջերնին,

1. Լիբանիոս ճառ Ա. 651. հմմտ. Sievers, Studien էջ 330։

2. Կղաւդիան VI. consul. Honor. 69-72. Թեմիստիոս ճառ ԺԹ 227C. հմմտ. Sievers, Studien էջ 330։

այնպէս որ այլեւս պատերազմի պատճառները հեռացուած էին [1]*: Իսկ երկրորդական կէտերու կարգաւորումը տեւեց դեռ մինչեւ* 389 *տարին, յորում Թէոդոս յունիս* 13*ին հանդիսաւոր կերպով Հռովմ քաղաքը մտաւ, եւ այս առթիւ Պակատիոս Դրեպանոս հռետորը ծերակոյտի մէջ իրեն բարի գալուստ շնորհաւորեց երկար ճառով մը. այս ճառին մէջ Պարսից Թագաւորին համար կ'ըսուի, թէ եւ մինչեւ հիմայ դաշնակից չէ, սակայն քեզի յարգանաց հարկ կը մատուցանէ* [2]*: Թէոդոս դեռ մինչեւ սեպտեմբեր մէկ Հռովմ մնաց եւ, ինչպէս որ տեսանք, հոս իրեն քով հասաւ Պարսից դեսպանութիւն մը, որ հաւանաբար բուն դաշինքով մը վերջացուց Հայաստանի մասին դեռ առկախ խնդիրները* [3]*:*

Նաեւ Փաւստոսի աւանդութիւնը յամրաքայլ կատարուած բաժանում մը կ'ենթադրէ: Ըստ իրեն երկու պետութիւնները մտածեցին Հայաստանը տկարացնել զայն

1. *Լիբանիոս Ճառ* Ա. 676, Բ 235 *կը վկայէ թէ Պարսից եւ Հռովմայեցւոց մէջ խաղաղութիւն կը տիրէր:*

2. *Պակատիոս* Paneg. Theod. 22. Baehrens *կ'ուզէ բնագրին* *adhuc non est foederatus* *բացատրութիւնը* *nomine foederatus*ի *փոխել, բայց այդ սրբագրութիւնը շատ գոհացուցիչ չէ, հմմտ.* Güterbock *էջ* 17 *ծան.* 4:

3. Marquart, Eransahr *էջ* 114 *առաջին բաժանում մը կը դնէ* 384*ին եւ երկրորդ մը* 389*ին:*

նախ երկու թագաւորութեանց բաժնելով[1]. յետոյ իւրաքանչիւր պետութիւն Հայաստանէն գաւառներ իրենին հետ միացուց, այնպէս որ թագաւորք իւրաքանչիւրը առանձինն անկարող էին դիմադրելու[2]։

384ի բաժանումէն վերջ գժտութիւն մը ինկաւ երկու սուսկ անուանական դարձած թագաւորներու մէջ. Արշակ պատերազմի մէջ վիրաւորուեցաւ և մեռաւ (իբր 386)։ Սա վերջին հայ թագաւորն էր որ Հռովմայեցւոց հետ վերաբերութիւն ունեցաւ։ Արշակ զաւակ չթողուց և կայսերք այնուհետև իրենց կողմանէ որ և է անձ մը կ'ընտրէին և կը ղրկէին, որ կոմս Հայաստանի անուամբ յունական բաժինը կը կառավարէր[3]։ Միանգա-

1. Փարպեցի էջ 19. 49 այս գործը Շապուհ Գ.ի ժամանակ կը դնէ։ Փարպեցի միակ հեղինակն է, որ Պարսից թագաւորը յանուանէ կը յիշէ։

2. Փաւստոս Զ 1։ Հայերը բնականապէս հանդարտ աչքով չէին կրնար դիտել իրենց երկրին բաժանումը։ Թերևս Հայաստանի մէջ շփոթութեանց հետ վերաբերութիւն ունենայ ինչ որ Մարկելլինոս Chron. ամ. 385 կ'ըսէ. «Թէոդոս կայսրը քանի մը արևելեան ազգերը իր տեղակալներու ձեռքով իբր իր իշխանութեան տակ նուաճեց»։ Նաև Կղաւդիան բանաստեղծը Epith. nupt. Honor. 220–3 կ'երգէ. «ինչ որ քու (Հոնորիոսի) քաջառազմիկ հայրդ (Թէոդոս) Ստիլիգոնի ընկերակցութեամբ ձեռք ձգեց անթիւ պատերազմներով, զորս Գեղոնը կամ Հայը տուաւ»։

3. Խորեն. Գ 46. Պրոկոպիոս Պարսկական պտրզմ. 2,3. Շինուածք 3,1։

մայն դեռ հայ սատրապներ գոյութիւն ունէին, որոնք թերեւս Արշակունի իշխաններ էին. ասոնցմէ մէկուն Թէոդոս ղրկեց կայսերական հրամանագիր մը[1]:

Պարսկական Հայաստանի մէջ թագաւորութիւնը դեռ գրեթէ կէս դար եւս շարունակուեցաւ: Խոսրով Բէն վերջ հոն թագաւորեց խաղաղասէր արքայն ՎՌԱՄՇԱՊՈՒՀ[2] (391–414), որուն ժամանակ Ս. Մեսրոպ († 441) գիտուն վարդապետը Հայոց գրերը գտաւ եւ Ս. Սահակայ գործակցութեամբ, որ շատ կարող եւ շատ ազդեցիկ կաթուղիկոս մ'էր, Հայոց մատենագրութիւնը եւ Հայոց լեզուն իր գագաթնակէտն հասաւ: Ամէն կողմ դպրոցներ բացուեցան եւ ամենէն աւելի տաղանդաւոր աշակերտներ արքունի ծախսով Աթէնք, Բիւզանդիոն, Անտիոք, Եդեսիա եւ Աղեքսանդրիա ղրկուեցան: Ընդհանուր խանդավառութեան մէջ Ս. Գիրքը հա-

1. Պրոկոպիոս Շինուածք 3,1. Խորեն. Գ 46. Codex Theod. XII 13,6 կը բովանդակէ Գրատիան, Վաղենտինիան եւ Թէոդոս կայսերաց պատուիրագիր մը, յամէն 387 յունիս 14, առ Գադդանա սատրապ Ծոփաց: Նաեւ Խորեն. Գ 47 այս ժամանակիս մէջ կը յիշէ Գազաւոն անուամբ նախարար մը, որ յունական Հայաստանի նախարարաց առաջնորդած է: Բոլորովին զուրկ չէր ըլլար շահեկանութենէ, եթէ այդ երկու անձանց նոյնութիւնը որ եւ է կերպով մը ապացուցուէր:

2. Փարպեցի 33 եւ այլն. Խորեն. Գ 50.51:

յերէն թարգմանուեցաւ, և քաղաքական անկման հակադրութեամբ՝ Հայաստանի մտաւորական կեանքը այնքան բարձրացաւ, որ Մեսրոպայ, Սահակայ և Վռամշապուհի ժամանակը իրաւամբ Ոսկեդար կոչուեցաւ հայ լեզուի և մատենագրութեան։

Բայց դժբաղդաբար Հայոց քաղաքական ազատութեան պէս նաև գրական զարգացումը կարճօրեայ եղաւ։ Վասնզի Յազկերտ Ա. (399-420) իր հարազատ որդին ՇԱՊՈՒՀը (415-419) ղրկեց իբր թագաւոր, յուսալով որ այս կերպով երկիրը աւելի դիւրաւ պիտի կարենայ պարսկացնել և բարձրագոյն շրջանակներու մէջ աւելի դիւրաւ Պարսից կրօնքը և սովորութիւնները մտցնել։ Բայց Շապուհ ո՛չ Արշակունի մ՚էր և ոչ ալ քրիստոնեայ մը. ուստի հայ ազնուականութիւնը չէր կրնար անոր հետ շատ համաձայն երթալ. անոր համար Շապուհ երբ լսեց թէ իր հայրը մեռած է փութով վազեց Պարսկաստան. բայց ինքը հոն սպանուեցաւ և Վռամ Ե (420-438 կամ 439) գահ բարձրացաւ[1]։ Սա երեք տարի հայ նախարարաց հետ կռուելէն յետոյ վերջապէս զիջաւ և Արշակունի մը պսակեց անոնց։

1. Փարպեցի 50-51. Խորէն. Գ 55.56։

Անիկայ էր ԱՐՏԱՇԷՍ Դ (422–428) կամ Արտաշիր, որդի Վռամշապուհի և Հայոց վերջին Արշակունի թագաւորը։ Բայց երիտասարդ իշխանը իր անբարոյականութիւններով և անխելք գործերով անհանդուրժելի դարձաւ երկրին, և նախարարք անոր անկումը կ'ուզէին. միայն Ս. Սահակ կաթողիկոսը, ժամանակին ամենէն նշանաւոր և ամենէն հեռատես մարդը, չուզեց նախարարաց հետ միաբանիլ։ Այսուհանդերձ ազգին գլխաւորները միացան և ամբաստանեցին իրենց թագաւորը Վռամի առջև, որ Արտաշէսի արդարացուցմանց առանց շատ մտիկ ընելու՝ գահէն վար առաւ զայն և կարճատես ու առանձնական շահ փնտռող հայ նախարարներու փափագին համեմատ 428ին Հայաստան տեղակալ մը ղրկեց, որ մ ա ր զ պ ա ն անուամբ այնուհետև երկիրը կը կառավարէր [1]։ Այսով թագաւորութիւն և Արշակունեաց հարստութիւն նաև պարսկական Հայաստանէն վերցուեցան։

Եթէ մենք հայկական այս փոքրիկ թագաւորութեան կործանման պատճառները փնտռենք, գլխաւորապէս երկու գործիչ-

1. Փարպեցի 52–64.69–70. Խորենացի Գ 58.63–64. Եղիշէ էջ 11։

ներու կը հանդիպինք, մին արտաքին իսկ միւսը ներքին։ Պարսկաստանի մէջ Սասանեան հարստութեան հաստատուելովը՝ Պարսիկք յարձակման և աշխարհակալութեան քաղաքականութիւն մը սկսան, որուն հանդէպ Հռովմ ինքզինքը տկար և կրաւորական ցոյց տուաւ։ Բացի Գաղերի յաղթանակէն, որ ուրիշ բան չէր բայց եթէ պաշտպանողական մը, հռովմայեցի կայսրները շատ գոհ էին եթէ կրնային իրենց սահմանը պաշտպանել։ Դէպքերը շուտով ցոյց տուին որ կայսերք նաև ատոր անկարող էին։ Վասնզի Կոստանդիոսի ժամանակ Միջագետքի բուն տէրերը Պարսիկները եղան, Յովիան զայն իրենց դաշինքով յանձնեց. Վաղէս բռնադատուեցաւ Հայաստանի վրայ ունեցած իր գերիշխանութեան կամ աւատատէրի իրաւունքէն հրաժարիլ. իսկ Թէոդոս շարունակեց այս զիջման քաղաքականութիւնը՝ ընդունելով Հայաստանի բաժանումը, զոր իր նախորդներն սկսած էին և զայն աւարտելով։ Եթէ մենք վերջին կայսերաց անհատական կարողութիւնը չենք կրնար ոչ մէկ կերպով համեմատել Շապուհ Բ՛ պէս աննկուն և կորովաշատ Թագաւորի մը հետ, սակայն պէտք ենք ըսել, որ կայսերք ատէպ պետութեան ուրիշ կողմերու մէջ զբաղած

էին. բարբարոսները իրենց դադար չէին թողուր, թէպէտև նաև արքայից արքայք յաճախ նման դիրքերու մէջ կը գտնուէին։

Երբ իւրաքանչիւր կայսր քայլ մը տեղիք կու տար Պարսից առջև, բուն Հայաստանի մէջ կը պակսէր միութիւնը, որ թերևս աւելի երկար կեանք մը տար երկրին։ Նախարարական դրութեան զօրանալը և զարգանալը՝ միանգամայն տկարանալ մ'էր Հայաստանի, վասնզի այդ դրութիւնը թագաւորութեան կործանման առաջնորդեց։ Հայաստանի մէջ կը պակսէր կեդրոն կազմող ոյժ մը, որ երկրին բոլոր կարողութիւնները միացնէր և հզօրագոյն թշնամւոյն դէմ դնէր։ Նախարարներ կամ աւատական իշխաններ ամէն ժամանակ և ամէն տեղ բնական նախանձորդներն եղած են թագաւորներու կամ աւատատէրերու, ինչպէս որ այս յայտնի կը տեսնուի նաև Միջին դարու Գաղղիոյ, Գերմանիոյ և ուրիշ ազգերու պատմութենէն. վասնզի ո՞վ էին կարոլինեանները, Կապետեանները և ուրիշներ, եթէ ոչ հզօր աւատականներ տկար աւատատէրերու։

Արշակունիներու ժամանակ, որոնք՝ սակաւ բացառութեամբ՝ զինուորական թագաւորներ չէին, իւրաքանչիւր նախարարի ցանկութիւնը դէպի թագաւորական թագը

երթալով աւելի զօրացաւ, և թագաւորը ստիպուած էր յաճախ այդպիսի շարժումները նուաճմամբ զբաղիլ: Բայց քանի որ Պարսկաստանի մէջ Արշակունիներ գահ կը նստէին, ոչ մէկ նախարար կրնար Հայաստանի մէջ թագ երազել. անոնց անկումէն վերջ նաև Հայաստանի Արշակունիներու հանդէպ յարգանքը նուազեցաւ: Այնուհետև թագաւորին համար դիւրին գործ չէր իր նախարարներուն դէպի առանձնական անկախութեան ձգտումները խզդել, վասնզի անոնք ընդհանրապէս Սասանեան արքայէն արքային իրենց նեցուկ ունէին: Բնականապէս պէտք չէ մոռնալ որ նախարարներուն համար չար օրինակ մ'էր այն, որ իրենց հաւասար աստիճանի իշխաններ Անդրտիգրիսեան կոչուած հռովմէական սատրապութեանց մէջ գրեթէ անկախ կը տիրէին:

Հակառակ այնքան ձգտումներու և փորձերու, Հայաստանի մէջ ոչ մէկ նախարար յաջողեցաւ Արշակունիները տապալել և տէրութեան երակներու մէջ նոր կեանք մը շնչել, ինչպէս որ զայն ըրած էին Սասանեանները Պարսկաստանի մէջ: Իւրաքանչիւր ժառանգական տանուտէրի կամ նախարարի գրեթէ անկախ վիճակը հարկ էր որ պատճառ ըլլար ամբողջին հարկա-

տուութեանը. որչափ որ զարմանքով մը կը դիտենք իրենց ազատութեան ձգտումները, սակայն նոյնքան կը պախարակենք իրենց կարճատեսութիւնը, որով չկրցան ըմբռնել որ իրենց փոքր թագաւորին հանդէպ ցոյց տուած անկախութիւնը զիրենք բոլորովին հպատակ պիտի ընէր կայսեր կամ արքայից արքային: Առանձնական շահերը, տեղական կամ ընտանեկան անձուկ հայրենասիրութիւնը, և թերևս նաև իրենց ցեղական տարբերութիւնները չթողուցին իրենց *viribus unitis* միացեալ ոյժերով դուրսը արտաքին թշնամւոյն դէմ պատերազմիլ, իսկ ներսը միութիւն և խաղաղութիւն ունենալ:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Ա

ԱՐՏԱՒԱԶԴ Ա

(տես էջ 26)

Հայոց Արտաւազդ Ա թագաւորին ժամանակը և անձը աւելի լաւ որոշելու համար գլխաւորապէս հետագայ վկայութիւնները նկատի առնելու է. Ասոր (Պարթևաց Արտաւանի) յաջորդեց որդին Միհրդատ, որ իր գործերուն համար Մեծ կոչուեցաւ..։ Իր վերջին առնենները Հայոց Արտաւազդ թագաւորին պատերազմ տուաւ. Յուստինոս 42,2։ Դարձեալ. Այդ Միհրդատ արքայ Պարթևաց Հայաստանի պատերազմէն վերջ իր անգթութեան համար թագաւորութենէն հալածուեցաւ պարթևական ծերակոյտի կողմէն։ Իր եղբայրը Որոտ..։ Յուստին 42,4։

Յուստինոսի, որ է Տրոկոս Պոմպէոսի այս երկու վկայութիւններուն համար ես հետևեալ սրբագրութիւնը՝ կամ լաւ ես՝

հետևեալ մեկնութիւնը կ'առաջարկեմ: Հոս յիշուած Պարթևաց Միհրդատը պէտք է Միհրդատ Ա (171–138 Ն. Ք.) հասկնալ և ոչ թէ Միհրդատ Բ (123–86), ինչպէս զայն հասկցած են Gutschmid, Gesch. Irans 80. Th. Reinach, Mithr. Eupator 104. Rawlinson, The sixth monarchy 130–1. Գարագաշեան, Պատմ. Հայոց Բ 104:

Այսպէս հասկնալուս պատճառներն են. Նախ, Յուստինոս ինքնին Միհրդատները կը շփոթէ, և երկրորդ պարբերութեան Միհրդատ Բը չորրորդին մէջ Միհրդատ Գ կ'ընէ, անուանելով զայն եղբայր Որոտի, ևայլն: Երկրորդ, Տրոգոս Պոմպէոսի Prologiներուն մէջ (42) մէկ Միհրդատ միայն կը յիշուի և այն՝ Հրահատին յաջորդեց արքայ Միհրդատ, Մեծ անուանեալ, որ Հայոց հետ պատերազմ տուաւ... և շատ մը թագաւորներ Պարթևաց մէջ իրարու յաջորդելէ յետոյ իշխանութիւնն առաւ Որոտ: Ուրեմն հոս խօսքը այնպիսի Միհրդատի մը վրայ է, որ Հրահատի մը յաջորդեց: Արդ ասիկայ է Միհրդատ Ա, որուն նախորդն էր Հրահատ Ա (176–171 Ն. Ք.), ընդհակառակն Արտաւան կը կոչուէր այն թագաւորը, որուն յաջորդեց Միհրդատ Բ (հմմտ. Gutschmid, Gesch. Ir. 74):

Միհրդատ Բին Մեծ մակդիրը պէտք չէ զմեզ շփոթցնէ. վասնզի Միհրդատ Ա. արդէն անկէ առաջ Մեծ և Արքայից արքայ տիտղոսները կրած էր, ինչպէս որ դրամները կը վկայեն (Petrowicz, Arsacidenmünzen էջ 200)։ Նմանապէս Միհրդատ Առաջինին գործերը շատ աւելի մեծ են քան Երկրորդինը։ Դարձեալ, շատ մը թագաւորներ իրարու յաջորդելէն յետոյ բացատրութիւնը քիչ յարմար կը տեսնուի գրեթէ երեսուն տարուան շրջանի մը համար, յորում երեք թագաւորներ միայն կը յիշուին, եթէ մենք Միհրդատ Բին մինչև Որոտ հասկնալ ուզենք (հմմտ. Gutschmid էջ 82–86)։ Երրորդ, Յուստինոս կը գործածէ *ad postremum* իր վերջին ատեններու բացատրութիւնը, «իր վերջին տարիներուն մէջ» իմաստով, ինչպէս որ նաև Գուտշմիտ հասկցած է։ Ինչպէս ծանօթ է, Միհրդատ Բի վերջի տարիներուն մէջ Հայաստանի մէջ Արտաւազդ մը չկար, այլ Տիգրան Բ, որ գրեթէ տասը տարիէ ի վեր հոն կը թագաւորէր։ Նաև Տիգրան Բի հայրը Տիգրան կը կոչուէր։

Ուստի պարթևական այս առաջին պատերազմին ընդդէմ Հայոց մենք կը դնենք արքայից արքայ Միհրդատ Աի ժամանակ, որ Մարաստանը, Բաբելոնիան, Ասորւոց

մաս մը և Եւլամը նուաճելէն և իր տէրու-
թիւնը Հնդկական Կաւկասէն մինչև Եփրատ
տարածելէն յետոյ (Յուստին 41,6), փոր-
ձեց նաև Հայաստանը նուաճել։ Պատե-
րազմին ելքը չենք գիտեր. սակայն այս-
չափը ստոյգ է, որ «Պարթևք Մարաց եր-
կրին վրայ իշխեցին, բայց ոչ երբեք Հա-
յաստանի վրայ ։ Յարձակումներ ստէպ
տեղի ունեցան, բայց երկիրը երբեք չի
գրաւուեցաւ բոնութեամբ. ընդհակառակն,
Տիգրան յաղթեց անոնց . . . » Ստրաբոն
16,1,19։

Հայաստանի մէջ Արտաւազդ անուամբ
թագաւոր մը կա՞ր Պարթևաց Միհրդատ
Ա՝ ժամանակ։ Այո՛։ Հին հեթանոսական
ժամանակէ մնացած Հայոց ժողովրդական
երգեր կ՚երգեն և կը պատմեն Արտաշէս
թագաւորին որդի և յաջորդ Արտաւազդի
մը մասին, որ Արտաշատու շինութեան
միջոց իր պալատին համար տեղ չգըտ-
նելով՝ կ՚երթայ ի Մարս և հոն Մարա-
կերտը կը շինէ (Խորեն. Ա. 30)։

Հոս յիշուած Արտաշէսը ծանօթ է մեզ.
նա թագաւորութեան և Արտաշատ քաղաքի
հիմնադիրն է։ Երգիչք իր որդին կ՚անուա-
նեն Արտաւազդ, որ ասպետական և զըւ-
ցաշատ թագաւոր մ՚է, և Յուստինոս զայն
երգիչներու դրած ժամանակին մէջ կը

գնէ։ Ան շուրջ 160–130ի ժամանակները թագաւորած է։ Marquart, Beiträge zur Geschichte und Sage von Eran (ի ZDMG հտր. 49 էջ 645) Յուստինոսի 42,2 վերոյիշեալ Արտաւազդը և Prologi 41ի մէջ յիշուած Արտաւանը, յետոյ անոր յաջորդք Արտաւան և Տիգրան, միևնոյն անձը կը համարի և Արտաւան անունը Արտաւազդ սրբագրել կ՚առաջարկէ։

Այս կերպով 65 տարիներու դատարկ մը, որ կայ Արտաշէս Աի մահուան (161 ...) և Տիգրան Բի գահակալութեան մէջ (95 Ն Ք.), կը լեցուի Արտաշէսի որդի Արտաւազդ Աով, և Տիգրանայ հայր Տիգրան Աով, ըստ Յուստինոսի, Ապպիանու և հայ երգիչներու։ Յանդգնութիւն մը չեմ համարիր 65 տարիներ երկու թագաւորով միայն լեցնել, քանի որ Արտաշէս Ա 30 տարիէ աւելի թագաւորեց, Տիգրան Բ 40, իր որդին Արտաւազդ 24 տարի։

Բ.

ՊԼՈՒՏԱՐՔՈՍԻ ԱՐԺԱՆԱՀԱՒԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

(տես էջ 46)

Լուկուլլոսի արշաւանքին գլխաւոր աղբիւրն է անոր կենսագրութիւնը Պլուտարքոսի քով։ Իսկ Պլուտարք իբր իրեն աղբիւր կը յիշատակէ Սալուստիոսը (11), Կոռնելիոս Նեպոսը (43), Անտիոքոս և Ստրաբոն փիլիսոփաները ու Լիվիոսը (28)։ Բայց ինչ որ ինծի կը թուի Պլուտարք ամենէն աւելի գործածած է Լուկուլլոսի Յիշատակարան կամ ինքնակենսագրութիւն մը, և կամ Լուկուլլոսի բանակին ընկերացող գիտնականներէն մէկուն գրութիւն մը։ Ինքն Լուկուլլոս կրթուած անձ մ'էր և շատ լաւ գիտէր յունարէն լեզուն։ Սուլլա անոր յանձնեց իր Յիշատակարանները, որպէսզի կարգի դնէ կամ հրատարակէ (Պլուտ. Լուկ. 1. 4)։ Լուկուլլոս անձամբ Պատմութիւն գրած է, տես Կիկերոն առ Ատտիկոս Ա, 19, 10. Պլուտ. Լուկ. 1. հմմտ. W. S. Teuffel, Gesch. der röm. Lit § 156, տպ. 1890։

Ուրեմն Պլուտարք Լուկուլլոսի կենսագրութեան համար եթէ ոչ բուն ինքն դիւցազը, գէթ անոր նկատմամբ շատ լաւատես պատմիչ մը իր առջին ունեցած է։ Բովանդակ կենսագրութեան մէջ տեսնուող այս լաւատես ոգին կարելի է նոյն իսկ Պլուտարքոսի վերագրել։ Քանզի Լուկուլլոս բարեկամ մ'է Հելլենաց. անիկայ կը սիրէ Յոյներու ընկերութիւնը. ան կ'ազատէ զանոնք ծանր պայմաններէն, զորս երբեմն Սուլլա իրենց վրայ դրած էր, և կը փրկէ «բարբարոսաց» լուծէն. ան այնքան բարեացակամ է Հելլենաց հանդէպ, որ իր զինուորներէն կողոպտուած Ամիսոսցիներուն (Սամսոն) ոչ միայն զգեստ կը բաժնէ, այլ նաև ճանապարհածախք կու տայ (19)։ Վերջը իր ծերութեան տարիներուն մէջ Յունաց առջև կը բանայ թէ՛ իր գրատունը և թէ պալատը։ Հռովմ եկող Յունաց համար Լուկուլլոսի տունը իբրև Պրիտանէոն մ'էր, և ամէն Հելլէն կրնար իրմէ օգնութիւն յուսալ (42)։

Ըսելու հարկ չկայ որ Պուլուտարքոսի պէս յոյն պատմիչ մը, «ոճի կողմանէ յոյժ ճարտար, բայց իբր պատմիչ առանց դատաստանի» (Wilamowitz, Aristoteles und Athen II 260), այսպիսի յունասէր մը միայն համակրութեամբ պի-

տի բարբերանէր, մանաւանդ եթէ զայն ի փսաս բարբարոսաց կրնար ընել։ Նա ուզած է գովաբանական ճառ մը գրել Լուկուլլոսի վրայ, որուն հակառակորդը, ո՛վ որ ալ ըլլար, սաստիկ կերպով վար պիտի զարնուէր. ասով միայն կարելի է մեկնել նաև այն պարագայն, որ Պլուտարք Միհրդատը և Տիգրանը միևնոյն գոյներով նկարած է։ Իբր Հելլէն մը ան կ՚ատէ բարբարոսները. միւս կողմանէ սակայն դիտելու է որ, իր Հայաստանի մասին ունեցած ծանօթութիւնները, խիստ քննութենէ մը վերջ, չնչին փոքրագոյնի մը կը վերածուին։ «Անկանխակալութիւն և դատողութեան լրջութիւն մեր հեղինակին զօրաւոր կողմերը չէին. այս բանիս համար ան չափազանց լաւատես մ՚էր և շատ մեծ բարեկամ մը գեղեցիկ մանրավէպերու և բարոյական խորհրդածութիւններու», W. Christ, Gesch. der gr. Lit. էջ 657 տպ. 1898։

Այս պատճառաւ է որ ուշադիր ընթերցումի մը ժամանակ շատ մը հակասութեանց կը հանդիպինք Պլուտարքոսի մէջ։ Նա 68 տարուան համար կը պատմէ, թէ Լուկուլլոս Միհրդատի և Տիգրանի ուժը այնպէս ջախջախած ըլլայ, որ իրեն ուրիշ բան մնացած չէ, բայց եթէ անոնց

անձը գերի բռնել, եթէ վայրենի անասուններու պէս անապատներու և անկոխ անտառներու մէջ փախչելով ազատած չըլլային (Զուգակշիռք 3)։ Բայց ճիշդ այդ ժամանակ, յիշեալ անապատներու մէջ փախչող գազաններէն մէկը ոչընչացուց Փաբիոսի և Տրիաբիոսի հռովմէական բանակները, իսկ միւսը ահագին ուժերով անոր օգնութեան փութաց և յետոյ Կապադովկիան աւերեց (Լուկ. 35)։ Երբ Պլուտարքոս ուզէ Լուկուլլոսի ճարտարութիւնը դուրս ցատկեցնել, այն ատեն կը գովէ բարբարոսներու քաջութիւնը, այն ատեն Հայերը կ'ըլլան ազգ պատերազմիկ (Լուկ. 24)․ Լուկուլ իր յաղթանակները թշնամեաց վատութեան և ձախութեան չպարտիր, այլ... (Լուկ. 36)․ բայց Պլուտարքոսի մէջ ոչ մէկ տեղ կը հանդիպինք դէպքի մը, որ թշնամեաց քաջութիւնը ցոյց տայ, այլ անոնք ամէն անգամ վատ և անկարող ներկայացուած են, (Համմտ. Լուկ. 25. 28. 31 և այլն)։ Նոյն իսկ այն ընդհարման համար, յորում հայկական գնդերը մինչև վերջին շունչ յամառաբար կռուելով իրենց Մեհրուժան զօրավարին հետ միասին դիւցազնաբար ինկան (Լուկ. 25), Պլուտարք գովեստի բառ մը չգտնալէն զատ, և ոչ իսկ կ'ըսէ, թէ արդեօք

այդ դիւցազները Հռովմայեցւոյ մը մատը վիրաւորած ըլլան։

Պլուտարքոսի կողմնակցութիւնը ցուցնելու համար կարելի էր դեռ շատ բան ըսել, բայց ես կը բաւականանամ այսչափովը, փոքրիկ գաղափար մը տալու համար անոր պատմութեան եղանակին վրայ։ Պլուտարքոսի պատմութենէն պէտք է առնենք միայն պարզ իրականութիւնը․ իսկ զայն դատել ապագայիցս գործն է։

Գ.

ԼՈՒԿՈՒԼԼՈՍԻ ԵՒ ՏԻԳՐԱՆԱՅ ԶՕՐԱՑ ԹԻՒԸ

(տես էջ 55)

Վասնզի պատերազմի մը կարեւորութիւնը երկու կողմի ուժերու տարբերութենէն մեծապէս կը փոխուի, և ինչ ինչ պատմագիրներ (տե Պլուտ. Լուկ. 28) կ'աւանդեն թէ Տիգրանակերտի պատերազմին մէջ հռովմէական բանակը քսան անգամ աւելի փոքր եղած ըլլայ քան հայկականը, ուստի կարեւոր կը համարիմ երկու բանակներու զօրաց թիւը ճշտագոյն քննութենէ մը անցնել։

Լուկուլլոս յամի 74/73 Իտալիայէն մէկ լեգէոն մը միայն բերաւ (Պլուտ. Լուկ. 7), իսկ Ասիեւլքի մէջ առաւ երկու վաղերեան կամ Ֆիմբրեան լեգէոններու հրամանատարութիւնը (հմմտ. Mommsen Röm. Gesch. III 62. Th. Reinach էջ 185)։ Բայց վասնզի ան Կիւզիկէի պաշարման միջոց 30,000 հետեւակք եւ 2,500 հեծեալ ունէր (Պլուտ, Լուկ. 8), ասկէ կը հետեւի թէ դեռ երկուք ու կէս լեգէոն ևս պէտք է ունեցած ըլլայ։ Բովանդակ՝ Լուկուլլոս ունէր հինգ լեգէոն և քիչ մ՚ալ աւելի։ Յամի 70ին ասոնց վրայ աւելցան իր ընկերակցին Կոտտայի լեգէոններուն մնացորդները (Մեմնոն 52)։ Լուկուլլոս բացի զանազան կերպով ունեցած կորուստներէն՝ 6000 զինուոր թողուց Սոռնատիոսի հրամանին տակ Պոնտոսի պաշտպանութեան համար և մնացածովը քալեց ընդդէմ Հայոց։

Այս մնացած մասը Պլուտարք (Լուկ. 24) սկզբան 12,000 հետեւակ և 3000էն նուազ հեծեալ կը համարի, որ է 15,000 հոգի։ Բայց քիչ մը վերջ (Լուկ. 27) Պլուտարք զանոնք կ՚աճեցնէ հայկական պաշարտ հողի վրայ, երբ 6000 մարդ Տիգրանակերտի մօտ Մուրենայի քով կը թողու և 14,000 զօրքով (այսչափ կ՚ընեն

24 գունդեր cohortes. վասնզի ամէն cohors 600 հոգիէ կը բաղկանար) Լուկուլլոսին քալել կու տայ Տիգրանայ վրայ, որ կ'ընեն 20,000 զօրք: Այս 20,000ներն են, 6000 պաշարող, 10,000 ասպարակիր, 3000 հեծեալ, 1000 թեթեւազէն պարսատիկաւորք և աղեղնաձիգք: Պլուտարք (ի 24) հաւանաբար Մուրենայի լեգէոնը և թեթեւազէնները մոռցած է: փոխանակ 6000 հոգի Լուկուլլոսի ամբողջական բանակէն հանելու՝ Հայաստան եկող բանակէն հանած է: Եթէ մենք այս 6000ները փոխանակ Հայաստան եկող բանակէն հանելու յիշեալ 12,000 հետեւակներու վրայ աւելցնենք (Լուկ. 24), այն ատեն Հայաստան եկող հռովմէական բանակն ըստ Պլուտարքեայ բաղկացած կ'ըլլայ, 18,000 ասպարակիրներէ, 3000 հեծեալ և 1000 թեթեւազէններէ, որ կ'ընեն 22,000 մարդ: Յիշած ըլլանք որ Պլուտարքոս իր Բարոյականներուն մէջ (հտր. Բ էջ 85, Թագաւորաց և կայսերաց խօսքեր) Լուկուլլոսի սոսկ 10,000 հետեւակ և 1000 հեծեալ կու տայ: Եւտրոպիոս 6,9 և Ռուփոս 15 Լուկուլլոսի 18,000 հոգւով յաղթել կու տան Տիգրանայ վրայ, զոր անշուշտ նոյն համարելու է Պլուտարքեայ 18,000 ասպարակիրներու հետ: Ապպիանէն դը-

ժուար է ճիշդ բան մը քաղել. Թուի թէ ան 12,000 հետեակ և 500 հեծեալ միայն կու տայ։

Ի՞նչ էր հայկական բանակին թիւը։

Մէկդի թողլով այն գնդերը, զորս Տիգրան իր շինած քաղաքին մէջ ձգեց, չըհաշուելով այն 3000 հեծեալները և անոնցմէ աւելի բազմաթիւ հետեակները (Պլուտ. Լուկ. 25), որոնք գրեթէ ամէնքն ալ Մեհրուժանի հետ կռուի դաշտին վրայ ինկան, Լուկուլլոսի առ հռովմէական ծերակոյտն գրած տեղեկատուութեան մէջ (Պլուտ. Լուկ. 26) կ'ըսուի, թէ Տիգրան ունէր 20,000 աղեղնաձիգ և պարսատիկաւոր, 55,000 հեծեալ, 150,000 հետեակ և 35,000 ուղեյարդար և ուրիշ աշխատողներ, որ է ընդ ամէնը 260,000 մարդ։ Պլուտարք իր Բարոյականներուն մէջ (հտր. Բ էջ 85) Տիգրանայ կու տայ սոսկ 150,000 մարդ, 110,000 հոգւոյ չնչին տարբերութեամբ մը! Իսկ Ապպիան Միհր. 85 Տիգրանայ կու տայ 250,000 հետեակ և 50,000 հեծեալ. ուրեմն դեռ 40,000 մարդ աւելի քան Պլուտարք։

Այս սոսկալի չափազանցութիւններուն հանդէպ բարեբաղդաբար աւելի մեղմ և չափաւոր աւանդութիւն մը մնացած է։ Մեմնոն Հերակլէացի, որ Պլուտարքոսէն

առաջ և հետևաբար անկէ անկախ գրած է, և աշխարհագրապէս պատերազմի ասպարէզին շատ աւելի մօտ կը գտնուէր քան Պլուտարք (այսինքն քան Սալուստիոս, որմէ Պլուտարք և Լիվիոս բովանդակ պատմութիւնը քաղած են, հմմտ. Eckhardt էջ 80. 98), և որ պոնտական և հայկական պատերազմները շատ աւելի պարզ ներկայացուցեր է և ոչ թէ Պլուտարքոսի պէս ճշմարտութիւնը հռետորութեան կանոններուն համեմատ ձևած և քողարկած է. ըստ Մեմնոն 80,000 զօրք միայն կու տայ Տիգրանայ (Մեմնոն գլ. 57)։ Մեմնոնի բանծին շատ կը մօտենայ Փլեգոն Տրալլացի, որ 40,000 հետևեակ և 30,000 հեծեալ կու տայ (FHG III 606 հտկտր. 12)։ Ներկայ գիտնականներէն շատեր իրաւամբ իբր անճիշդ կը համարին վերոյիշեալ չափազանցութիւնները, որոց ներկայացուցիչ Պլուտարքոսն է, և կ'ընդունին Մեմնոնին և Փլեգոնի աւանդութիւնը, այսպէս C. Müller FHG III 525b իր ծանօթութեանց մէջ. Th. Reinach էջ 360. Ferrero I 283. Eckhardt էջ 89։

Ամփոփելով մեր բանծները և եզրակացութեանց յանգելով, կը տեսնենք որ երկու բանակներ դիմացէ դիմաց կեցեր են, որոց

մէկը փոխանակ 260,000 ըլլալու 70էն 80,000 է, իսկ միւսը փոխանակ 15,000 ըլլալու՝ 22,000 է, չհաշուելով վերջինոյս օգնականները: Հռովմէական բանակի թիւի մասին աւելի յստակ գաղափար մը պիտի ունենայինք, եթէ անոնց օգնականներու գնդաց մասին ճշգրտագոյն տեղեկութիւն ունենայինք, որոնք յաճախ թուով լեգէոններէն նուազ չէին: Եւ արդէն Տիգրանակերտի պատերազմին մէջ բուն Գաղղիացի և Թրակացի հեծելագնդերն էին որ վճռական դեր մը խաղացին (Մեմնոն գլ. 56. Պլուտ. Լուկ. 28. Ջուգակշիռք 2 կ'ըսէ, դաշնակցաց հրամայելով՝ առաւ ըշնամւոյնը), և կապադովկացիք յետոյ Ծոփքը վարձք ընդունեցան Պոմպէոսէն, իրենց մատուցած ծառայութեան համար: Նաև Բիւթանացիք սակաւաթիւ չէին (հմմտ. Eckhardt էջ 209): Լուկուլլոսի բանակին օգնական գնդերու թիւը և դերը հազիւ կը յիշատակուին, ընդհակառակն պատմիչք գիտեն շատ մանրամասն տեղեկութիւն տալ այն օգնականութեան վրայ, զոր Աղուանք, Վրացիք և կամ ուրիշ ժողովուրդներ բերած են Տիգրանայ:

Դ.

ԿՈՐԲՈՒԼՈՆԻ ԳՐՈՒԱԾՔ ԻԲՐ ԱՂԲԻՒՐ ԻՐ ԳՈՐԾՈՑ

(տես էջ 177)

Ներոնի ժամանակ տեղի ունեցող պարթև—Հայ և Հռովմէական պատերազմին վրայ մեր գլխաւոր աղբիւրներն են Տակիտոս և Կասսիոս Դիոն, որոնք ևս իրենց կարգին Կորբուլոնէն գրուած Յիշատակարանէ մը քաղած են։ Կրթեալ Հռովմայեցի զօրավարներու մէջ գրեթէ սովորութիւն մը դարձած էր, պատերազմի դաշտին վրայ կատարած գործերնին նաև գրչով իրենց ժամանակակցաց և ապագայից աւանդել։ Այսպէս Սուլլա, Լուկուլ, Կեսար, Օգոստոս, Արիանոս և ուրիշներ իրենց Յիշատակարանները կամ ինքնակենսագրութիւնները գրած են։ Նաև Կորբուլոն այսպիսի գործ մը գրեց, ինչպէս կը վկայեն Տակիտոս տար. 15,16. Պլինիոս 2, 12. 5,20 և 83։

Անժխտելի է թէ Տակիտոս և Դիոն միևնոյն աղբիւրէ առած են, թէև ինչ ինչ տարբերութիւններ ունին։ Դիոն Տակի-

տոսի վրայէն եղած քաղուածոյք մը չէ։ Դիոնի քով կորբուղոնի սկզբնագրին հետքերը աւելի հաւատարմաբար պահուած են քան Տակիտոսի քով. վասնզի սա իր աղբիւրը քննութենէ մը կ'անցնէ, մինչդեռ Դիոն պարզութեամբ անոր կը հետեւի։ Այսպէս օրինակի համար, կորբուղոն լռած էր իր 61ին հռովմէական գնդերը և Տիգրան Զը Տիգրանակերտէն ետ կանչելը, որ իրեն համար շատ պատուաբեր չէր. Տակիտոս այս բանս իսկոյն անդրադարձած է և կ'իմացնէ իր ընթերցողներուն, մինչդեռ Դիոն Տիգրանակերտը տակաւին Հռովմայեցւոց ձեռքը կը համարի և Պետոսի անոր օգնութեան երթալ կու տայ, (հմմտ. Տակիտ. տար. 15,5–6. Դիոն 62,20–21). Դիոնի քով աւելի շատ մնացած են կորբուղոնի նկատմամբ գովեստներ, կայսրը շողոքորթող բացատրութիւններ և սաստիկ շեշտուած է Պարթևաց Թագաւորին վախը կորբուղոնէն. Տակիտոս այս բաները քիչ մը մեղմած է. «չափազանց յայտնի սուտերը ան լռելով մէկդի թողած է, զոր օրինակ, անհաւատալի երագութիւնը որով կորբուղոն ըստ Դիոնի 62,22 Պետոսի օգնութեան հասած ըլլայ» Gutschmid Gesch. Irans էջ 131։ Ուրեմն չափազանցութիւններ և պարծենկոտութիւններ

բաւական առատօրէն գտնուած ըլլալու են Կորբուղոնի գրքին մէջ, որոցմէ իր խմբագրողները դժուարաւ կրնային բոլորովին ազատ ըլլալ։

Մեզի կը պատմուի (Տակիտ. տար. 14,24–25), թէ յամի 59ին Տիգրանակերտի բնակիչները Արտաշատու աւերման լուրէն սարսափած իրենց քաղաքին դռները — բաց ի դղեակէ մը — անոր առջև բացին և ոսկեղէն պսակ մը անոր ընդառաջ ղրկեցին։ Սակայն դէպքերուն ժամանակակից և ըստ Teuffelի (Gesch. der röm. Lit.) շատ վստահելի պատմիչ մը, Փրոնտինոս, կը պատմէ թէ Կորբուղոն ստիպուեցաւ քաղաքը պաշարել. Կորբուղոն երբ Տիգրանակերտը կը պաշարէր և Հայք յամառաբար պաշարման տոկալ կը բռնէին (Stratagemma 2,9,5)։ «Հայ պարթևական արշաւանքին պատմութիւնը, Տակիտոսէն դատելով, իր պատմական և աշխարհագրական աւանդութեանց մէջ ազդեցութիւն կրած է կենսագրութենէ մը, որ Կորբուղոնը բարեբանող տեսակէտով մը գրուած էր բոլորովին», Egli էջ 333։

Այն ազատութիւնը, որով Պետոս իր Հայաստանի մէջ կատարած գործերը կայսեր հաղորդեց, որուն վրայ Հռովմայ մէջ յաղթական կամարներ կանգնուեցան, ան-

շուշտ այդ ժամանակաց մէջ հասարակաց ապրանք մ'էր։ Այսչափըստոյգ է որ կորբուղոն երբէք չհամարձակեցաւ կռուի դաշտին վրայ Պարթևաց հետ չափուիլ, և կարևոր վայրկեաններու մէջ անոնց հետ գաղտնի բանակցութեանց մէջ մտաւ։ Իր բովանդակ զինուորական գործունէութիւնը կը կայանայ արշաւանքէ մը, զոր բարեկազմ լեգէոններով և այնքան դաշնակիցներով միասին բրաւ ընդդէմ տկար և առանձին մնացած Հայաստանի։

Ուրեմն պատմութիւնը մեզի այսպիսի վիճակի մը մէջ աւանդուած ըլլալով, «մեր քննադատութիւնը միայն աւանդուած գործերուն ուշ կը դարձնէ, և սով անհրաժեշտօրէն կը հասնի այն հետևանքին, թէ կորբուղոնի այնքան հանդիսաւոր կերպով հռչակուած դիւցազնութեանց չափը փոքրագունի մը կը ձուլուի», Gutschmid, Gesch. Irans էջ 131։

Ե.

ԿԵՆՍԱԳԻՐՔ ԿԱՅՍԵՐԱՑ

ԿԱՄ

SCRIPTORES HISTORIAE AUGUSTAE

(*տես էջ* 233)

Կարակալլայէն մինչև Դիոկղետիան, որ է մեր Տրդատ Երկրորդէն մինչև Տրդատ Երրորդ, թէ՛ հռովմէական և թէ հայկական պատմութեան մէջ այնպիսի շփոթութիւն մը կը տիրէ, որ՝ հակառակ այնքան ջանքերու՝ նորագոյն քննութիւնները չկրցան տակաւին առատ լոյս սփռել հոն։ Ըլլայ պատմական գրուածոց, ըլլայ համայնագիտակ գործերու մէջ այս շրջանիս նկատմամբ չափազանց ենթադրութեանց և յարմարացուցմանց կը հանդիպինք։ Բայց այս բանիս յանցանքը հին պատմագրութեան վրայ կ՚իյնայ։ Վասնզի ուղղակի այդ ժամանակներէն մնացած և վստահելի պատմական գրուածներ չունինք. հին և գրական գրեթէ միակ աղբիւրն է կայսերաց կենսագրութիւնները կամ Scriptores Historiae Augustae, Գրողք օգոստական պատմութեան։ Քննադա-

տութիւնը իր վերջի խօսքն ըսած չէ այս հաւաքածոյքի մասին։

Վերջին ժամանակներս այս գործիս վրայ շատ խօսեցան գիտնականները։ H. Dessau (ի *Hermes* հտր. 24 Ueber die Zeit und Persönlichkeit der SHA) փորձեց անոր գրութեան ժամանակը Դիոկլետիան–կոստանդինեան շրջանէն Թէոդոսի ատենները փոխադրել։ O. Seeck (ի Studien zur Geschichte Diocletians und Konstantins, III և ի Fleckeisens Jahrb. für Philol. հտր. 141) Տեսսաուի պէս ազատական ուղղութիւնը բռնեց։ E. Klebs (ի *Rheinisches Museum* հտր. 45 և 47) ազատական ուղղութեան փաստերուն տկարութիւնը շեշտեց։ Mommsen (ի *Hermes* հտր. 25) ընդունեցաւ վեց հեղինակներու գոյութիւնը, բայց երկու խմբագրութիւններ դրաւ. մէկը Դիոկլետիան–կոստանդինեան շրջանի մէջ, իսկ միւսը Թէոդոսեան։ Յետոյ Մոմսըն սա բանաձևը շինեց, թէ ամէն կտոր առանձին առանձին քննելու է։

Ասոր վրայ սկսան ազատական ուղղութեամբ իւրաքանչիւր կտորը առանձինն քննել և վաւերը անվաւերէն զատել։ Այս բանին աշխատեցան գլխաւորապէս Th. Schulz, E. Kornemann և J. Heer.

Բայց եղան ուրիշ բանասէրներ, որոնք պաշտպանողական ուղղութիւնը գերադասեցին, այսպէս H. Peter (Die SHA, sechs literar-geschichtl. Untersuchungen, Leipzig 1892), և Lécrivain (Etude sur l'histoire Auguste, Paris 1904).

Ինչպէս որ յայտնի կը տեսնուի, մինչև այսօր տակաւին վերջնական եզրակացութեան մը հասած չենք, որ գիտնականաց մեծամասնութեան մը գոհացուցիչ երևնայ։ Այս կերպով այս «այնքան վրտանգաւոր որքան անհրաժեշտ գրքին» (Mommsen ի *Hermes* հտր. 25 էջ 281) գործածութիւնը կը շարունակուի ըլլալ շատ դժուարին գործ մը, վասնզի ստուգապէս չենք գիտեր ինչ բան պէտք է անոր մէջէն առնուլ և ինչ բան մէկդի նետել։

Զ.

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԸ

Հայկական պատմագրութիւնը կը սկսի հինգերորդ դարուն մէջ Քրիստոսէ վերջ։ Հնագոյն ժամանակաց վրայ սուտ հատակտորներ և աւանդութիւններ մնացած են

հետագայ դարուց պատմագիրներու քով: Կ՚ուզեմ հոս հայկական պատմիչներու վրայ ամենահամառօտ տեղեկութիւն մը տալ:

Մեր շրջանին համար նկատի առնուելիք գլխաւոր մատենագիրներն են Ագաթանգեղոս, Փաւստոս Բիւզանդ, Ղազար Փարպեցի և Մովսէս Խորենացի: Երեք առաջիններուն գրուածքը կը կազմեն ամբողջութիւն կամ շրջանակ մը: Ասոնցմէ դուրս կը մնայ փոքրիկ գրութիւն մը որ Փաւստոսէն առաջ շարադրուած է և կը բովանդակէ Վկայաբանութիւն Թադէոսի առաքելոյն և Սանդխտոյ կուսին: Ցիրաւի այս գրուածքը բուն պատմութիւնը մը չէ, բայց մեզի կը ծառայէ Սանատրուկ թագաւորին ժամանակը լաւ ստուգելու, որուն դուստրն էր Սանդուխտ կոյսը: Այս գրութիւնը, որ կը խօսի քրիստոնէութեան ի Հայս առաջին քարոզութեան վրայ, անշուշտ նախերգանք մ՚ է Ագաթանգեղոսէ գրուած քրիստոնէութեան մուտքին պատմութեան:

Վկայաբանութիւնը հրատարակուած է Մխիթարեան Հարց ձեռքով Սոփերք հայկականք կոչուած հաւաքածոյին մէջ. հտր. Ը, Վենետիկ 1853: Ն. Անդրիկեան ապացուցած է (Բազմավէպ 1905 դեկտ. էջ 52 և 1907 փետր. էջ 80), որ այս գիրքը 350ի ատենները ասորերէն լեզուով գրուած է, և 425ին ատենները հայերէնի թարգմանուած է: Փաւստոս Գ 1 զայն տեսած է:

Ա. Ագաթանգեղոս, որ ինքզինքը Տրդատ Գի (իբր 287–337) քարտուղար կ'անուանէ, գրած է Հայոց Պատմութիւն մը, որ կը սկսի 224ին Պարսկաստանի Արշակունեաց Արտաշիր Սասանեանի ձեռքով բարձումէն և կը բովանդակէ մեր Խոսրով Աի և Տրդատ Գի պատմութիւնը։ Ագաթանգեղի գործը իր սկզբնական ձևին մէջ հասած չէ մեզ. հիմակուան մեր ունեցածը սոսկ խմբագրութիւն մ'է Ե դարէն, և կը բովանդակէ կտորներ զանազան գրուածներէ, ինչպիսիք են ըստ Գուտշմիտի Վարք, Վկայաբանութիւն և Յայտնութիւն կամ Տեսիլ Ս. Գրիգորի, ըստ այլոց Վարք Ս. Հռիփսիմէի և այլն։ Խմբագրողը, անտարակոյս եկեղեցական մը, քրիստոնէութեան ի Հայս մուտքին պատմութիւնը չափազանց ընդարձակ բռնած է, որուն համեմատութեամբ քաղաքական մասը շատ կարճ է, այնքան որ մենք յիշեալ երկու թագաւորներու ժամանակաց վրայ պայծառ գաղափար մը չենք կրնար կազմել։ Այսու հանդերձ պատմական այդ համառօտ տեղեկութիւնները շատ թանկագին են՝ մանաւանդ այնպիսի ժամանակի մը համար, որուն վրայ նաև հռովմէական պատմագրութիւնը խիստ քիչ բան գիտէ, և կը համաձայնին արտաքին մատենագիրներու հետ ինչպէս որ տեսանք արդէն։

Հայերէն բնագիրը շատ անգամ հրատարակուած է, այսպէս 1835 և 1862ին Վենետիկ, Մխիթարեանց ձեռքով. քննական հրատարակութիւն մը եղած է ի Թիֆլիս 1909: J. Stilting զայն լատիներէն թարգմանեց ի Acta Sanct. Sept. հտ. VIII. Դեռ լաւագոյն իտալերէն թարգմանութիւն մը ըրին Մխիթարեան Հարք, Վենետիկ 1843: Գաղղիերէն թարգմանութիւնը տես ի V. Langlois, Collection des historiens anciens et modernes de l' Arménie, I 99-194, Paris 1869. Հին յունարէն թարգմանութեան քննական հրատարակութիւնն ըրած է P. de Lagarde, Göttingen 1887. — Ագաթանգեղի վրայ քննական ուսումնասիրութիւններէն կը յիշեմ Գաթըրճեան, Պատմ. տիեզ. Բ 459–464. 476–480. Gutschmid ի ZDMG հտր. 31. Սարգիսեան, Ագաթանգեղոս, Վենետիկ 1890: Տաշեան, Ագաթանգեղոս, Վիեննա 1891:

Բ. Փաւստոս Բիւզանդացին շարունակեց Ագաթանգեղի Պատմութիւն Հայոցը: Իր գործը կը բովանդակէ Խոսրով Բէն (իբր 337–342) սկսեալ մինչև Հայաստանի երկու բաժանման պատմութիւնը, որ է 384 կամ 389: Մինչև մեզի հասած հայ պատմիչներու մէջէն Փաւստոս ամենէն հինն է: Ամենահաւանաբար ինքը կ'ապրէր Դ դարուն վերջերը, և ժամանակակից է իր պատմած դէպքերու մէկ մասին, իսկ մնացած մասին ևս ժամանակով շատ մօտ է: Քաղաքական դասուն և եկեղեցական խնդիրներու համար իր

ցոյց տուած շահաքրքրութիւնը ենթադրել կու տայ թէ այն եկեղեցական մ'էր։ Նա Սահառունեաց նախարարական ցեղէն էր (հմմտ. Փաւստոս Գ 12), և այդ պատճառաւ է որ շատ տեղեակ է հայ ազնուականութեան և բարձր դասակարգի մէջ կատարուած գործերուն։

Փաւստոսի գործը ամբողջապէս ունինք, և բաւական լաւ վիճակի մը մէջ։ Պատկերը զոր Փաւստոսի գործէն կը կազմենք այդ ժամանակի Հայաստանին վրայ, ճոխ, հաւատարիմ և շատ տեսակէտներով մեր միտքը լուսաւորող է։ Ճիշդ թիւեր տալ և ժամանակագրութիւն մը գործածել Փաւստոսի գովելու կողմերն չեն. այս բանին համար Փաւստոս չափազանց երևակայութիւն և կիրք ունի։ Ընդհակառակն նա լաւ տեղեակ է այն դէպքերուն՝ որ Հայաստանի հողին վրայ տեղի կ'ունենան. ան երբեմն ամենափոքր մանրամասնութիւններն անգամ գիտէ իր նիւթին, զանոնք արուեստագէտի մը աչքով կը տեսնէ և իբր արուեստագէտ մը կը նկարէ. անոր համար իր պատմելու կերպը հրապուրիչ և աշխոյժ է։ Այս մանրամասնութիւնները և տեղւոյ ու ժամանակի գոյնը, իր գործը հետաքրքրական կը դարձնեն ոչ միայն պատմականօրէն այլ նաև հնախօ-

սօրէն։ Երբ Փաւստոս կը փորձէ Հայաստանի դէպքերը կապակցութեան մը մէջ դնել կայսերաց կամ արքայից արքայներու հետ, լաւ չյաջողիր։ Ասով սակայն իրենց կարևորութենէն ոչինչ կը կորսնցնեն իր առանձին տեղեկութիւնները, որոնք շատ կարևոր և յարգի են։ Հայաստանի քաղաքական պատմութեան մէջ նա Ամմիանոսը կը լրացնէ. այս հեղինակին հետ ցոյց տուած իր լաւ համաձայնութիւնը, մանաւանդ Արշակ Բի և Պապայ դէպքերու մասին, զինքը աւելի վստահելի կ'ընէ և կը վկայէ իր պատմածին ճշմարտութեան։ Փաւստոս է և պիտի մնայ Հայոց կարևորագոյն պատմիչը, միայն պէտք է զայն զգուշութեամբ գործածել։

Փաւստոսի քննական հրատարակութիւն մը տակաւին կը պակսի։ Հրատարակուած է Մխիթարեան Հայրերէ, Վենետիկ 1832, 1889 և Պատկանեանէ, Պետրպուրկ 1883։ Գերմաներէն թարգմանեց M. Lauer, Քոլոնիա 1879։ Գաղղիերէն թարգմանեց Մ. Էմինեան ի V. Langlois, Collection des historiens anciens et modernes de l' Arménie, II 209–310, Paris 1869։ — Փաւստոսի վրայ եղած աշխատութիւններէն կը յիշեմ S. Martin ի Journal Asiatique 1828. C. F. Neumann ի Wiener Jahrb. der Lit. 1833 հտր. 62։ H. Gelzer ի Berichte der kgl. Sächs. Gesell. der Wiss. 1895 էջ 109–174. J. Marquart ի *Philologus* հտր. 55 (1896). Norman H. Baynes ի English historical review, 1910.

Ե. Մատաթեան, Փաւստոս Բիւզանդ, Վիեննա 1890: Ս. Մալխասեան, Ուսումնասիրութիւն Փաւստոս Բիւզանդի պատմութեան, Վիեննա 1896, Հանդէսի մէջ:

Գ. Ագաթանգեղի և Փաւստոսի Պատմութիւնն Հայոցը շարունակեց Ղազար Փարպեցի, որ կ'ապրէր Ե դարու երկրորդ կիսուն: Տեսնելով Փարպեցւոյն նախարարական ընտանիքներու և իր ժամանակին առաջնորդող անձնաւորութեանց հետ ունեցած անձուկ վերաբերութիւնները, կը հետևցնենք թէ անիկայ ազնուականաց դասակարգէ մէկն էր: Սկզբան աշակերտեցաւ Աղան Արծրունի գիտուն կրօնաւորին. յետոյ Բիւզանդիոն կամ Յունաստան ճանապարհորդեց, ուր հռետորական արուեստը սովրեցաւ և հելլենական կրթութիւն մ'առաւ, որ նաև իր գրուածոց մէջ կը փայլի: Յետոյ երևելի Վահան Մամիկոնեան մարզպանը զայն Վաղարշապատու կաթուղիկէին և վանաց առաջնորդ կարգեց. բայց նախանձոտ վանականներէն հալածուելով Ամիդ քաշուեցաւ, ուսկից ընդարձակ Թուղթ մը գրեց առ վերոյիշեալ մարզպանն, ինքզինքը արդարացնելու համար, այս Թուղթը հասած է մեզի և է գլուխ գործոց մը ճարտասանութեան: Վահան ճանչցաւ իր նախկին

բարեկամին՝ իր մանկութեան ընկերակցին արդարութիւնը, զայն դարձեալ յառաջ քաշեց, պատիւներով ճոխացուց և անոր յանձնեց Հայոց պատմութիւն մը գրել։

Փարպեցին իր պատմութիւնը կը սկսի Հայաստանի յամին 384ի երկու բաժանումէն և կը հասցնէ մինչև 485 տարին։ Ուրեմն ան կը նկարագրէ Արշակունեաց բարձումը. կը խօսի սուրբ Սահակայ և Մեսրոպայ († 439) վրայ և վերջնոյս ձեռքով եղած Հայոց գրերու գիւտին, և այդ գիւտի արդիւնքով Հայաստանի մէջ սկսած մտաւորական և գրական շարժման վրայ։ Իր Վարդանանց կրօնքի և ազատութեան պատերազմին (451) նկարագրութիւնը կ՚ամբողջացնէ Եղիշէի գործը։ Ազատութեան երկրորդ պատերազմին համար, որուն գլուխ անցած էր իր Մեկենաս Վահան Մամիկոնեան, Փարպեցին միակ աղբիւրն է։

Ինքը ժամանակակից է իրմէ պատմուած դէպքերու մեծամասնութեան։ Իր ջանքն եղած է միայն ճշմարտութիւնն ըսել, և ինձ կը թուի թէ իր նպատակին հասած է։ Իր հայրենասիրութիւնը արգելք չըլլար, կատարուած գործերու վրայ ուղիղ դատաստան ընելու։ Փարպեցւոյ քով կը նշմարենք լաւ հասկացողութիւն մը պատ-

մութեան, անոր համար ինքը արժանի է մեր վստահութեան։ Այդ ժամանակի Հայաստանին վրայ տուած իր տեղեկութիւնները ամենէն լաւ և ամենէն վստահելիներն են, ինչպէս նաև իր բազմաթիւ ծանօթութիւնները Պարսից, Վրաց և ուրիշ ժողովուրդներու մասին մեծ յարգ ունին։

Մխիթարեան Հարք երեք անգամ հրատարակած են Փարպեցւոյ գործը. Վենետիկ 1793, 1873, 1891։ Քննական հրատարակութիւնը Ե. դաւ ի Թիֆլիս 1904։ Գաղղիերէն թարգմանութիւն մ'ըրաւ Կեսարեան (Հ. Սամուէլ Գանթարեան, Մխիթարեան) ի V. Langlois, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, II 253-368, Paris 1869. — Փարպեցւոյ վրայ գլխաւոր գրուածքն է Գ. Խալաթեանցի Ղազար Փարպեցի և գործք նորին, Մոսկուա 1883։ Փոքրագոյն յօդուածներ գրած են Ղ. Ալիշան իր Հայապատումին մէջ, Ա 138-149, Վենետիկ 1902. Գ. Զարբհանալեան իր Պատմութիւն հայկական դպրութեանին մէջ, էջ 391-406, Վենետիկ 1897։

Դ. Մովսէս Խորենացին յիշեալ պատմիչներու շրջանակէն դուրս կը գտնուի։ Նա գրած է ամբողջական Պատմութիւն Հայոց մը, որ ամենահին ժամանակներէն սկսելով կը հասնի մինչև Արշակունեաց բարձումն ի Հայս, և մինչև 440ի դէպքերը։ Իր ըսածին համեմատ ինքը կ'ապրէր Ե դարուն մէջ. բայց ներկայ

քննադատութիւնը զայն կը փոխադրէ Է կամ Թ դարերու մէջ. այս մասին վճիռ մը տալ ամենադժուարին բան մ'է։ Խորենացւոյ վրայ առաջին և անտարակուսելի վկայութիւնը Ժ դարէն է, (Թովմա Արծրունի էջ 7). բայց ասիկայ ըսել չէ, թէ նախ Ժ դարու մէջ յիշուող մատենագիր մը՝ Ե դարու մէջ ապրած չկրնար ըլլալ։

Պատանեկութեան ատեն աշակերտեցաւ Ս. Սահակայ և Մեսրոպայ (Խոր. Գ 68). յետոյ ուղևորութիւն մ'ըրաւ դէպ ի Եդեսիա, ուր դիւանի մէջ աշխատեցաւ։ Երկար ժամանակ մնաց Աղեքսանդրիա, և երևելի փիլիսոփաներու դասերուն յաճախեց։ Իր հելլենական կրթութիւնը կը տեսնուի իր պատմութեան ամէն էջին, իր լեզուին և իր մտածմանց մէջ։ Աղեքսանդրիայէն ելնելով սաստիկ փոթորիկ մը զինքը Իտալիա ձգեց, ուր այցելեց Հռովմը. անկից մեկնեցաւ դէպ ի Աթէնք և Բիւզանդիոն, բայց երկար ժամանակ չմնաց այս քաղաքներուն մէջ (Խորեն. Գ 62)։ Ինքը եկեղեցական մ'էր և հաւանաբար եպիսկոպոս Բագրեւանդայ։ Զեմ ուզեր հոս իր աստուածաբանական գրուածոց և ոչ ալ իր խիստ հետաքրքրական աշխարհագրութեան վրայ խօսիլ, որ մա-

սամբ լուսաբանուած է արդէն Marquart/ Eransahr nach der Geographie des Ps. Moses Chorenatzi, Berlin 1901 հմուտ գործին մէջ։

Ինչպէս ըսի, Խորենացւոյ պատմութիւնը կը սկսի աշխարհի ստեղծումէն և կը հասնի մինչև 440ի ժամանակները յետ Քրիստոսի։ Բայց միւս կողմանէ որոշ կէտ մ'է, որ Խորենացի իր պատմութեան ոչ մէկ մասին մէջ անկախ՝ այսինքն սկզբնական և առաջին աղբիւր է իրմէ պատմուած դէպքերուն, ինչպէս որ էին նախորդ երեք հեղինակները։ Խորենացւոյ կարևորութիւնը սակայն ուրիշ կէտի մը մէջ է։ Այսինքն ան գործածեր է բազմութիւն մը պատմական յիշատակարաններու և աղբիւրներու, որոնք մասամբ կորսուած են։

Խորենացւոյ աղբիւրները, ինչպէս նաև անոր պատմութեան նիւթը և այս նիւթին արժէքը, երեք խմբերու կը բաժնուին, իրենց վերաբերած ժամանակին համեմատ։

1. Խորենացին ստեղծագործութենէն մինչև Տիգրան Բ^{էն} անմիջապէս առաջ եղող շրջանին համար իբր աղբիւր կը գործածէ գլխաւորապէս ժողովրդական երգեր և Մար Աբաս Կատինա Ասորին։ Մար Աբասայ անձին և գրուածքին վրայ ուրիշ

կողմէ տեղեկութիւն չունինք։ Այն յանձնարարութիւն ընդունած ըլլայ Հայոց Վաղարշակ թագաւորէն, որ Պարթեւաց Արշակ Մեծի եղբայր մ'է, Հայոց հնագոյն պատմութիւնը գրելու. Մար Աբաս զայն գտած և հանած ըլլայ Նինուէի դիւանին բաբելոնական, ասորական և պարսկական յիշատակարաններէն։

Թէ արդեօք Վաղարշակ մը կամ Մար Աբաս մը գոյութիւն ունեցեր է, շատ տարակուսական է։

Այս առաջին մասին մէջ Մովսէս կը պատմէ Հայաստանի առասպելական պատմութիւնը, և կ'աւանդէ կէս պատմական և կէս դիցաբանական պատմութիւնները դիւցազներուն և թագաւորներուն, որոնք Հայաստանի մէջ նահապետական ոճով իշխեցին մինչև Աղեքսանդր Մակեդոնացւոյ արշաւանքը։ Խալդիներու կամ Ուրարտացիներու — որ է Արարադեան թագաւորութիւն — մասին ինքը բան մը չգիտեր. և այս պատճառաւ է որ Հայաստանը երկար ժամանակ Ասորեստանցոց գերիշխանութեան տակ կը դնէ, փոխանակ զայն Ասորեստանի մրցակից և հաւասարազօր պետութիւն մը դնելու, ինչպէս որ կ'ըսեն բեեռագիր արձանագրութիւնները։

Խորենացի այս գրոյցները առած է ժո-

ղովրդեան բերնէն, հայ աշուղներէն և գըր-
քերէն, ու անոնց տուած է պատմական
ձև մը։ Մենք Խորենացւոյ միայն գովեստ
կը պարտինք, որ գիտցած է այս զրոյց-
ները յարգել, և զանոնք հաւաքած ու
մեզի աւանդած է իբր ոչ այլ ինչ եթէ
ոչ իբր զրոյց։

Հին ժամանակ Հայոց առասպելական
պատմութեան մը գոյութիւն ունենալուն
կը վկայեն նաև արտաքին հեղինակներու
քով պահուած սակաւ աւանդութիւններ։
Այսպէս, Արաքս անուամբ Հայոց թագա-
ւոր մը իր երկու դստերաց մահուան վրայ
այնքան կը ցաւի, որ ինքզինքը Հալմոս
գետը կը նետէ, որ այնուհետև Արաքս կը
կոչուի, (Պլուտարք, Յաղագս գետոց և
լերանց)։ Ուրիշ Հայ թագաւոր մը կ՛ար-
շաւէ Յունաստան՝ մինչև Փոկիս. Բևլլոս,
արքայ Հայոց, երբ Յունաստանն յարձակում
գործեց և Փիւթեան Ապողոնի տաճարը այ-
րեց, ցրտէն իր բանակը կորսնցուց, (Ամ-
պելիոս 32, հրատր. Woelfflin, Լայպցիկ
1879. համմտ. Խորեն. Բ 32)։ Քսենոփոն
իր Կիւրամարզին մէջ շատ բաներ կը պատ-
մէ Տիգրան անուամբ Հայ թագաւորի մը
վրայ, որու մասին ինքը անշուշտ ժողովըր-
դական աւանդութիւններ լսած էր 400ի
ատենները Հայաստանէն անցած միջոց.

Տիգրան Կիւրոսին տուաւ օգնական գնդեր և անոր հետ միասին գնաց Բաբելոնի վրայ, որ 539 ն. Ք. առնուեցաւ։ Նաև Դիոդոր Սիկիլիացի (2,1) կը պատմէ թէ Հայոց թագաւորն Բարզանէս ինչպէս Ասորեստանցիներէն յարձակում կրեց։

Ինչպէս այս հեղինակները նոյնպէս նաև Խորենացի հայկական աւանդութիւններ գտած է իրմէ առաջ, և ըստ իրեն, զանոնք լսած է ժողովրդեան բերնէն։

Դարձեալ, ռուս գիտնականն Նիկոլսկի, որ 1893ին Մոսկուայի կայսերական ճեմարանին կողմանէ Հայաստան ղրկուեցաւ Ուրարտական արձանագրութիւններ ժողովելու համար, կրցաւ Խորենացւոյ ինչ ինչ աւանդութիւնները օգտակար ընել, (տես հայերէն թարգմ. Բազմավէպ 1897 էջ 197)։ Թերևս շահեկանութենէ զուրկ չէ գիտելը, որ Արամ անուամբ թագաւոր մը, որուն գործերուն Խորենացի բազմաթիւ էջեր նուիրած է, նաև Ուրարտական բեւեռագիր արձանագրութեանց մէջ կը յիշուի։

Ասով չեմ ուզեր ըսել, թէ Մովսէսի առաջին գիրքը ճշմարիտ պատմութիւն մը կը բովանդակէ, այլ այսչափ միայն, թէ հոն պատմուածներուն հիմը՝ ընդհանուր խօսելով՝ հին աւանդութիւններն են, և

իբր այսպիսի անոնք մեծ յարգ ունին։ Այս պատմութիւնները հեղինակէն հնարուած գրոյցներ չեն, այլ անոնք կը բովանդակեն ճշմարտութեան հետք մը, ինչպէս բոլոր ժողովրդական գրոյցները։

2. Տիգրան Բէն մինչև Տրդատ Գ. Խորենացի շատ տեսակ աղբիւրներ գործածեր է, և իր Պատմութիւնը ամենէն լաւ այս մասին մէջ կրնայ քննութեան ենթարկուիլ։ Հոս իր գլխաւոր աղբիւրներն են Լաբուբնիա (Ղերուբնա) Ասորին, Բարդեծան Եդեսացի, Յովսեպոս, Յուլիոս Ափրիկանոս ու Եւսեբիոս։ Ասկից յայտնի կը տեսնուի որ, Խորենացին ամբողջական Հայոց պատմութիւն մը չունի առջևը, ինչպէս որ ինքն ալ կ՚ըսէ արդէն։ Արդեօք այս հեղինակները Հայոց պատմութեան մասին ո՛րչափ շիտակ և ո՛րչափ ընդարձակ գրած են, դիւրին չէ ըսել։ Բայց դիւրին է Խորենացւոյ պատմածները այս հեղինակներէն գէթ ոմանց հետ բաղդատել, և այս բաղդատութեան արդիւնքէն Խորենացւոյ վրայ գաղափար մը կազմել և զինքը աւելի մօտէն ճանչնալ։

Ուրեմն եթէ մենք, օրինակի համար, Տիգրան Մեծի և անոր որդւոյն Արտաւազդայ պատմութիւնը առնենք և քննենք, կը տեսնենք որ Մովսէս այդ երկու թա-

գաւորները գրեթէ միայն Յովսեպոսէն կը ճանչնայ, որուն գրուածքը սակայն շատ գէշ կերպով գործածեր է ինքը։ Վասնզի Խորենացի Յովսեպոսի բաժնները բոլորովին անճիշդ կերպով հասկցած կամ մեկնած է, թէ՛ պատմական թէ՛ ժամանակագրական տեսակէտով. հոս երկար կոչումներ ընել աւելորդ կը համարիմ. համոզուելու համար բաւական է համեմատել Խորեն. Բ 15–21. 23. 25 գլուխները և Յովսէպոս Հր. պտրզմ. 1,6–9. 13–18. Հնախ. 14,6–8. 13։ Իբրև երկրորդ օրինակ մը թող ծառայէ Լաբուբնիան գործածելը, որուն Եդեսացւոց քրիստոնէութեան դարձին վրայ գրուածքը, (զոր գտաւ և հրատարակեց Ղ. Ալիշան Վենետիկ 1868) Մովսէս գործածած է իր Բ գրքի 30–33 գլուխներուն մէջ։ Խորենացին հոս ասորական աւանդութիւնները պարզապէս հայացուցեր է։ Այս երկու օրինակները մեզի գաղափար մը կու տան, թէ Խորենացի ինչ կերպով գործածեր է իր աղբիւրները։

Խորենացին այսպէս յոռի և պակասաւոր կերպով գործածելով իր աղբիւրները՝ այս շրջանի Հայոց պատմութեան մէջ մեծ խառնակութիւն մը յառաջ բերած է։ Իր անսահման հայրենասիրութիւնը թէ՛ իրեն

և թէ Հայոց պատմութեան մեծապէս վնասած է։ Եդեսիոյ Աբգար թագաւորի մասին լսած քրիստոնէական—ասորական զրոյցներէն հրապուրուելով՝ առանց լուրջ խորհրդածութեան զայն և անոր կարծեցեալ Արշամ հայրը Հայոց թագաւոր ըրած է ճիշդ այնպիսի ժամանակի մը մէջ, յորում Եդեսիան և ոչ իսկ հայկական քաղաք մ'էր, այլ Հռովմայեցւոց հովանաւորութեան տակ առանձին փոքրիկ թագաւորութիւն մը. բուն Հայաստանի մէջ այդ ժամանակ կ'իշխէին ուրիշ թագաւորներ, որոց պատմութիւնը Տակիտոս, դրամներ և այլ յիշատակարաններ մեզի աւանդած են։ Միւս կողմանէ Եդեսիոյ թագաւորաց անունները, ժամանակը և իրենց ամբողջական շարքը 132 ն.Ք. — 244 յ. Ք. մեզի ծանօթ է արդէն, որոց մէջ բնականապէս Արշամ մը գոյութիւն չունի (տես Gutschmid, Untersuchungen über die Geschichte des Königrechs Osroene)։

Անշուշտ բաւականաչափ տողձի պակասութեան և եղածին ալ գէշ գործածութեան վերագրելու ենք, որ Խորենացին հոս Բ գրքին մէջ իր ճառած նիւթին ամբողջապէս տիրացած չէ։ Ասոր հետևանքն է որ ինքը, հակառակ իր մեծ հայ-

բենասիրութեան, բնիկ հայկական Արտաշէսեան հարստութիւնը չի ճանչնար, և Հայերը Սելևկեանց լուծէն Պարթևի մը ձեռքով ազատել կու տայ, փոխանակ հայ հողին քաջ զաւակի մը ձեռքով ազատուած դնելու, ինչպէս որ իրականութիւնն է։ Իրեն համեմատ Հայաստանի մէջ Արշակունեաց հարստութեան հիմնադիրը Տրդատ Ա. չէ, այլ Պարթևաց Արշակ Մեծի Վաղարշակ անուամբ եղբայր մը, 150ին ժամանակները Ն. Ք.։

Խորենացիէն զատ ուրիշ ոչ մէկ վկայութիւն չկայ այս թագաւորի գոյութեան։ Իր արքայանիստ քաղաքն եղած ըլլայ Մծբին, որ այդ ժամանակ անշուշտ աննշան տեղ մ'էր, զոր քառորդ դար յետոյ Տիգրան Բ առաւ զայն Պարթևներէն և բերդաքաղաք ըրաւ, վասնզի իր զինուորականի հայեացքովը իսկոյն ճանչցաւ անոր ռազմական կարևորութիւնը։ Քանի մը բարեկարգութիւններ, զորս Մովսէս Վաղարշակայ կը վերագրէ, կրնան ամէն թագաւորի ալ վերագրուիլ. ուրիշ գրեթէ ոչինչ կը պատմէ Մովսէս անոր մասին։ Հայաստանի մէջ Արտաշէսեան հարստութեան գոյութիւնը՝ արդէն ինքնին կը ժխտէ հոն Արշակունեաց գոյութիւնը, որոնք նաև ըստ Ստրաբոնի մինչև Տիգրան Բ երբէք

չկրցան նուաճել Հայաստանը։ Իրաւ է որ 160–95 Ն. Ք. քիչ մը մութ է մեր պատմութիւնը, բայց ո՛չ ինչ կը վկայէ պարթեւական տիրապետութեան մը, թող թէ պարթեւ հարստութեան մը Հայոց գահը բարձրանալուն։ Եթէ Վաղարշակը իբր ո՛ր և է պարթեւ իշխան մը չերեւակայենք, որու մասին Խորենացին որ և է տեղեկութիւն մը լսած ըլլայ և զոր սխալ կերպով Հայոց թագաւոր կարծած է, այն ատեն անմեկնելի է իր գոյութիւնը այդ ժամանակի մէջ և այդ հանգամանքներով, և կրնանք զինքը երեւակայական անձնաւորութիւն մը համարել. կամ լաւ ես, երեւակայական չըսելու համար, հեղինակին սխալ յերիւրանք կամ յարմարեցումներով (Kombination) ստեղծուած անձ մը։ Խորենացին կը սիրէ այսպիսի յարմարեցումներ, և իմ կարծիքիս համեմատ, նաեւ կարծեցեալ Արշամ թագաւորը ուրիշ մէկը չէ, եթէ ոչ սխալ յարմարեցումներէ ծնած թագաւոր մը։ Ո՛չ մէկ վստահելի աղբիւր կը յիշէ այս երկու թագաւորները, և յստակապէս իրենց գոյութեան դէմ կը խօսի Հայոց պատմութեան ընթացքը։

Մովսէսի ընթերցումով այս շրջանի մասին մեր կազմած պատկերը շատ պակասաւոր, անճիշդ և շփոթ է։ Մովսէս

յստակ գաղափար մը չունի ո՛չ բուն Հայաստանի վիճակին վրայ և ոչ ալ դրացի ժողովուրդներու վրայ։ Անշուշտ այս հանգամանքին վերագրելու է, որ օտար հեղինակներու նկարագրած այս շրջանիս Հայաստանը շատ աւելի զօրաւոր, աւելի մեծ և կարողութիւն ունեցող երկիր մը կը ներկայանայ քան Խորենացւոյ Հայաստանը, թէև Խորենացին հայրենասիրական ձըգտումներ ևս ունի, իսկ օտարք եթէ թշնամի չեն գէթ անտարբեր են։ Խորենացւոյ Հայաստանը քրիստոնէական ժամանակէն սկսեալ հարկ կը վճարէ Հռովմայեցւոց, մինչդեռ արտաքին պատմիչներու համեմատ Հայաստան երբէք հարկ վճարած չէ, (տես իմ յօդուածս Բազմավէպ 1909 էջ 3)։ Հռովմէական գերիշխանութիւնը գլխաւորապէս անոր մէջ կը կայանար, որ Հայոց թագաւորները գահ ելնելու համար կայսեր հաւանութիւնը պիտի առնէին և պատերազմի ատեն օգնական գնդեր պիտի ղըրկէին իբր դաշնակից։

Ուրեմն Մովսէսի Բ գիրքը նուազ արժէք մ'ունի։ Սակայն այդ գրքի մասին դատաստան մ'ըրած ժամանակ հետևեալ տարբերութիւնը նկատի առնելու է. գլուխ 1էն մինչև 35, որ է Վաղարշակի գահակալութենէն մինչև Աբգարու մահը, ամե-

նէն նուազ պատմական արժէք ունեցող մասն է Խորենացւոյ ամբողջ գործին մէջ. վասնզի պատմական անճշդութեան մեծ բազմութիւն մը կը բովանդակէ և աղբերաց յոռի գործածութիւն մը կը ներկայացնէ: Գլուխ 36էն մինչև Տրդատ Գ. Խորենացւոյ գործը յիրաւի բոլորովին վըստահելի պատմութիւն մը չբովանդակեր, այսուհանդերձ այս մասը համեմատաբար աւելի բարձր արժէք ունի այն պատճառաւ որ, պատմիչը հոս ազգային հին աւանդութիւններէ օգտուեր է: Այս գլուխները կրնան Հայոց պատմութեան շատ մը էջերը լուսաբանել, և այն՝ ազգային տեսակէտով: Խորենացին հոս կը պատմէ՝ գրեթէ քնարերգական շեշտով մը՝ պատմութիւնը այն թագաւորներուն, որոց անունը թէև երբեմն տարբեր, բայց իրենց անձը և գործը անժխտելի կերպով նոյն են արտաքին հեղինակներէ յիշուած թագաւորներուն հետ: Երբեմն Խորենացի հոս իր պատմութեան ընդհանուր կէտերուն մէջ կը համաձայնի օտար պատմիչներու հետ, ինչ որ արդէն շատ բնական է եթէ դիտենք որ հոս Խորենացի գիտնական պատմութիւն մը կամ ենթակայական յերիւրանքներ չներկայացնէր, այլ իր ծանօթ ոճովը ազգային աւանդութիւնները կը

կրկնէ, որոնք բանաստեղծութեան ձևի մը տակ պաշուած ըլլալու են։

Այս մասին մէջ յարգի կտորները գտնելու համար պէտք է իւրաքանչիւր պարբերութիւնը խստագոյն քննութեան ենթարկել և գայն ուրիշ պատմիչներու հետ բաղդատել։ Հայ գիտնականներու կողմանէ արդէն սկսած է այսպիսի աշխատութիւն մը, և փորձը գեղեցիկ արդիւնքներով պսակուեցաւ։ Այս մասին լաւագոյն աշխատութիւն մը չեմ կրնար ցուցնել քան Մ. Աբեղեանի ընդարձակ յօդուածը, Արարատ 1900 թիւ 1–3։ Աբեղեան փորձեց Խորենացւոյ տեղեկութիւնները ուղղել, և անոր իւրաքանչիւր խօսքին իր յատուկ իմաստը և իր յատուկ տեղը կամ դիրքը տալ։ Նման փորձ մ՚ալ, բայց փոքրագոյն չափով, մենք ըրած ենք մեր Յաւելուած Աին մէջ Արտաւազդի նկատմամբ, և ներկայ գրութեանս մէջ ինչ ինչ տեղ Խորենացւոյ կոչումները մեր ըմբռնած տեսակէտով գործածելով։

3. Տրդատ Գ.էն մինչև հայ Արշակունեաց բարձման շրջանին համար Խորենացի իր առջև ունի Ագաթանգեղի, Փաւստոսի և Կորիւնի գործերը, որոնք հոս իրեն իբր առաջնորդ կը ծառայեն։ Վերջին երկու հեղինակները գործածեր է, առանց

անոնց անունը յիշելու։ Նաև հոս հեղի-նակներ գործածելու իր եղանակը զերծ չէ պակասութենէ, բայց հոս գէթ Թագաւո-րաց անունները և յաջորդութիւնը շիտակ են, և չկան թագաւորներ, որոց ծագումը և գոյութիւնը տարակուսական ըլլայ, ինչ-պէս որ կային նախորդ մասերու մէջ։

Համառօտիւ ասիկայ է ինչ որ ես Խո-րենացւոյ գործին բովանդակութեան և ար-ժէքին մասին ըսել կ՚ուզէի, առանց ման-րամասնութեանց իջնելու։ Իր անձին և ժամանակին վրայ խօսիլ իմ դիտաւորու-թենէս դուրս է։ Սակայն պէտք է յիշեմ, թէ յաճախ անիրաւ եղան Խորենացւոյ արժանահաւատութեան մասին վերջին ժա-մանակներու քննադատից կողմանէ եղած ամբաստանութիւնները։ Օրինակի համար, Խորենացի զրպարտուեցաւ թէ Լաբուբ-նիայի անունը ինքն հնարած ըլլայ. բայց երբ Ասորի հեղինակին հայերէն թարգմա-նութիւնը գտնուեցաւ, Խորենացւոյ պա-տուաւորութիւնը դուրս ելաւ։ Բնականա-պէս ուրիշ բան է հեղինակները գործա-ծելու նկատմամբ ունեցած իր զարմանալի ըմբռնումը։

Ընդհանուր խօսելով, իր անկեղծութեան կրնանք հաւատալ. բայց ասով պէտք չէ իր պակասութեանց վրայ լռել։ Յայտնի

է թէ պէտք է զգուշանանք Խորենացւոյ գործին հետևելէ՝ իբր ամբողջական Հայոց պատմութեան մը. սակայն իր առանձին տեղեկութիւնները, յետ պատշաճ քննութենէ մը անցնելու, ոչ միայն կարող են Հայոց պատմութիւնը հարստացնել և արտաքին հեղինակներու աւանդածը ամբողջացնել, այլ նաև մասամբ անհրաժեշտ կարևոր են։

Առ հասարակ Խորենացւոյ քով, թէ՛ Առաջին և թէ Երկրորդ մասին մէջ, ամենէն թանկագին կտորներն են հին պատմական երգերու քաղուածներ կամ բովանդակութիւնները, զորս ինքն անձամբ լսած և հաւաքած է։ Այս բովանդակութիւններու հաւաքումը մենք միայն իր ջանասիրութեան կը պարտինք. առով իր գիրքը կ'ըլլայ Հայոց պատմութեան քով մը, և այս հանգամանքը Խորենացւոյ գործին կուտայ միայուն արժէք մը։ Բնականապէս իր պատմածները պէտք չէ այն իմաստով և այն ժամանակագրական կարգով հասկնալ, ինչպէս որ Խորենացին կ'ուզէ, այլ իբր առանձին առանձին պատմական կտորներ։ Խորենացի զանազան համանուն թագաւորներու գործեր յաճախ մէկ անձի վրայ պատմած է, որ միայն ծանօթ էր իրեն։

Խորենացւոյ ժամանակագրութիւնը շատ

գովելի չէ։ Ինքն ի մէջ այլոց նաև Եւսեբիոսի Քրոնիկոնը գործածեր է։ Նա ջանացած է որչափ որ կարելի է օտար հեղինակներու հայկական հին թարգմանութիւնները գործածել, որոնք ոչ սակաւ անգամ զինքը մոլորցուցած են։ Այս և ուրիշ պարագաները պարտք կը դնեն մեր վրայ, Խորենացւոյ գրքի նիւթին վրայ խօսած միջոց լիուլի գործածել քննադատութեան ազատութիւնները, բայց նաև շատ զգուշաւոր ըլլալ պատմչի անձը դատած միջոց։

Խորենացւոյ բնագիրը շատ անգամներ տպուած է, բայց քննական հրատարակութիւն մը դեռ կը պակսի։ Whiston եղբարք զայն լատիններէն թարգմանեցին, Լոնտոն 1736։ Երկու ռուսական թարգմանութիւններէն Մ. Էմինեանինը, Մոսկուա 1858, երկու իտալականներէն Մխիթարեան Հարցը, Վենետիկ 1850, լաւագոյն են։ Գաղղիերէն, V. Langlois ի Colection des historiens anciens et modernes de l' Arménie, II 45–174, Բարիզ 1869. Գերմաններէն թարգմանեց M. Lauer, Ռէկէնսպուրկ 1869։ — Այս շատ վիճուած հեղինակին վրայ եղած գրութիւններէն քանի մը կարևորները կը յիշեմ. V. Langlois, Etudes sur les sources de l'histoire de M. de Chorène, ի Melanges asiatiques էջ 293, Պետերպուրկ 1861։ A. Gutschmid, Ueber die Glaubwürdigkeit der armenischen Geschichte des M. von Khoren, ի Berichte der philos. — hist. Klasse d. kgl. Sächs. Gesell. der Wiss. Լայպցիկ 1876 և յօդուած մը ի En-

cyclop. Brit. հտր. 14 էջ 861, Լոնտոն 1883։ P. Vetterի զանազան յօդուածներ, ի Nirschl, Patrologie հտր. 3 էջ 239–51, Մայնց 1885. ի Kirchenlexicon 1883 հտր. 8. ի Theol. Quartalschrift, Տիւպինկըն 1894, և այլն։ Հայ գիտնականներու կողմանէ արդիւնաւոր հանդիսացան Էմին, Գաթըրճեան, Գ. Խալաթեանց, Խ. Ստեփանէ, Բ. Նորայր, Յ. Տաշեան, Բ. Սարգիսեան, Միաբան և դեռ շատեր, որոց իւրաքանչիւրին գրուածոց և ուրիշ հարիւրաւոր յօդուածներու մասին չեմ կրնար հոս մանրամասնութեանց իջնել։ Յօդուածներու բազմութիւն մը լոյս տեսած են Վենետկոյ Մխիթարեանց Բազմավէպ և Վիեննայի Հանդէս ամսօրեայ թերթերուն մէջ։ Ասոնց մէջ հրատարակուած են նաև Ն. Մառի, A. Carrièreի և C. F. Conybeareի յօդուածները։

Ինչպէս որ տեսանք, ժամանակագրութիւնը հայ պատմիչներու զօրաւոր կողմը չէ։ Նաև իրենց կրօնական գաղափարները — մեծ մասով եկեղեցական են — և իրենց համակրութիւնները այս կամ այն նախարարական ցեղի համար, կ'ազդեն իրենց ներկայացնելու կերպին և իրենց դատաստաններուն վրայ։ Միւս կողմանէ սակայն ճոխ են եզականութեամբ և պատմական ու ճնախօսական նիւթերով։ Ընդհանուր Հայ հեղինակները յարգի տեղեկութիւններ կը բովանդակեն իրենց դրացի ժողովուրդներու վրայ, մանաւանդ Պարսից կրօնքի, բարուց, պաշտամանց և նահանգ-

ներու վարչութեանց մասին։ Կրնան մեծ ծառայութիւններ մատուցանել հին Արեւելքի պատմութեան, աշխարհագրութեան և ազգագրութեան, եթէ գիտնանք զիրենք աղէկ գործածել։

Է.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐԱՑ

ՀԱՅԱԶԳԻ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ

190 ն. ք. – 1 յ. ք.

	ն. ք.
Արտաշէս Ա.	190–161..
Արտաւազդ Ա.	160էն 96ի մէջ
Տիգրան Ա.	
Տիգրան Բ Մեծն	95–55
Արտաւազդ Բ	55–34, †30
Արտաշէս Բ	34–20
Տիգրան Գ	20–19
Տիգրան Դ և Երատոյ	19 – յ. ք. 1

ՕՏԱՐԱԶԳԻ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ

1–52 յ. ք.

	յ. ք.
Արիոբարզան, Մար	իբր 2–3
Արտաւազդ Գ, Մար	3– յառաջ քան 11
Տիգրան Ե. Հրեայ	իբր 11–13
Երատոյ կին կրկին, Հայ	իբր 14–15
Վոնոն, Պարթև	իբր 16–17
Արտաշէս Գ. Պոնտացի	18–34
Արշակ Ա. Պարթև	իբր 34
Միհրդատ, Վրացի	35–51 ընդհատութեամբ
Հռադամիզդ, Վրացի	51–52

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ

52–428 յ. Ք.

	յ. Ք.
Տրդատ Ա. իրական 52էն, պաշտօնապէս	66–75..
Տիգրան Զ. Հրեայ	իբր 60–61
Սանատրուկ	75ի և 110ի մէջ
Աշխադար	...–110
Պարթամասիր	110–115
Հայաստան հռովմէական նահանգ	115–116
Վաղարշ	116–140/3
Սոհեմ, Եմեսացի	140/3–160
Բակուր	160–163
Սոհեմ կրկին անգամ	164–185..
Տրդատ Բի անանուն հայրը, Խոսրով?	...–216
Տրդատ Բ	217–222
Խոսրով Ա. իբր	222–250
շփոթք և պարսկական ազդեցութիւն, իբր	250–287
Տրդատ Գ. Սուրբ իբր	287–336/7
Խոսրով Բ իբր	337–342
Տիրան	342–350
Արշակ Բ	350–367
Պապ	368–374
Վարազդատ	374–377
պարսկական ազդեցութիւն (Սուրէն)	377–...
Արշակ Գ	378–386
Բաժանումն Հայաստանի	384–
Խոսրով Գ. պարսկ. Հայաստանի վրայ	383–391
Վռամշապուհ » »	391–414
Շապուհ, Պարսիկ » »	415–419
անիշխանութիւն	419–422
Արտաշէս Դ » »	422–428

ՅԱՆԿ

Աբգար 199
Աբգար (Ժ) 227. 366 Հայոց թգր. չըլլալը
Աբլաբիոս 284
Ագաթանգեղոս 351. 352 իր գրուածքը. 353 հրատարակութիւնքը և ուսումնասիրութիւնք իր վրայ. 356. 371
Ադրիպպաս 169
Ադիաբէն 40. 56. 174. 181. 205. 224. 234
Ադոն կամ Ադոր 143
Ադրաբանան 40
Ադրիանոս 195. 211–4
Աթենաս 38 ծ.
Աթէնք 132. 321. 359
Ալանք 190–1. 213. 235 դուռն Ալանաց
Ալիս 10
Ածով 244
Ակիսենէ 19
Ակկոն 49
Ակուիլիոս 33
Ակտիոն 120. 123
Աղան Արծր. 356
Աղեքսանդր Մակեդ. 11. 361
— որդի Անտոնիոսի 116
— որդի Հերովդի 145 ծ.
— Սեւերոս կայսր 237–9
Աղեքսանդրա 36
Աղեքսանդրիա 44. 112. 116–7. 120. 227. 321
Աղձնիք 42. 261. 293
Աղուանք 40. 88. 91. 107. 152. 234. 235 ծ. դուռն Աղուանից
Ամիդ 286–9 և այլն
Ամիսոս 70
Այրարատ նահանգ 20. 313. 316. 361 թագաւորութիւն
Անակ 242
Անգեղ տուն 261. 313
Անդրատիգրիսեան գաւառք 261. 271. 289. 294. 326
Անի բերդ 38 ծ. 197
Անկիւրիա 130
Անյուշ բերդ 298
Աննիբաղ 22. 50
Անտիոք 25. 35 Տիգրանէ գրաւուած. 48–9. 150. 174. 227. 291 և այլն
Անտիոքիա 44
Անտիոքոս Գ Մեծ 18
— Դ Եպիփան 24
— Ժ Եւսեբիոս 35
— արքայ Կոմագինէի 169
— Կիլիկեցի մը 226
Անտիում քղք. 90
Անտիպատրոս 20
Անտոնիա 149 ծ.
Անտոնինոս սպայ 286
Անտոնիոս (Մարկոս) 107–120. 161. 280
Աշխադար արքայ Հայոց 195. 200

Ապողոն (փիւթեան) 362
Ապպիան ճանապարհ 90
Ապպիոս տես Կղաւդիոս
Ասիա աշխարհ 12. 24. 42. 98
— նահանգ հռ. 47 ծ. 50. 71. 74–5. 224
Ասորեստան 7. 8. 234. 237. 292. 361
Ասորի 20. 34. 69
Ասորիք 8. 34. 35 գրաւուած Տիգրանէ. 36. 48. 62. 85. 102. 106. 132. 140 և այլն
Ասիրիա նահանգ հռ. 205
Ատիլիոս Յուլիանոս 205
Ատիտիոս Կոռնելիանոս 216
Ատոմ 143
Արպատական 40. 60. 109. 142. 213. 220. 233–4. 262
Արաբ, Արաբացիք 40. 69. 132. 236. 274
Արածանի գետ. 63–69 պատերազմը. 73. 75. 181
Արամ թագաւոր 363
Արաքս առասպելն. թգր. Հայոց 362
Արբելա քղք. 40. 228
Արիանոս փլաւիոս գրվր. 213. 344
Արիարաթ Դ. թգր. Կապադովկիոյ 23
— Է 21
— Ը 31. 33
Արինթէոս գրվր. 303–4
Արիոբարզան կապ. 31–3. 52. 71. 92. 106. 141–143
Արիստոբուղոս թգր. 168
Արմաւիր 197
Արմէնիա նահանգ հռ. 204
Արմինիա սատրապութիւն պարս. 10
Արշակ Մեծ Պարթև 161 ծ. 361. 367
— Ա արքայ Հայոց 151–2
— Բ 230 ծ. 282 թագաւորէ. 284 առնու զՈլիմպիա. 288 երթայ Կեսարիա. 289 ընդունի նուէրներ. 290–2 Յուլիանու հետ. 295 մատնուի Յովիանոսէ. 296 շինէ զԱրշակաւան. 296–7 գժտի նախարարաց հետ. 298–300 սպանուի. 355
— Գ 314. 315–7 բաժանում թագաւորութեան. 320
Արշակաւան 296
Արշակունիք 13–15. 135. 140. 161–8 ի Հայս հաստատուիլնին. 228 գերեզմաններ. 232 վերջ ի Պարսս. 323–7 վերջ ի Հայս. և այլն
Արշարունիք 143
Արշամ իշխող Ծոփաց 12
— տարակուսական թգր. Հայոց 366
Արտաբազան իշխող Հայոց 12
Արտագերս 143. 300. 303
Արտանէս թգր. Ծոփաց 34
Արտաշատ 23 հիմնարկ. 43. 44. 62. 64. 78. 81. 97. 116. 149. 152. 163 առնեն Պարթևք. 171–2 աւերումն. 197. 219 Պրիսկոսէ առեալ. 242. 303

Արտաշէս Ա. (Արտաքսիաս) արքայ Հայոց 12-15. 17. 18 թագաւոր. 19 առնու Մեծ Հայքը. 20 գրաւումները. 22 ազգային լեզու. 22-3 Աննիբաղի հետ. 24 յաղթուի Անտիոքոս Գէն. 24-25 վրէժ առնու. 27 սերունդը. 122 ծ. անուան ձևը. 134. 367
— Բ 117. 121-2 դաշնակցի Պարթևաց հետ. 123 տիրէ Հայոց և Մարաց. 124-6. 137. 139. 141. 162
— Գ. (Զենոն) 149. 150 պսակումն Գերմանիկոսէ
— Դ. կամ Արտաշիր. 323 վերջին Արշակունին
Արտաշիր Սասանեան 231-7. 352
Արտաւազդ Ա. արքայ Հայոց 26. 28 ծ. 329-33
— Բ 96. 97 կրթութիւնը. 98-100 իր ժամանակի Հայաստանի նոր վիճակը. 101-106 Կրասոսի հետ. 107-115 Անտոնիոսի հետ. 116-121 ձերբակալութիւն և մահ. 137. 141. 364
— Գ 143 ցեղով Մար.
— իշխող Հայոց 12. 14
— արքայ Մարաց 110-1. 117. 122. 125. 141-2
— ախոյեան Տիգրան Դի 129-31
— Մամիկոնեան 193. 245
Արտաւան Գ Պարթև 146. 148-54. 163
— Ե 228-31
— հայ նախարար 300-2. 304
Արտեմիս 38 ծ.
Արքեղայոս թգր. 126. 145 ծ.
Աւիտիոս Կասսիոս զրվր. 218-9
Աւրելիանոս 248-50. 256
Աւրելիոս (Մարկ.) 216-7
Աֆրանիոս զրվր. 87. 91
Աֆրոդիտէ 38 ծ.
Աքիմենեան 11. 161 ծ. 214
Աքիմենիդէս 209 ծ. 215 ծ.
Բաբելոն 41. 363
Բաբելոնիա 25. 206-7. 218-9
Բագայառինջ 38 ծ.
Բագարատ Բագր. զրվր. Տիգրան Բի 35
— Բագր. զրվր. Խոսրով Բի 275
Բագաւան 197
Բագուաս զրվր. 32
Բագրևանդ 146. 359
Բալու 197
Բակուր փեսայ Արտաւազդ Բի 105-6
— արքայ Մարաց 160. 180. 186
— Բ Պարթևաց 200
— արքայ Հայոց 217. 220. 222-3 երթ ի Հռոմ.
Բակտրիա 18
Բասեն 244
Բարզանէս առասպելական թգր. Հայոց 363
Բարզիմեր զրվր. 307. 309
Բեգարդէ քղք. 261. 289
Բելլոս առասպելկն. թգր. Հայոց 362
Բինակ բերդ 34

Բիւզանդիոն 252. 321. 356. 359
Բիւթանիա 23. 32
Բիւրոս 167
Բնաբեղ բերդ 53 ծ.
Բորտոյ ա՛ Անցիոյ քղք. 90
Բրիտանիա 268
Բրուսիաս Բիւթ. 23
Գազակա քղք. 109
Գաղատիա 23. 79. 85. 92. 101. 178. 224
Գաղերիոս Մաքսիմիանոս 259. 260. 264. 271. 293
Գաղղիացի 56. 94. 290. 325. 343
Գաղղիենոս 246
Գաղղոս 243
Գայիոս Կեսար 130-2. 140-3
Գանձակ 109
Գառնի 155. 156
Գարասու 197
Գարաքիլիսա 197
Գարեգին Ռշտունի 275
Գելոնք 285
Գերմանիա 325
Գերմանիկոս 148–150
Գերմանք 239
Գլափիւրա 145 ծ.
Գնէլ 297
Գոթք 259. 312. 316
Գոռ եղբ. Տիգրանի 40. 69
Գոտարզ Ա. Պարթև 39 ծ.
— Բ 154. 155
Գորդիանոս Գ. 240. 252
Գորդիոս կապադ. 31
Գուգարք 20
Գրիգոր (Ս.) Լուսաւորիչ 263. 266. 352
Դակք 200
Դամասկոս 35
Դանիէլ կոմս 307. 309
Դանուբ 259. 314
Դարանաղիք 197
Դարեհ Վշտասպեայ 10. 161 ծ.
— արքայ Մարաց 92
Դափնիք 217
Դելլիոս պատմագիր 114 ծ. 116
Դեկեբալ 200
Դեմետր Ա. 24
Դենշապուհ 284
Դերջան 20. 314
Դիմոնաքս գրվր. 155
Դիոկղետիան 251. 254–260
Դիոտարոս արքայ Գաղատիոյ 92. 101
Դիրաքիոն քղք. 189
Դոմետիանոս 191
Դրեպանոս (Պակատիոս) հռետոր 319
Եգէական ծով 45
Եգիպտոս 36. 111. 132. 209. 236. 248. 250
Եդեսիա 34. 40. 198. 205. 208. 211. 247. 264. 268. 366 և այլն
Եկբատան 40
Եկեղեաց 20. 81. 313. 316
Եղեգիա քղք. 202. 217
Եմեսա 115 ծ. 214
Երակլէս 38 ծ.
Երասխ 23. 166. 197
Երատոյ թագուհի, 129 Տիգրան Դի հետ. 133. 145 առանձին
Երուսաղէմ 91
Եւմենէս 23
Եւրիպիդէս 105
Եւրոպա, 10 նախկին հայրենիք Հայոց. 41. 45. 218. 266. 299

Եփեսոս 45
Եփրատ 7. 24. 39. 51. 103. 141. 153. 283. 307 և այլն
Զարեհ (Զարիադր) արքայ Ծոփաց 12. 18–20. 33.
— որդի Տիգրան Բի 77.
Զարբիենոս 61. 137
Զենոբիա կին Հռադամիզդի 165–6
— թագուհի Պալմիրայի 247–8
Զենոն (Արտաշէս Գ.) 148
Զեգմա քղք. 24
Զէյթուն 36
Զիատա 197
Զինդա 262
Էջմիածին 229
Էրզրում 197
Թադէոս առաք. 196. 351
Թէա Մուզա 128
Թէոդոս Մեծ 316–319. 324
Թէոկրիտոս գրվր. 227–8
Թիլ 38 ծ.
Թիֆլիս 191
Թուկիդիդէս գրվր. 221–2
Թրակացիք 10. 57. 313. 343
Իտալիա 128. 143. 186. 209. 241. 359
Իրան 164. 231
Իւրոյպահակ անցք 235. 314
Իւչքիլիսա 197
Լարուրնիա 364–5. 372
Լամպրիտիոս պատմգր. 3
Լեգերդա 173
Լիբանիոս 299
Լիկաոնիա 50. 51
Լիկինիոս 265. 268. 270
Լիւկիա 143
Լիւրիկէ 259
Լուզիոս Կուիէտոս գրվր. 207
Լուկիոս Վերոս կայսր 216–23
Լուկիոս Փաննիոս գրվր. 71
Լուկուլլոս 45 Կիւզիկէի մօտ. 48 Միհրդատը պահանջէ Տիգրանէն. 52 արշաւէ ի Հայս. 55–7 յաղթէ Տիգրանայ. 58–9 առնու Տիգրանակերտը. 62–8 Արածանիի պատերազմէն վնասով դառնայ. 69–70 առնու Մծբինը. 74–6 լքուած Հռովմ քաշուի. 137. 335 յունասէր. 339–43 իր զօրաց թիւը
Խալիւբք 20
Խաղտիք 7–10. 316. 361
Խառան 40. 240. 259. 291
Խարբերդ 185 ծ.
Խիլիոգոմ 291–2
Խիոնիա 285–6
Խնուս 197
Խոսրով Ա Հայոց 193. 233–6 յաղթէ Արտաշրի. 237 օգնէ Հռովմայեցւոց. 242 սպանուի Անակէն. 352
— Բ Հայոց 272. 273 փախչի ապստամբներէն. 275 յաղթէ Մազքթաց.
— Գ Հայոց 315–6. 320 գժտութիւն ընդ Արշակայ. 321
— ? Հայոց 225 ծ.
— Բ Պարթեւ 200. 206–8
— գրվր. Պարթեւաց 217
Խոռենէ 81

Խորենացի (Մովսէս) 358–9 վարքը ըստ իրեն. 360 աղբիւրներու և նիւթի բաժանումները. 361–3 առասպելական պատմ. և անոր յարգը. 364–5 աղբիւրները գէշ գործածելը. 366 Արգարները Հայ ընելը. 367 Արտաշէսեան հարստութիւնը չճանչնալը. 367–8 Վաղարշակի և Արշամի յոյժ տարակուսելի գոյութիւնը. 369 Հայքը հարկատու ընելը. 369–70 Բ գրքին արժէքը. 371–2 Գ գրքին արժէքը. 372 իր անկեղծութիւնը. 373 մնայուն յարգը. 374–5 թարգմ. և ուսումնասիրութիւնք
Խորսենէ 20. 81
Խուրս 40. 69
Ծաւղէք քղք. 261. 289. 293
Ծոփք 12. 19. 22. 33. 34. 52. 85. 87. 92. 169. 261. 313. 343
Կալիգուլա 154
Կալլիմաքոս 70
Կանիդիոս Կրասսոս 107–8
Կապադովկիա 21. 23. 31. 33. 58. 92. 126. 230 ստացուածք հայ թագաւորաց ի Կապ. 244 և այլն
Կապետեանք 325
Կապիտոլինոս պատմգր. 3
Կապիտոլիոն 88
Կասսիոս (Աւիտ.) 218–9
Կասպիական նահանգ 20
Կասպից դրունք 152. 235 ծ. — ծով 7. 40
Կատրա Մաւրօրում 293-4
Կատաւոնք 20
Կատոն 212
Կաւկաս 95. 107. 191. Դոներ 213. 234–5. 332
Կարակալլա 225–9
Կարին 197. 313. 20 գաւառ
Կարկադիոկերտ մայրքղք. Ծոփաց 19
Կարոլինեանք 325
Կարոս 250–3. 256
Կարս 171
Կարքեդոնացի 22–3
Կելլիոս Պոլլիոն 156–7
Կեսար (Յուլիոս) 101. 344
Կեսարիա Կապադ. 245. 288
Կեսերիկ գիւղ 185 ծ.
Կիլիկիա 31. 37. 50. 51. 58. 71. 77. 85. 95. 150. 209. 251
Կիկերոն 84. 106–7
Կիմնազիոն 118
Կիրկէա աստուածուհի 309
Կիւզիկոս քղք. 45. 75. 224
Կիւլակ 300–4
Կիւրոս Ա. 151
Կղարջք 20. 81
Կղէոպատրա թագուհի Տիգրան Բի 31. 74
— Ասորւոց 35. 49 ծ.
— Եգիպտոսի 115. 118. 120
Կղոդիոս (Ապպիոս–Պուլքեր) 48. 50. 74. 80–91 ազատէ զՏիգր. Կրտսեր. 93 ծ.
— կայսր 154–5. 158
Կոդիս արքայ Փոքր Հայոց 155

Կոմագինէ 36–7. 181. 207
Կոմոդոս 223 ծ.
Կոռնելիանոս 216
Կոստանդիանոս 265–72. 278
Կոստանդիոս 271–90. 324
Կոստաս 278. 284
Կոտտա 339
Կորբուլոն 163. 169. 170. 172. 173–9. 210. 344–7 իր Յիշատակարանները
Կորդուք 34. 40. 61. 78. 85. 87. 91. 137. 205. 261. 291. 293
Կուադրատոս 158. 168. 174
Կուր 7. 40
Կրասոս 68. 101–6. 112. 128
Կրետիկոս Սիլանոս 146
Կրման (Կարմանիա) 231
Հալմոս գետ 362
Համազասպ 193
Հանձիթ 19
Հատրա քղք. 208. 225
Հարմոզիկա քղք. 191
Հելուետիոս Պրիսկոս 158
Հենիոք 222 ծ.
Հերովդէս Մեծ 144 ծ.
— Քաղկիդեայ 169
Հնդերոպականք 8
Հնդկաստան 206
Հոկտաւիանոս 113
Հոմս 214
Հոնք 234. — Դուռն 235 ծ. 315
Հռադամիզդ արքայ Հայոց 156. 157–8 կը սպաննէ զՄիհրդատ. 165–6 փախուստը
Հռոդոս 130
Հրահատ Ա. Պարթեւաց 330
— Գ. 52. 60. 78. 85. 92
— Դ. 109–10. 117. 122. 125. 127
Հրահատ(ակէս) Ե 128–30. 140
Հրանդէա (Հրանդական) 163. 179. 184
Հրեայ 18. 36
Ջիրաւ 305
Ճանիկ 316
Ճէզիրէ իպն Օմար 261
Ճոր 235 ծ.
Մագնենտիոս 278. 279
Մագնեսիա 18
Մազքութք 235. 275. 280
Մալաթիա 52. 184
Մակեդոնացիք 11. 212
Մակեդոնիա 45. 94
Մակրինոս 228–31
Մայաֆարկին 42
Մամիկոնեանք 192–4 գալուստ ի Հայս. 245
Մանազկերտ 197
Մանզէոս գրվր. 54. 58
Մանլիոս Մալտինոս 33
Մանիսարէս 205
Մանուէլ Մամիկ. 246 ծ. 314
Մասսագետք 235
Մար Աբաս Կատինա 360
Մարաշ 36
Մարաստան կամ Մարք 20. 24. 40. 122. 220. 237. 303 և այլն
Մարիամնէ 145 ծ.
Մարկոս Աւրելիոս 216
Մարտիոս Վերոս 219–21
Մարք 24. 56. 92. 142. 233 և այլն
Մաքսենտիոս 265. 267
Մաքսիմիանոս (Գաղեր.) 239–40. 259

Մաքսիմինոս Ա. կայսր 239–40
— Բ Դայա 264–9
Մաքսիմոս գրվր. 207
Մեզիա 178 ծ. 259
Մեզոպոտամիա 205
Մելիտինէ 52. 184. 197
Մեծ հովիտք 60
Մեհունդակ Ուշտունի 275
Մեննեմախոս 71
Մեսենէ 231
Մեսրոպ Ս. 321–2. 357
Մետելլոս 88
Մերիբան 289
Մերովինկեանք 136
Մերուժան կամ Մեհրուժան ժառանգ Զարեհի 21
— գրվր. Տիգրանի 53–4. 337
Մէոդիտեան ծով 244
Միլան 268–9
Միլոն 91
Միհր 97 ծ. 296
Միհրան կուսակալ 11
— գրվր. Տիգրանի 32
Միհրդատ արքայ Փոքր Հայոց 23
— Ա Պարթևաց 26. 329. 332
— Բ 28. 29. 330–32
— Զ 207
— Զ Պոնտացի 29–83. 336
— արքայ Մարաց 56. 72. 74
— արքայ Հայոց. 151 Տիբերէն գրկուած. 154 Հռովմ ի շղթայս. 156–7 սպանութիւնը
— եղբայր Բակուրի 223
Միհրոբուզան 21 ծ.
Միջագետք 8. 39. 62 և այլն
Մծբին 39. 69. 70. 205. 279 և այլն
Մծուրք 197–8
Մոկք 291. 293
Մոնէզ 175–6
Մոնոբազ 181
Մոսինիք 20
Մոսկեանք 171
Մոպսուքրենէ 290
Մուզա (Թէա) 128
Մուզոնիանոս 284
Մումմիոս 172
Մուշ 172
Մուրատ գետ 197
Մուրենա գրվր. 45. 56. 58. 339
Մուրսա 279
Յազկերտ Ա 332
Յամբլիքոս Թգր. 115 ծ.
Յերապոլիս 305
Յոյնք 10 նահանջ Բիւրին. 34. 44. 58. 59 մատնեն զՏիգրանակերտ. 71. 138. 316–7
Յովիանոս 293–5. 297. 302. 311. 324
Յովսեպոս 364–5
Յոտապէ 118
Յուլիանոս 290–2. 314
Յուլիոս Կեսար 89
— Պելիկնոս 158
Յունաստան 45. 356. 362
Յունիոս Պալմատոս 239
Ներատիոս Պրոկլոս 216
Ներոն 134. 166. 168–9. 173. 181. 183. 185–6. 187 պսակէ զՏրդատ. 188–191. 199. 201–3
Ներոնիա 188
Ներսեհ արքայ Պարսից 258. 260
Ներսէս Մեծ, հայրապետ 299

— *զրվր.* Պարսիկ 281-2. 285 (?)
Նէապոլիս 186
Նէոպտողոմէոս կուսակալ 11
Նիգէր 224
Նիկեփորիում 259
Նիկոմիդէս Բ 32
— Գ 32-3
Նիկոմիդիա 225. 269
Նիկոպոլիս 116
Նինուէ 40
Նոր-քաղաք 199. 214. 222
Շահ Աբաս 37
Շապուհ Ա 240. 242-5. 251
— Բ 197. 271-315. 324
— Գ 315. 317
— արքայ Հայոց 322
Շօշաստան 231
Ոդենատոս 245-6
Ոդոմանդիս 19
Որմիզդ իշխան 253
Որոզ 88
Որոնտէս 11. 12
Որոտ Ա արքայ Պարթևաց 39 ծ.
— Բ 103-4. 329
— որդի Արտաւանայ 152
Որքոմենոս քղք. 45. 47.
Ումիտիոս Կուադրատոս 158. 168
Ուրարտացիք 7. 8. 361. 363
Ուրբիկիոս 312
Ուրսիկինոս 281. 287
Պալմատոս 239
Պալմիրա 237. 245-6
Պակատիոս Դրեպանոս 319
Պաղեստին 106. 250
Պայազիտ քղք. 172
Պաննոնիա 274
Պապ արքայ Հայոց 300-2 ի Նէոկեսարիա. 302 դարձը. 305-9 փախուստը Տարսոնէն. 310-11 սպանուիլը. 355
Պապիրիոս 90
Պարթամասիր արքայ Հայոց 200-1. 202 Տրայիանու առջև. 203-4 սպանուիլը. 209 ծ.
Պարթամասպատ 207-11
Պարիատրիս 20
Պարսիկ նահանգ 231
Պարսկաստան 14. 37 և այլն
Պելիկնոս 158
Պետոս 178-82. 345-6
Պերգամացիք 23
Պերիտոս 35
Պիթլիս 42. 172
Պիոս (Անտոնինոս) 213-6
Պիսոն 148
Պլուտարքոս պատմիչ, կողմնակցական ոգին 46. 51 ծ. 57 ծ. 63-9. 71. 73. քիչ արժանահաւատութիւնը 334-43
Պոլեմոն 148
Պոլիոն 156-7
Պոլիս 272. 317
Պոմպէոս 75. 79. 137. 148. 210
Պոնտոս 29. 35. 45. 48. 52. 70. 72. 74. 236. 244
Պտղոմայիս 48
Պրինտիզիոն 188
Պրիսկոս զրվր. 219. 220
— կուսակալ 158
Պրոբոս 250. 256
Պրոկոպիոս զրվր. 291-2
Պրուսիաս 50

Ոխխոմար 316
Սաբինիանոս 287
Սալուստիոս տեղակալ 314
Սահակ Ս. Հայրապետ 321· 323· 357
Սահառունիք 354
Սամոսատ 202
Սանատրուկ արքայ Հայոց 194· 197 շինէ զՄծուրք· 199 տիրէ Եդեսիոյ
— Պարթև 207· 211· 351
Սանդուխտ 196· 351
Սասանեանք 14· 231 գահակալութիւն· 294· 318· 324· 326
Սատալա 202· 249
Սարակինոսք 236. 248. 254· 316
Սարմատք 152
Սարիգ բղբ· 34
Սեբաստիանոս կոմս 291
Սելենէ 35
Սելեւկեանք 11· 12· 17· 18· 24· 34· 37· 98· 367
Սելեւկիա Որոնտէսի վրայ 44
— Տիգրիսի վրայ 206· 218
— բերդ 49 ծ.
Սելեւկոս Նիկատոր 11· 17
Սենեկա 167
Սեւերիանոս զրվր· 217
Սեւերոս զրվր· 195· 211
Սեւերոս (Սեպտ.) կայսր 224
Սեքստիլիոս 54
Սիդաւկ բղբ· 34
Սիդոն 35· 111
Սիլանոս 146
Սինգարա 278· 288
Սիրիա 216
Սիրմիոն 285
Սկիպիոն Ափրիկեցի 18
Սկիւթք 153· 244· 251
Սոկրատ Բիւթանացի 32
Սղերդ 42
Սոյեմ արքայ Ծոփաց 169· 215 ծ.
— արքայ Հայոց 214· 220· 223 երկրորդ անգամ
Սոռնատիոս 339
Սուլլա 31· 32· 37· 39· 45· 46· 344
Սուրէն զրվր· Որոտի 103· 105
— զրվր· Շապուհի 312
Սպանիացի 94
Սպարտիանոս պատմգիր· 3
Սպորակիոս 317
Ստատիանոս զրվր· 109–112· 115
Ստատիոս Պրիսկոս զրվր· 219
Ստիլիքոն զրվր· 317
Վաբալաթ 247 ծ.
Վաղարշ Ա. Պարթեւաց 160· 163· 165· 169–86· 191· 193· 199
— Բ 215
— Գ 215–8
— Ե 226
— արքայ Հայոց 198· 207· 210· 213 կռուի Ալանաց հետ. 214 կը հալածուի Պիոսէն. 220· 221· 230 ծ.
Վաղարշակ եղբայր Արշակ Պարթեւի 26 ծ. 161· 361· 367–8 տարակուսական թգր· 369
— եղբայր Հայոց Արշակ Գի 314
Վաղարշապատ 199· 214· 222· 236· 356

Վաղերիանոս 245
Վաղէս 301–313. 324
Վահան Մամիկ. 246 ծ. 356–7
— Ամատունի 275
Վաչէ Մամիկ. 275–6
Վասակ զրվր. Պարթևաց 180. 193
— Մամիկ. 298
Վասպուրական 20. 146
Վատոմար զրվր. 305
Վարազ Կամինեան 275
Վարազդատ արքայ Հայոց 311. 314 կը հալածուի
Վարդ 193
Վարդան արքայ Պարթևաց 154–5. 163
— Մամիկոնեան 246 ծ. 357
Վեսպասիանոս 189. 191. 199
Վերոս կայսր 216–223
— զրվր. 219
Վիբիոս Մարսոս 155
Վիկտոր 311–3
Վիտելիոս 151. 153. 189
Վիրք կամ Վրացիք 20. 40. 88. 107. 152. 234 և այլն
Վոնոն արքայ Հայոց 146. 149
Վոպիսկոս պատմիչ 3
Վուլկատիոս պատմիչ 3
Վռամ Բ 251–4. 257
— Ե 322–3
Վռամշապուհ արքայ Հայոց 321–3
Վրաստան 290. 304
Վրկանք 171. 174. 190
Տաբերական կամուրջ 242
Տալաւրեան բարձունք 72
Տամպշապուհ 284
Տայք 20
Տարիէլ անցք 235 ծ.
Տարսոն 245. 290. 306. 309
Տաւրոս 7. 54. 55. 62. 66. 179. 224
Տերենտիոս կոմս 302–6. 309
Տէրպէնտ անցք 230 ծ. 235 ծ. 315
Տիատին 197
Տիբերիոս 126. 128–30. 145. 148
Տիբերիս 90
Տիգրան Կիւրոսի ժամանակակից 362–3
— Ա արքայ Հայոց 26. 333
— Բ Մեծն 22. 27 պատանդ. 27 թագաւոր. 29–33 Միհրդատայ հետ. 31–32 գրաւէ Կապադովկիան. 33 Ծոփքը. 34 Կորդուքը. 35 Ասորիքը. 36. 37. 39 Միջագետքը. 40 Ադիաբէնը և Մարքը. 42 հիմնէ Տիգրանակերտը. 46. 48 Միհրդատը չյանձներ. 52 Լուկուլլոս մտնէ ի Հայս. 53 հարճեր. 54–57 ճակատ Տիգրանակերտի. 58 առումն քաղաքին. 62–68 Արածանիի կռիւը. 71 Տիգրան աւերէ Կապադովկիան. 78. 79. 82. 86 դաշինք Պոմպէի հետ. 91–5 վերջին տարիները. 134. 331. 336. 341 իր զօրաց թիւը. 360. 364
— Կրտսեր, որդի Տիգրան Բի. 58 ծ. 78 ապըս-

տամբի հօրմէն. 79 պարթևաց հետ կռուի հօրը դէմ. 81 առաջնորդէ Պոմպէի. 83. 87 գերի Պոմպէի. 88 ի Հռովմ. 89 Կղոդիոսէ ազատուած. 90–1 փախուստը և մահը. 96 ծ. 137
— Գ 126 Տիբերիոսէն պսակուած ի Հայս. 128. 137
— Դ 128–9 իշխէ Երատոյի հետ. 130–3. 140. 145
— Ե 144–6 հրէական ծագումով
— Զ 173 հրէական ծագումով. 345
Տիգրանակերտ 37. 39. 42. 44 շինութիւնը. 54. 58. 59 կործանի. 64. 71. 74. 97. 165 առնեն Պարթևք. 173 գրաւուի Կորբուղոնէն. 338. 346
Տիգրիս 40. 42. 212. 254. 283. 292. 316
Տիգրոն 99. 206. 218. 244 և այլն
Տիմարքոս 24
Տիմեսիթէոս 240
Տիրան արքայ Հայոց. 276 երկմիտ քաղաքականութիւնը. 280 Շապուհէն գերի բռնուի
Տիւրոս 35
Տմորիք 20
Տրայիանոս կայսր 195–210. 225
— կոմս 305. 309–10
Տրդատ Ա (Տիրիթ) արքայ Հայոց. 160. 165 հալածէ զՀռադամիզդ. 171. 175 Վաղարշէն պսակուի. 184 տեսութիւն Կորբուղոնի հետ ի Հռանդէա. 186–7 ճամբորդութիւնը և պսակումն ի Հռովմ. 188 վերականգնէ զԱրտաշատ. 190 պատերազմ Ալանաց հետ. 198. 202
— Բ 229–30 դաշինք Մակրինոսի հետ. 232. 348
— Գ (Մուրբ). 242. 243. 244 փախուստը. 252 դարձ. 256–7 պսակումը. 258–62. 263 քրիստոնեայ. 264–5 յաղթէ Հռովմայեցւոց. 266–70 դաշինք Կոստանդիանոսի հետ. 270 մահը. 299. 190–192 ծ. Տրդատ Աի հետ շփոթուած. 348. 352
— հայ նխրր. մը 222 ծ.
— իշխանազուն պարթև 226
— ախոյեան Արտաւանայ 151. 153
Տրեպելլիոս պատմիչ 3
Տրիարիոս զրվր. 71. 337
Փաբիոս զրվր. 71. 337
Փայտակարան 20
Փաննիոս Լուկիոս զրվր. 71
Փառանձեմ 298. 300–3
Փառնակ 23
Փասիս 244
Փարպեցի (Ղազար) 351. 356 վարքը. 357 գրուածքը. 358 հրատարակութիւնք և ուսումնասիրութիւնք
Փարսման արքայ Վրաց 151–4. 156. 158. 171

— արքայ Վրաց 213
Փաւնիտիս 20
Փաւստոս (Բիւզանդ) 351. 353 վարքը. 354 գրուած-քը և անոր յարգը. 354 հրատարակութիւնք և ուսումնասիրութիւնք
Փիլիպպոս 240. 252. 253
Փիւթոդորիս 148–9 ծ.
Փիւթոդորոս 148–9 ծ.
Փիւնիկէ 35. 36. 85. 95. 250
Փլաւիոս 88–90
Փոկիա 362
Փոքր Ասիա 10. 18. 45. 46. 164. 244. 268
Փոքր Հայք 12. 23. 92. 116. 124. 126
Փոքր Մարք 234
Փռիւգացիք 9. 10
Փրաատա 109. 111. 115
Քաղկիս 169
Քաբիրա 75
Քարպ 259
Քերոնէ 45. 47
Քսերքսէս իշխող Ծոփաց 12
Օգոստոս 124–147. 201. 210. 249. 344
Ֆարկին 42

ՊԵՏ. ՀԱՆ ԱՅԻ. ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Публ. Библ. отд
ССР
А. Мясникян
ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ